

А. С. Сагдуллаев, В. А. Костецкий

БАЙЫРКЫ ДҮЙНӨ ТАРЫХЫ

*Жалпы орто билим берүүчү мектептердин
6-класс окуучулары үчүн окуу китеби*

Оңдолгон жана толукталган бешинчи басылышы

*Өзбекстан Республикасынын Элге билим берүү
министрлиги тарабынан сунуш кылынган*

**«Yangiyo'l Poligraf Servis»
Ташкент – 2017**

63.3(50')

S14

А. Сагдуллаев, В. Костецкий.

Байыркы дүйнө тарыхы: Жалпы орто билим берүүчү мектептердин 6-класс окуучулары үчүн окуу китеби. Оңдолгон жана толукталган 5-басылышы./ А. Сагдуллаев, В. Костецкий. — Ташкент: "Yangiyo'l poligraf servise", 2017. — 192 б.

КБК 63.3(50')уа72

ISBN 978-9943-382-93-0

Рецензенттер:

Тарых илимдеринин доктору, академик **Ю. Ф. Буряков,**

Тарых илимдеринин доктору **О. М. Мавланов,**

Тарых илимдеринин кандидаты,

Ўзбекстан эл агартуу мыктысы **Н.Т. Палванов.**

Окуу китеби материалдары жалпы орто билим берүүчү мектептердин тарых предмети боюнча стандартташтырылган окуу пландары негизинде кайта иштелген. Окуу китеби билим берүүнүн мамлекеттик стандартына ылайык.

Республикалык максаттуу китеп фондунун каражаттары эсебинен басып чыгарылды.

ISBN 978-9943-382-93-0

© «Yangiyo'l Poligraf Servis», 2009, 2013, 2017

© A. Sagdullayev, V. Kostetskiy

М А З М У Н У

Киришүү	5
---------------	---

I БӨЛҮМ

Эң байыркы түзүм

1 - §. Байыркы тарых – цивилизациянын башаты	8
2 - §. Байыркы адамдардын өнүгүшүнүн алгачкы баскычтары	13
3 - §. Уруучулук коому	18
4 - §. Энолит жана коло доору	22
5 - §. Темир дооруна өтүү мезгилинде Орто Азиянын өнүгүшү	25

II БӨЛҮМ

Байыркы Чыгыш жана Орто Азия

6 - §. Нил өрөөнү жана анын калкы	28
7 - §. Байыркы Египет	32
8 - §. Байыркы Египетте дин	35
9 - §. Пирамидалар жана күмбөздөр	37
10 - §. Байыркы Египет маданияты	40
11 - §. Месопотамия цивилизациялары	43
12 - §. Вавилон падышалыгы	49
13 - §. Алдыңкы Азия мамлекеттери	53
14 - §. Ахаманийлер мамлекети	57
15 - §. Байыркы Индия цивилизациясы	61
16 - §. Б.з. чейинки I миң жылдыкта Индия	65
17 - §. Байыркы Кытайдын цивилизациясы	68
18 - §. Б.з. чейинки III б.замандын II кылымдарында Кытай... ..	72
19 - §. Өзбекстан аймагындагы алгачкы мамлекеттер	75
20 - §. Зороастризм	80

III БӨЛҮМ

Байыркы Греция

21 - §. Антикалык тарыхтын башталышы	84
22 - §. Байыркы Грециянын өнүгүшү	86
23 - §. Грек колониялары	91
24 - §. Афинада демократия	93

25 - §. Грек-перси согуштары	98
26 - §. Грециянын Македония тарабынан басып алынышы .	102
27 - §. Жаран тарбиясы	104
28 - §. Байыркы Грециянын маданияты	107
29 - §. Байыркы Греция окумуштуулары жана ойчулдары	111
30 - §. Байыркы Грециянын уламыштары	115

IV БӨЛҮМ

Б.з.ч. VI – б.з. III кылымдарында Орто Азия

31 - §. Ахаманийлердин Орто Азияга жасаган баскынчылык жортуулдары.....	118
32 - §. Орто Азия элдеринин грек-македон баскынчыларына каршы күрөшү	123
33 - §. Салавкийлер мамлекети жана Грек-Бактрия падышалыгы	129
34 - §. Байыркы Харезм, Канг жана Даван мамлекеттери	132
35 - §. Кушан мамлекети	137
36 - §. Улуу Жибек жолу	142

V БӨЛҮМ

Байыркы Рим

37 - §. Байыркы Италия	145
38 - §. Рим республикасы	148
39 - §. Рим республикасынын турмушу	152
40 - §. Жер Ортолук деңизинде бийлик үчүн күрөш	155
41 - §. Кулдар жана гладиаторлор	160
42 - §. Рим республикасынын кулашы	164
43 - §. Рим империясынын кыйрашы	168
44 - §. Байыркы Рим маданияты.....	172
Корутунду	179
Тарыхый терминдер сөздүгү	181
Жыйынтыктоочу кайталоо.....	184
Байыркы дүйнө тарыхына таандык тарыхый жана географиялык терминдер.....	185
Байыркы дүйнө тарыхындагы аттар.....	186
Байыркы дүйнө тарыхы даталарда	187

А В Т О Р Л О Р Д О Н

5-класста «Тарыхтан аңгемелер» менен тааныштың. Сен эми алыскы өтмүш жөнүндө билимдер кандай чогултулушун билип алдың.

6-класста алыскы доорлорго саякатыбызды улантабыз, эң байыркы мамлекеттер менен элдердин тарыхы, маданияты жана үрп-адаттары менен таанышып чыгабыз.

Дүйнөдө шаарлар мамлекеттери өкүм сүргөн доордон миндеген жылдар өттү. Бирок адамдар байыркы заманда жараткан көптөгөн нерселерден бүгүн да күндөлүк турмушубузда пайдаланып келебиз. Булар эмгек шаймандары, чопо буюмдар, дөңгөлөк, чопо ноолор, кездемелер, жазуулар жана башкалар. Байыркы замандын авторлору жазып калтырган чыгармалар азыркыга чейин адамдарга билим жана тарбия берип келет.

Окумуштуулар Жер жүзүндө бир кездерде болуп өткөн окуяларды кайрадан калыбына келтирүү үчүн кыйла күч-аракеттерин сарпташкан. Алар байыркы шаарларды табышып текшерди, териге, чопого, ташка, ошондой эле тыйындарга жазылган сырдуу жазууларды окушту. Сен эми археологиялык табылгалар эмнелер жөнүндө кабар беришин билесиң. Байыркы жазууларды үйрөнүү менен *эпиграфика*, ал эми тыйындарды изилдөө менен *нумизматика* деген атайын илим алектенет.

Адам баласы өтө жөнөкөй эмгек шаймандарынан кол өнөрчүлүк буюмдарын жасаганга, жөнөкөй туракжай кургандан шаарларды жаратканга чейин болгон алыс жолду басып өттү. Эң байыркы шаар, жана, мамлекеттердин пайда болуш доорун окумуштуулар баштапкы *цивилизация* деп аташат. Алардын цивилизация тарыхы Байыркы Чыгышта, андан кийин Грециядагы Крит аралында башат алган болчу. Байыркы цивилизациялар дүйнөнүн көптөгөн

**Байыркы
жазуунун үлгүсү**

өлкөлөрүндөгү сыяктуу, Орто Азияда, ошонун катарында **Өзбекстандын** аймагында да пайда болгон.

Жер жүзүндө адам баласы пайда болгондон **биздин замандын 476-жылында** Батыш Рим империясы кулаганга чейин болуп өткөн окуялар тарых илиминде *Байыркы дүйнө тарыхы* деп аталат. Бул тарых ар түрдүү археологиялык жана жазма булактардын негизинде үйрөнүлөт.

Байыркы дүйнөнүн тарыхы Байыркы Чыгыш, Греция жана Рим сарай өкүлдөрү менен падышаларынын түрдүү жылнаамаларында (окуялардын жылдар боюнча жазылышы), мыйзамдар жыйнагында, өмүр баяндарында чагылдырылган. Аларда жортуулдар жана салгылашуулар, чиркөөлөр, сарайлар жана чептердин курулушу, кол өнөрчүлүк жана дыйканчылык, байыркы илим жана көркөм өнөр жөнүндө баяндалат.

Окумуштуулар окуган байыркы тексттер, мисалы, «Пирамида тексттери» менен «Маркумдар китеби» египеттиктердин тарыхы жөнүндө, «Ригведа» – индигердин, ал эми «Авесто» болсо Орто Азия элдеринин тарыхы жөнүндө баяндайт.

Нил өрөөнүндөгү *Египет пирамидаларынын* комплекси, Тигр жана Ефрат аралыгындагы *Вавилон*, Инди өрөөнүндөгү *Мохенжодаро*, Ирандагы *Персеполь*, Греция, Рим жана Орто Азиянын көптөгөн шаарларындагы казуу иштери бүткүл дүйнөгө белгилүү.

Тыйындардагы жазуулар

Бирок байыркы дүйнө тарыхына тиешелүү али ачыла элек сырлар аз эмес. Балким кимдир бирөөң аларды ачарсың. Тарых бизди көп нерсеге үйрөтөт. Аны “улуу мугалим” деп бекер аташпайт. Ошол себептүү ар бирибиз Мекенибиздин тарыхын билүүгө жана башка өлкө элдеринин тарыхы менен маданиятына урмат менен мамиле жасоого тийишпиз. Бул окуу китебин окуп жатып түшүнүүгө кыйын болгон көптөгөн сөздөргө, тарыхый термин жана сөздөргө туш келесиң. Аларды жаттоо жана эсте тутуу керек болот.

Окуу китебинин тексти менен иштөө

Бул кеңештерибизди кунт коюп оку, алар сага үйрөнүлүп жаткан теманы эстеп калууда жардам берет.

Үйгө берилген тапшырмаларды аткарууда төмөнкүлөргө баш ий:

1. Сабакта жазып алгандарыңды бир нече жолу оку.

2. Окуудан мурда теманын аталышына көңүл бур, сабакта эмнелер айтылганын эске ал.

3. Ар бир теманын аягында берилген суроолорду оку. Ошондо сен жазгандарыңды окуганда эмнелерге көңүл буруу, окугандарыңды кандай тартипте баяндоо керектигин билип аласың.

4. Текстти болжолдоп бөлүктөргө бөл жана ар биринин негизги мазмунун өз сөзүң менен айт, андан кийин бүткүл теманы сүйлөп бер. Сүйлөй албасаң, татаал жерлерин кайра оку. Кайтала.

5. Текстти окуу процессинде анда эскертилген сүрөт менен жадыбалдарды тап, түшүндүрмөлөрдү оку, текстте жолуккан шаарлардын, мамлекеттердин аттарын картадан тап.

6. Суроолорго жооп бер жана теманын аягындагы тапшырмаларды аткар.

Эгерде сен ар бир параграфтын аягында берилген таяныч конспекттер боюнча тарыхты үйрөнүүнү чечсең, анда төмөнкүлөрдү аткарууга тийишсиң:

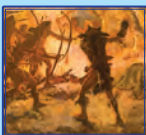
1. Параграфтардын текстин таяныч конспекттин сөздөрү менен салыштырып оку.

2. Конспекттен пайдаланып, параграфты бир нече жолу сүйлөп бер.

3. Таяныч сөздөрдү жаттан айтып берүүгө аракеттен.

4. Бир нече сааттан кийин дагы бир жолу таяныч конспекти кайтала.

Биз, китептин авторлору, Сага алыскы тарыхка саякат жасоодо, маданий эстеликтер менен таанышууда жана байыркы дүйнөнүн тарыхын үйрөнүүдө жардам беребиз.

I БӨЛҮМ

ЭҢ БАЙЫРКЫ ТҮЗҮЛҮШ

1-§. Байыркы тарых – цивилизациянын башаты

Байыркы тарыхты үйрөнүү

Адамзаттын байыркы тарыхын адистиги түрдүүчө болгон окумуштуулар үйрөнүшөт. *Археологдор* байыркы замандарда адамдардын *турактарында* казуу жумуштарын ишке ашырышат.

Антропологдор байыркы адамдардын калдыктарын кылдаттык менен текшерип, алардын кебете-кешпирин калыбына келтирип жана өнүгүүсүн үйрөнүшөт.

Этнографтар байыркы адамдардын көптөгөн үрп-адаттарын, чарбалык жана маданий салттарын сактап калган азыркы уруу жана элдерди үйрөнүшөт.

Өзүңдү сынап көр!

Археологдор – ... Этнографтар – ...
Антропологдор – ...

Байыркы тарых боюнча булактар

Биз өлкөбүздүн эң байыркы тарыхын биз кайдан билебиз? Өлкөбүздөгү байыркы тарых таануучулар тарабынан табылган материалдык булактар өлкөбүздүн эң байыркы тарыхы кеңири үйрөнүлгөн булактар саналат. Эмгекшаймандары, чопо идиштер, курал-жарактар, жасалгалар, кыскасы, илгери адамдын колу менен жаралган бардык нерселер ушулардын катарына кирет.

Байыркы шаардын урандылары

Байыркы кол жазмалардын калдыктары

Жазма булактар аркылуу окумуштуулар үчүн байыркы тарыхты үйрөнүү оңойлошту. Орто Азиянын тарыхы боюнча эң байыркы булак – бул зороастризмдин ыйык китеби “Авесто”. Анда өлкөбүздүн байыркы тарыхый аймактары – *Бактрия, Согд, Хarezм* калкынын маданияты жөнүндө баяндалат.

Дагы бир жазма булак – бул Бехистун аскасындагы жазуулар. Бехистун аскалары Ирандагы *Кирманшах* шаарына жакын жерде жайгашкан.

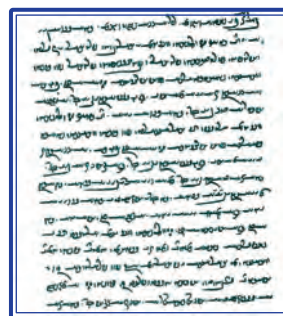
Иран падышасы *Доро I* дин буйругу боюнча аскага оюп жазылган, Доро I басып алган мамлекет жана элдер, ошолордун катарында Хarezм, Согд, Бактрия санап өтүлгөн.

Б.з.ч. V кылымда байыркы грек тарыхчысы *Геродот* ааламга саякат жасап, тогуз китептен турган «Тарых» чыгармасын жазат. Анда өлкөбүздүн байыркы калкы жөнүндө толук маалымат берилген.

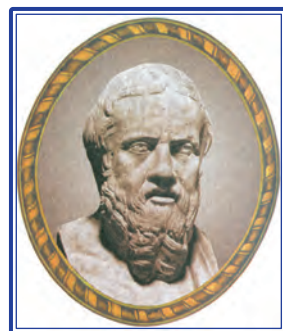
Б.з.ч. I кылымдын аяктарында байыркы грек тарыхчы жана географы *Страбон* «География» аттуу чыгармасында Орто Азия элдери маданияты тууралуу маалыматтар келтирилет.

Биздин замандын I кылымында байыркы Рим тарыхчысы *Квинт Курций Руф* «Улуу Александрдын тарыхы» аттуу чыгармасын жазган. Македониялык Александрдын Орто Азияга жасаган аскердик жортуулдары жөнүндөгү маалыматтарды келтирилген.

Биздин замандын II кылымында грек тарыхчысы Арриан да «Александр-

«Авесто» кол жазмасынын барагы

Геродот – байыркы грек тарыхчысы

**Чоподугу жазуу.
Клинопись**

дын аскердик жортуулдары» («Александр анабасиси») аттуу чыгарма жазган.

Ошолор жана кийинчерээк жаратылган илимий эмгектер аркылуу окумуштуулар өлкөбүздүн байыркы тарыхын калыбына келтиришти.

Өзүңдү сынап көр!

Геродот – ...	Квинт Курций Руф – ...
Страбон – ...	Бехистун жазуула-
Арриан – ...	ры – ...

Орто Азиянын тоолору

Ийгиликтүү уудан кийин

Өзбекстан жана дүйнөлүк цивилизация

Өзбекстан географиялык орду боюнча кыйла чоң аймакты ээлейт. Амударыя жана Сырдарыянын аралыгы, Фергана, Зерафшан өрөөндөрү жана Сурхандарыя оазиси өзүнүн түшүмдүүлүгү жана жылуу климаты натыйжасында байыртадан эле гүлдөгөн өлкө болгон. Ыңгайлуу географиялык чөлкөмгө ээ бул жер Чыгыш жана Батыш мамлекеттерин байланыштырып келген. Мында Өзбекстандын байыркы шаарлары аркылуу өткөн Улуу Жибек жолунун мааниси аябай чоң болгон.

Өзбекстан адамзат маданияты тарыхынын эң байыркы жерлеринен бири саналат.

Бул жерде жергиликтүү калк байыркы замандардан жашап келген. Дарыянын оазистерин бойлой маанилүү соода жолдору өткөн. Узак өтмүштө Орто Азиянын байыркы калкы менен Байыркы Чыгыш элеттери ортосунда кең маданий мамилелер башталган. Байыркы турактарды казуу учурунда археологдор Индия, Иран

жана Месопотамиянын кол өнөрчүлөрү тарабынан жасалган чопо жана металл идиштер, зергедик буюмдарын табышкан.

Эң байыркы түзүлүштү баскычтарга бөлүү

Дүйнөдөгү бардык элдер алгачкы *общиналык түзүлүштү* башынан өткөрүшкөн.

Адамзаттын өнүгүшүндөгү алгачкы баскыч адамдардын алгачкы уруктарга общиналык топ убакыттын өтүшү менен туугандардын жеке уюшмасына – урук жамаатына айланган.

**Толуп аккан
Амударыя**

Алгачкы общиналык түзүлүш – адамзат тарыхынын бардык эмгек шаймандары жалпы болгон, бардыгы бирдей эмгектенген бир доору.

Алгачкы урук – турмуш менен эмгектин жалпылыгы негизинде бириккен эң байыркы адамдардын жамааты.

Эң байыркы урук акырындык менен жуурулушуп, тууган-туушкандардын өз алдынча уюмуна – уруу жамааттарына айланып олтурду.

Уруу – чогуу жашаган жана эмгектенген, жалпы эмгек шаймандары жана курал-жарактарга ээ болгон тууган-туушкандардын жамааты.

Алгачкы уруу жамааттары аялдын, башкача айтканда эненин айланасында чогула баштаган. Адамзаттын тарыхындагы бул баскыч эне уруусунун доору – *матриархат* деп аталат.

Эсте сакта!

Орто Азиянын байыркы калкы менен Байыркы Чыгыштын элдери ортосунда карым-катыш башталган.

Адамдар жамаат болуп эмгектенишкен

**Жапайы аттар
үйүрүнүн
куугунтукка
алынышы**

**Таштан
жасалган
эмгек
шаймандары**

Кийинчерээк эмгек шаймандары жана чарба жүргүзүүнүн формалары өркүндөгөн сайын топтордогу жетекчилик акырындык менен эркек кишиге өтө баштайт, ал эми урууга башчы болуп калат. Окумуштуулар адамзаттын тарыхындагы бул доорду *патриархат* – ата уругу деп аташат. Патриархат менен эң байыркы уруучулук түзүлүш да аягына чыгат.

Эң байыркы адамдар алгачкы эмгек шаймандарын таштан жасашкандыктан, археологдор адамзат тарыхынын башталышын «таш доору» деп аташат. Таш доору кыйлага созулган. Ошондуктан аны төмөнкү баскычтарга ажыратышат, алсак:

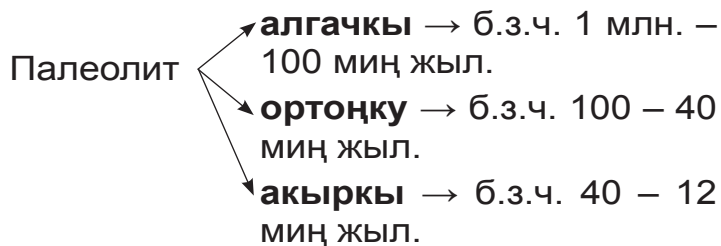
– байыркы таш доору – палеолит (грекче “*paleos*” – “байыркы” жана “*litos*” – “таш” сөздөрүнөн);

– ортоңку таш доору – мезолит (“*mezos*” – “орто”);

– жаңы таш доору – неолит (“*neos*” – “жаңы”);

– жез-таш доору – *энеолит* (латинче “*eneus*” – “жез” жана грекче “*litos*” – “таш” сөздөрүнөн).

Эсте сакта!

Таяныч конспект

Акыркы палеолит доорунда адамдар жашаган жер

Суроолор жана тапшырмалар

1. Эмне үчүн археологдор адамзат тарыхынын башталышын “таш доору” деп аташкан?
2. Таш доорунун баскычтарын айтып бер. Эмне үчүн алар мындайча аталган?
3. Окумуштуулар тарыхты кайра калыбына келтире турган булактарды айтып бер.
4. Тарыхты үйрөнүүдө пайдаланылган кайсы материалдык булактарды билесиң?

2-§. Байыркы адамдардын өнүгүшүнүн алгачкы баскычтары

Эң байыркы адамдар

Адам кандай пайда болгондугу тууралуу илимий, диндик, мифтик дүйнө караштар болуп, биз бул маселени илимий негизде, антропология жана археология малыматтарына таянган түрдө үйрөнөбүз.

Жер жүзүндөгү алгачкы адамдар тулкубоюн тик кармаган, эмгек шаймандарын

Тоо капчыгайы

**Аюуга аң
уулоо**

Эсте сакта!

Орто Азияда таштан жасалган байыркы эмгек шаймандары Фергана өрөөнүндөгү Селенгур турагынан жана Ташкент оазисиндеги Көлбулактан да табылган.

жасай алган жана андан пайдаланууну билишкени үчүн алар айбанаттар дүйнөсүнөн айырмаланып турушкан.

Окумуштуулар таштан өтө жөнөкөй эмгек шаймандарын жасаганды билген эң байыркы адамдар, атап айтканда, Түштүк Африкадан – *австралопитек*, Чыгыш Африкадагы Зинж өрөөнүнөн – *зинжантроп*, Ява аралынан (Индонезия) – *питекантроп*, Кытай чөлкөмүнөн – *синантроп*, ошондой эле Германиядан – *неандертал* жана Франциядагы Кроманьон үңкүрүнөн – азыркы көрүнүштөгү адам *кроманьондун* сөөктөрүн таап текшеришкен.

Жер жүзүндө аба ырайы жылуу болгон учурларда адамдар кичине дарыя же өзөндөргө жакын жерлердеги дөңсөөлөрдө жашашкан. Алгачкы палеолиттин акыркы доорлорунда Улуу муздук доору башталат. Алгачкы адамдар өтө катуу суукка туш болот. Мындай жагдай адамдарды жаңыча турмуш шарттарына ыңгайлашууга үндөйт. Мындайда күчтүүлөр гана жашап калган.

Байыркы адамдардын турмуш-тиричилиги

Тарых илиминде эң байыркы адамдар *обшиналык адамдар* деп аталат. Алардын турак жайлары Африка, Азия жана Европанын көптөгөн өлкөлөрүнөн табылган.

Орто Азияда таштан жасалган байыркы эмгек шаймандары Фергана өрөөнүндөгү *Селунгур* турагынан жана Ташкент оазисиндеги *Көлбулактан* да табылган. Алар одоно таш куралдар болуп, бир жагы согуу менен курчутулган. Археология илиминде мындай таш куралдар *чопперлер* деп аталган.

Эмгек шаймандары адамдарга тамакаш тапканга кызмат кылган. Баштап мындай куралдар өтө жөнөкөй болгон. Учу курчутулган таш жана жыгач менен куралданган адам жаныбарларга аң уулаган, учу өткүр жыгачтын жардамында өсүмдүктөрдүн жешке жарактуу тамырлары менен тамыр-түйнөктөрүн оюп алышкан.

Жаратылыш адамга эмнени берсе, ал ошону алган, тапкан тамак-ашына канаттанган, ошондуктан адамдардын эң байыркы жумушу болгон *термечилик* менен *мергенчилик өздөштүрүүчү* чарба деп аталат.

Байсун тоолорунда табылган *Тешикташ* үңкүрү байыркы палеолит доору маданиятынын дүйнөгө белгилүү эстелиги болуп саналат. Тешикташ үңкүрүнөн таш куралдар жана алардын сыныктары, аркардын, кийиктин, жапайы жылкынын, кабыландын, коёндун, майда кемирүүчүлөрдүн, ошондой эле канаттуулардын сөөктөрү табылган.

Тешикташ үңкүрүнөн казып алынган таш дооруна таандык 8-9 жаштагы неандертал баланын сөөк калдыктары эң белгилүү табылыгы.

Бала сөөктүн айланасына аркардын мүйүздөрү кыдырата тизип чыгылган. Мүрзөнүн жерге коюлушу алгачкы диний ишенимдер менен тыгыз байланышкан.

**Тешикташ
үңкүрүнүн
табылгалары**

**Палеолит
доорунун
турактары**

Өзүңдү сынап көр!

Чопперлер – ...

Өздөштүрүүчү чарба – ...

**Неандертал
бала
(Тешикташ)**

**«Байыркы
сүрөтчү»**

**Жаа менен
аң уулоонун
сүрөттөлүшү**

Диний ишенимдердин пайда болушу

Эмгек ишмердүүлүгү, айлана-чөйрө жөнүндө топтолгон билимдер акырындык менен инсандын ой жүгүртүү жөндөмдүүлүгүн жана акыл эсин өнүктүрө баштайт.

Адамдар өзү үчүн түшүнүксүз болгон кубулуштар жөнүндө ой жүгүртө башташат: күн менен түндүн, жыл мезгилдеринин оошуусу, вулкандын атылышы, жер титирөө жана башка жаратылыш кубулуштары адамдардын көңүлүн өзүнө тарта баштайт.

Мына ушундай кубулуштарды түшүндүрүп бере албаган адамзат күн күркүрөө, чагылган, шамал, жамгыр сыяктуу жаратылыш күчтөрүнө сыйына баштайт.

Уучулук жана термечилик өнүккөн доордо адам өзүнү табыгый чөйрөдөн ошондой эле айланасындагы айбанат жана өсүмдүк дүйнөсүнөн ажыратпаган. Ал табиятты жандуу деп эсептеген. Адамды курчап турган чөйрөдө адамдын жаны менен руху бар экендигине ишенүү илимде анимизм аталышын алган.

Адамдар тобу жамаатынын бир айбан же өсүмдүк түрү менен туугандык мамилесине ишенүү *тотемизм* деп аталат.

Адамды ороп турган чөйрөдө жан жана рухтардын бар экендигине ишенүү илимде *анимизм* наамын алган.

Эң байыркы адамдар тигил же бул буюм ийгилик алып келишине, же болбосо ар түрдүү кырсыктардын алдын алышына да ишенишкен. Бул ишеним *фетишизм* аталышын алган.

Акыркы палеолитке таандык аскадагы сүрөттөрдүн табылышы эң байыркы адамдарда диний ишенимдер болгондугу

жөнүндөгү далилдерден бири эсептелет. Аскадагы сүрөттөрдүн эң байыркылары Испаниядагы *Альтамира*, Франциядагы *Ласко* жана Башкыртстандагы *Капова* үңкүрлөрүнөн табылган.

Адамдар сүрөттөр кийинки аң уулоодо өздөрүнө жардам берет деп ишенишкен. Сүрөттөрдүн каршысында жаныбарлардын кыймыл-аракетин туурашып бийлешкен, аң уулоону элестетишкен, найза атканга машыгышкан.

Байыркы сүрөттөр баалуу тарыхый документ. Алар адамдар эмнелерди ойлогону, айлана-чөйрөнү кандай түшүнүшкөнү, кайсы жаныбарга аң уулашканы, кандай эмгек шаймандары менен курал-жарактардан пайдаланышканын билип алууда жана түшүнүүдө жардам берет.

Адамдын өзүнү курчап турган айлана-чөйрөнү түшүнүүгө умтулушу эң байыркы көркөм сүрөт өнөрүнүн өнүгүшүнө негиз болуп кызмат кылган.

Эсте сакта!

Аска таш сүрөттөрүнөн эң байыркылары Испаниядагы **Альтамир**, Франциядагы **Ласко**, Башкыртстандагы **Капова** үңкүрлөрүнөн табылган.

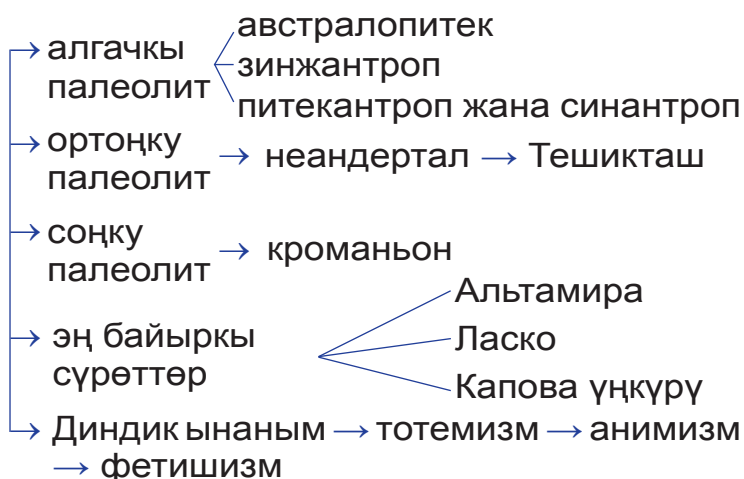

Алгачкы сүрөтчүлөр

Аң уулоого даярдык көрүү ритуалдары

Таяныч конспект

**Кыштын
башталышы**

Суроолор жана тапшырмалар

1. Байыркы адамдар тууралуу эмнелерди билесиң?
2. Өзбекстандын аймагындагы кайсы алгачкы палеолит турагын билесиң?
3. Эң байыркы адамдардын машыгууларын айтып бер.
4. Диний ишеним бүчүрлөрүнүн пайда болуу себептерин айтып бер.
5. Алгачкы сүрөттөр кайсы доордо пайда болгон?

3-§. Уруучулук коому

Соңку палеолит доору

Кроманьон

Соңку палеолит доорунда (**биздин заманга чейинки 40–12-миң жылдыктарда**) ташты иштетүү жана эмгек шаймандарын жасоо усулдары өзгөрдү. Адамдын өзү да, тышкы келбети да өзгөрүп олтурду. Бул доордо азыркы көрүнүштөгү адам – *кроманьон* адамы жашаган.

Соңку палеолит доорундагы адамдардын турагы Самарканд шаары айланасынан, Ташкент областынын Ахангаран дарыясы өрөөнүндөгү Көлбулак турак жайынан, ошондой эле, Фергана өрөөнүнөн табылган.

Соңку палеолит доорунда адамдар кыйла өркүндөгөн кесүүчү жана араалоочу эмгек шаймандарын жасай башташкан. Адам эми жасалгалар – мончок, тумар жана шакек да жасай баштаган.

Ошентип соңку палеолитте адам баласы өзүнүн өнүгүүсүндө дагы бир баскычка жогорулады. Адамдар тууган-туушкандардан турган чакан топторго – урук **жамааттарына** бөлүнүп чыккан.

**Муздук доорунда жашаган
арстан.
Тикеленген**

Уруучулук коому

Турак-жайларды куруу соңку палеолит доору адамдарынын олуттуу ойлоп табуусу болду. Кийим-кече даярдоодо жаныбарлардын терилерин иштетишкен. Адам баласы бул доордо жасалма түрдө (жыгачты бирин-бирине сүртүү, оттукту кагыштыруу аркылуу) от алууну да үйрөнүп алган.

Мезолит доору

Мезолит доору (ортоңку таш доору) болжол менен **биздин заманга чейинки 12–7 миң жылдыктарда** өкүм сүргөн.

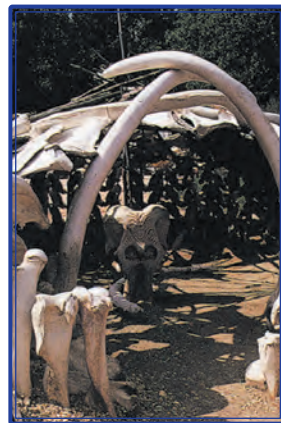
Мезолит доорунун башталышы менен Муздук доору аягына чыгат, бул болсо климаттын кыйла ысый түшүшүнө жана адамдардын турмушунда өзгөрүүлөр болушуна алып келди.

Мезолит доорунда адам **жаа-жебе** жасаганды үйрөнөт. Жебенин ойлоп табылышы менен адамдарда күлүк жаныбарларга жана канаттууларга аң уулоо мүмкүнчүлүгү пайда болот.

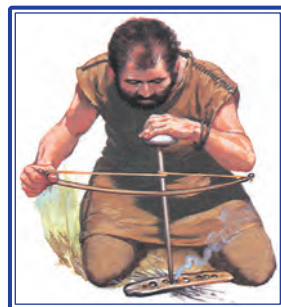
Мезолит доорунун аягында адам жаныбарларды колго үйрөтө баштайт. Аңчылар итти колго үйрөтүшөт. Иттер менен ууга чыкканда олжо мурдагыга караганда

Түстүү таштардан жасалган мончок

Мамонттун сөөгүнөн курулган турак-жай

От алуу процесси

Эмгек шайманын жасоо

Эсте сакта!
Өндүрүүчү чарба бул кыйла убакытка урууну тамак-аш продуктулары менен камсыздап келген дыйканчылык жана мал чарбасы.

Таштан жасалган эмгек шаймандары

көп болот. Тирүү кармалган жаныбарларды (козулар, улактар, торопойлор) эми адамдар өлтүрбөй, тамак-аш запасы катарында сактап коё турган болушат.

Мезолит доорунун аягында Алдыңкы Азияда чарбанын жаңы тармактары – **алгачкы дыйканчылык жана мал чарбасы** пайда болду.

Бүгүнкү күндө Ортто Азияда мезолит дооруна таандык жүздөгөн турактар ачылган. Фергана өрөөнүнүн тоо алды жана тоолуу аймактарында, Ташкент оазисинде жана Өзбекстандын түштүгүндө мындай турактар арбын кездешет. *Обишир*, *Кошулуш* жана *Мачай* турактарындагы, ошондой эле Зараутсай капчыгайындагы аска сүрөттөрү толугураак үйрөнүлгөн.

Дыйканчылык менен мал чарбачылыгынын өнүгүшү

Неолит – жаңы таш доорунда адам Байыркы Чыгыштын түрдүү аймактарында *өндүрүүчү чарба* – *дыйканчылык жана мал чарбачылыгына* өттү. Ортто Азияда неолит доору **б. з. ч. 6–4-миң** жылдыктар менен белгиленет. Археологдор неолит доорунун башталышын чопо идиш жасоонун ойлоп табылышы менен белгилешет.

Бул доордо адам мезолит доорунда таштан чакан эмгек шаймандары – *микролиттер* жасоону, ташты иштетүүнүн тааныш болбогон ыкмаларын: жылмакайлоо, араалоо, боёо жана көзөнөк ачууну колдоно баштайт.

Неолит доорунда көпчүлүк уруулар отурукташууга өтүп, ылайдан туруктуу турак-жайлар кура баштаган. Ушул доор-

до пахса имараттар курулуусу пайда болгон. Акырындык менен уруулардын отурукташкан турактары калыптана барган.

Отурукташкан турмуш мүнөзүнө өтүү ар түрдүү буюмдарды даярдоо тармагы болгон кол өнөрчүлүктүн өнүгүшүнө өбөлгө түздү. Отурак турмуш өтүлүүсү ар кандай буюмдар даярдоо тармагы болгон кол өнөрчүлүк өнүгүүсүнө себеп болгон.

Өзүңдү сынап көр!

**Микролиттер – ...
Өндүрүүчү чарба – ...**

Ылайдан жасалган жана отто күйдүрүлгөн идиштерди жасоо тармагы – карапачылык, була жана жүндөн кийим-кече даярдоо тармагы – токуучулук кол өнөрү неолит доорунун маанилүү ачылыштары жана ойлоп табуулары болуп саналат.

**Ылайдан
жасалган
жана отто
күйдүрүлгөн
идиш**

**Чоподон идиш
жасоо**

Таяныч конспект

Соңку палеолит доору (биздин заманга чейинки 40 – 12-миң жылдыктар)

- кроманьон адамы
- оттун ойлоп табылышы
- Самарканд, Көлбулак турактары (Ташкент областы), Фергана өрөөнү урук жамааттары
- жасалгалар, турак-жайлардын курулушу, кесе турган, араалай турган эмгек шаймандары

Мезолит доору (б. з. ч. 12 – 7- миң жылдыктар)

- жебелүү жаа, жаныбарларды колго үйрөтүү
- Обишир, Кошулуш, Мачай, Зараутсай
- дыйканчылык, мал чарбачылыгы (Алдыңкы Азия)

Неолит доору (б. з. ч. 6 – 4- миң жылдыктар)

- өндүрүүчү чарба
- микролиттер, карапачылык, токуучулук
- отурукташкан турмуш мүнөзү

Чопо идиштер

**Жебенин
түпөктөрү**

**Колодон
жасалган
төөнөгүч
жана таш
мончоктор.
Б.з.ч. XVII
кылым**

Суроолор жана тапшырмалар

1. Соңку палеолит адамынын тышкы көрүнүшүн сүрөттөп айтып бер.
2. Соңку палеолит доорунун маанилүү ойлоп табуулары жөнүндө сүйлөп бер
3. Өзбекстандын аймагынан табылган мезолит дооруна таандык кандай археологиялык эстеликтерди билесиң?

4-§. Энеолит жана коло кылымы

Металл доорунун негизги өзгөчөлүктөрү

Неолит доорунун аягында адамдар ойлоп табуу жана ачылыштардын эң олуттууларын жаратууга жетишти: жезден эмгек шаймандарын, курал-жарак жасоого өтүлдү.

Жезден жасалган куралдардын таштан жасалгандары менен бирдей колдонулуш доору *энеолит* – *жез-таш* кылымы деп аталат. Бул доор **б.з.ч. 4–3-миң жылдыктардын ортолоруна** туура келет.

Металлургиянын өнүгүшү адамдардын материалдык жана рухий маданиятына чоң таасир тийгизди. Б. з. ч. 4-миң жылдыкта Байыркы Чыгышта алгачкы шаарлар менен мамлекеттер пайда боло баштады.

Орто Азиянын түштүгүндө *жасалма сугатка негизделген дыйканчылык* пайда болду, чийки кыштан көп бөлмөлүү үйлөр курула баштады, чопону күйдүрүү үчүн карапачылык *мештеринен* пайдаланылды.

Чопо идиштер жаныбарлардын, канаттуулардын жана өсүмдүктөрдүн сүрөттөрү (жалбырактар, гүлдөр) менен кооздолу башталды.

Адамдар жезди калай, коргошун же цинк менен кошуп, коло алганды үйрөндү. Коло жезге караганда кыйла катуу болгондуктан, **биздин заманга чейинки 3-миң** жылдык ортолорунан баштап акырындык менен эмгек шаймандары, курал-жарак жана жасалгаларды даярдоодо иштетилчү негизги материалга айланды.

Коло эмгек куралдарына ээ болгон адамдар эми талааларга жакшы иштөө бере баштады жана эгин аянттары бир топ кеңип отурду. Натыйжада аларда артык баш айыл чарба продукциялары пайда боло баштады. Мал чарбачылык акырындык менен дыйканчылыктан бөлүнүп чыкты.

Патриархаттын башталышы

Тарыхтын узак доорлорунда урук жамаатындагы маанилүү иштер аялдардын чегине түшүп (балдарды тарбиялоо, айбанаттардын терисин тазалоо, кийим-кече жасоо), жамаатта алардын, айныкса, улуу жаштагы аялдардын аброю эркектердикине караганда кыйла бийик болгон.

Соко менен жер айдап дыйканчылык кылуу, мал чарбачылык жана кол өнөрчүлүктүн өнүгүшү натыйжасында урууларды продукту менен камсыз кылуу эркектердин колуна өттү. Аялдар үй жумуштары менен алектене баштады.

Эми уруучулук үй-бүлөсүндө эркектер негизги роль ойной баштады. Тууганчылык эркектердин аты менен белгилене турган болду жана патриархат доору башталды. Үй-бүлө ата тарабынан жакын туугандардын бир нече муундарынан түзүлө турган болду.

Эсте сакта!

Патриархаттык үй-бүлө – ата тарабынан жакын тууган-туушкандардын бир нече муундарынан түзүлгөн үй-бүлө.

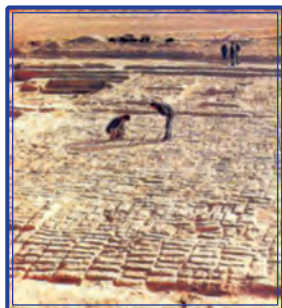

Жыландын сүрөтү түшүрүлгөн таш тумар.
Б. з. ч. 2-миң жылдык

Колодон жасалган билерик.
Б.з.ч. VII кылым

Коло доорунун турактары

**Жаркотон
турагы
казылмалары**

**Кооздолгон
чопо идиш**

**Жез күзгүлөр.
Заманбаба
турагы**

Б.з.ч 3-миң жылдык акыры – 2-миң жылдыкка тиешелүү турак жайлардан бири Зарафшан дарыясынын бассейниндеги **Заманбаба** көлүнө жакын жерден табылган (Бухара облусу, Каракөл району). Байыркы дыйканчылык турактары Хarezм аймагынан да табылган.

Археологдор Сурхандарыя өрөөнүнөн байыркы дыйкандардын турактарынан бири болгон **Сапалдуу дөбөнү** табышкан (Музрабад району). Казуулар учурунда бул жерден жашоо, чийки ылайдан жасалган үйлөр, чопо буюмдар, колодон жасалган эмгек шаймандары жана жасалгалар жасалчу устакананын калдыктары, ошондой эле ири кумураларда сакталган буудай менен арпанын калдыктары табылган.

Сурхан оазисинде, (азыркы Шерабаддан анчалык алыс эмес жерде) **Жаркотон** турагы пайда болгон. Жаркотондун курулуш планынан шаардын алгачкы белгилери көзгө ташталат. Ал эки бөлүктөн турган: чеп жана аны тегерете жамааттын мүчөлөрү болгон кол өнөрчүлөр менен дыйкандардын үйлөрү жайгашкан. Жаркотондо ибадаткананын калдыктары табылган.

Коло доору турактарынын калкы ар түрдүү кол өнөрчүлүк, токуучулук, карапачылыкты өнүктүрүүдө, жасалга жасоо, курулуш жаатында чоң-чоң ийгиликтерге жетишкен. Коло доорунда адамдар карапачылык чаркын жана дөңгөлөктү ойлоп табышты. Ошондой түрдө унаа каражаттары да пайда болду.

Таяныч конспект

Энеолит доору (б. з. ч. 4-миң жылдык – 3-миң жылдыктын ортолору)

- артык баш продуктулар
- сугарма дыйканчылык (жасалма сугаруу)
- жезден жасалган эмгек шаймандары
- Чыгышта алгачкы мамлекеттер, шаарлар

Коло доору (б. з. ч. 3-миң жылдык ортолору– 2-миң жылдык)

- патриархат
- Заманбаба, Сапалдуу дөбө, Жаркотон
- карапачылык чаркы, дөңгөлөк
- ибадаткана

Суроолор жана тапшырмалар

1. Энеолит доорунун неолит доорунан негизги айырмачылыгын айт.
2. Жез качан пайда болгон?
3. Эмне үчүн матриархаттан патриархатка өтүү процесси жүрдү?
4. Коло доору Сапалдуудөбө турак жайы тууралуу сүйлөп бер.
5. Коло дооруна саякат жаса. Бул доордо адамдар кандай жашаганы жөнүндө сүйлөп бер.

5-§. Темир дооруна өтүү мезгилинде Орто Азиянын өнүгүшү

Темирден пайдалануу

Адамдар жез менен колодон эмгек шаймандарын жасоону үйрөнгөн учурдан улам арадан көп кылымдар өттү, баштарында гана темирден эмгек шаймандарын жасоо мүмкүнчүлүгү пайда болду. Бул процесс эмгекти көп талап кылган, анткени темир жезге караганда кыйла жогору температурада (1500° C)

Байыркы темирчилер

Эсте сакта!

Темирден биринчи болуп Кичи Азиядагы хеттер пайдалана башташкан (б.з.ч. XIV – XIII кылымдар), кийинчерээк аларга кошуна турган эки дарыя аралыгы, Иран, Кавказ арты мамлекеттеринин калкы да пайдаланышкан.

Чопо идиштер

**Колодон
жасаган казан.**
Б.з.ч. VI–V
кылым

Эсте сакта!

Аскердик демократия

– алгачкы
мамлекетчи-
ликке өтүү
доорунда
урууга шайлап
коюлган аскер
башчылар
жетекчилик
кылган
башкаруу
формасы

**Жаа жебеле-
ринин темир
түпөктөрү**

эрийт. Бирок темир жез менен колого салыштырмалуу бир топ жакшы сапаттарга ээ эле: темир алардан катуураак болчу.

Темирден биринчи болуп Кичи Азияда *хеттер* (б. з. ч. XIV–XIII кылымдар), андан кийин кошуна мамлекеттердин (Месопотамия, Иран, Кавказ арты) элдери пайдалана баштады. Темир буюмдардын таралышы акырындык менен жүргөн.

Темир кемчил жана баалуу металл болгондуктан, андан баштап жасалга буюмдары иретинде пайдаланышкан. Мындай жасалгалар Египеттин фараону Тутанхамондун күмбөзүнөн жана Кавказдагы Майкоп чебинин эстелигинен табылган.

Эмгек шаймандарын жасоо үчүн темирден пайдалануу эң мурда дыйканчылык техникасынын өнүгүшүнө таасирин тийгизди. Темир тиштүү соколор, темир балталар пайда болду. Бул эмгек шаймандары чоң-чоң талааларда дыйканчылыкты өнүктүрүүгө өбөлгө түздү.

Орто Азиядан табылган эң байыркы темирден жасалган буюмдар биздин заманга чейинки IX–VIII кылымдарга таандык.

Коомдук түзүлүш

Темир шаймандардын кеңири таралышы эмгек өндүрүмдүүлүгүн жогорулатты. Мындай жагдай дагы да өнүккөн өндүрүш усулуна өтүүгө өбөлгө түздү.

Уруу-урук башчыларынын аброю акырындык менен жогорулап отурду. Айныкса кол башчылардын аброю жогорулап, бийлик атадан балага кала турган болду. Үзгүлтүксүз аскердик кагылышуу шарттарында кол башчы – уруу башчыларынын аброю жогорулап, коом болсо аскердик демократия принцип-

теринин негизинде жашай баштады. Темир кылымы баштарында Орто Азияда калк төрт топко бөлүнгөн: *төлгөөчүлөр, жоокерлер, дыйкандар, кол өнөрчүлөр.*

Орто Азияда коомдун негизи *"нмана"* деп аталган чоң патриархаттык үй-бүлө болгонун «Авесто»дон билип алабыз. Бир нече «нмана»лар урук жамааты – «*вис*»ти түзгөн. Аймактык кошуначылык жамаат «*варзана*» деп аталган. Мындай жамааттар урууга – «*занту*»га бириккен. Өздөрүнүн аймактарын коргоо үчүн бир нече уруулар уюмга – «*дахью*»га бириккен. Орто Азияда куралып келе жаткан алгачкы мамлекеттер бирикмесинин маанилүү белгиси болчу.

Таяныч конспект

- б. з. ч. XIV – XIII кылымдар – хеттер (Кичи Азия) биринчи болуп темирден эмгек шаймандарын жасашкан
- б. з. ч. IX – VIII кылымдар – Орто Азияда темирден жасалган алгачкы эмгек шаймандары
- урук жамааты – кошуначылык жамааты
- аскердик демократияга өтүү
- «Авесто»: нмана, вис, варзана, занту, дахью

Суроолор жана тапшырмалар

1. Темир буюмдарынан пайдалануу качандан башталган?
2. Темирден эмгек шаймандарын жасоонун башталышы коомдо кандай өзгөрүүлөргө алып келди?
3. «Авесто»до патриархаттык үй-бүлө, урук жамааты, аймактык урук жамааты жана уруу кандай аталган?

Эсте сакта!

Коомдук түзүлүштүн өнүгүшү:
урук → урук жамааты → уруучулук жамааты → аймактык кошуначылык коому.

Темир бычак.
 Б.з.ч. VII–VI кылымдар

Темирден жасалган канжар жана кын.
 Б.з.ч. I миң жылдык

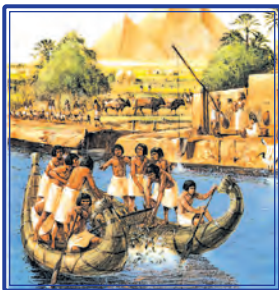

II БӨЛҮМ

БАЙЫРКЫ ЧЫГЫШ ЖАНА ОРТО АЗИЯ

6-§. Нил өрөөнү жана анын калкы

Египет – Нилдин белеги

Нил дарыясынын өрөөнү

Эсте сакта!

Нил дарыясы акыры барып Жер Ортолук деңизине куят. Нил дарыясынын куюлушун гректер дельта деп аташкан.

Нил дарыясынын жээктеринде

Өзү менен жан жыргаткан салкын аба жана мол түшүм алып келген сууга толо Нил салабаттуу агат. Бул дарыя Африканын түндүкчыгышында цивилизациянын пайда болушуна шарт түзгөн. Аяк ченинде бир канча куюлмаларга бөлүнүп кеткен Нил Жер Ортолук деңизине куят. Нил дарыясынын куюлмаларын гректер **дельта** деп аташкан. Анткени куюлмаларынын толук көрүнүшү үч бүртүк, башкача айтканда грекче «дельта» тамгасына окшош болгон.

Нил 6 миң километр узундуктагы толуп агатурган чоңдарыя.

Нил өрөөнү – эки жээгин бойлой 3 км ден 22 км ге чейинки кеңдиктеги жана 6 миң километр узундуктагы сугат жерлерден турат. Өрөөндүктөр журтуна «Кара топурак» же "Нилдин белеги" деп наам беришкен.

Байыркы замандарда Нил өрөөнү адам өтө албаган, папирустун бадалдары бири-бирине чырмашып кеткен, саздуу жер болгон, сууларын эсебине сан жеткис жырткыч крокодилдер байырлаган, кургак жерлерде жапайы айбанаттардын үйүрү тентип, саздарында болсо уулуу жыландар жашаган.

Убакыт өткөнү сайын климат өзгөрүп барды, суу дагы жылдан-жылга азайып барды, Түндүк Африка чөлгө айлана берди. Адамдар Нил өрөөнүн жана анын дельталарын өздөштүрө башташат. Ошентип дыйканчылык калктын негизги жумушуна

айланат. **Б.з.ч. 4-миң жылдыктын баштарында** адамдар Нил дарыясынын жээгиндеги дың жерлерди өздөштүрүүгө бел байлашкан.

Египеттиктердин турмуш-тиричилиги

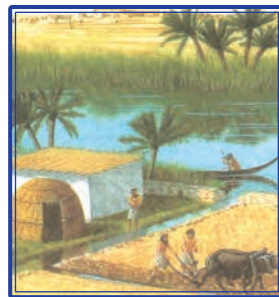
Нил дарыясы талааларды сууга бастырып, кенен аккан жылдары египеттик дыйкандардын түшүмү да берекелүү болгон.

Египеттик дыйкандар буудай менен арпа, ошондой эле зыгыр өстүрүп, алынган кенептен кездеме токушкан. Нил өрөөнүндө жүзүм, коон, анар, курма, пияз, бадыраң, буурчак сыяктуу мөмө жана жашылчалар өстүрүлгөн.

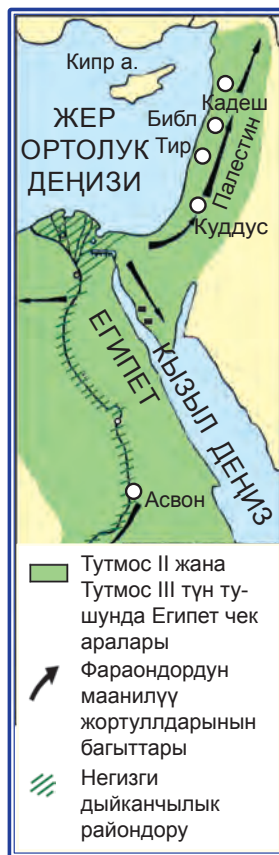
Байыркы заманда жерди соко менен айдап, үрөндү колдо себишкен, андан кийин үрөндү жерге батыруу үчүн бодо малды эгин аянтынан айдап өтүшкөн. Эмгек шаймандары өркүндөгөндөн кийин жерди иштетүүдө сокодон жана жаныбарлардын күчүнөн пайдалана башташкан. Уй, өгүз, кой, эчки жана чочко багышып. Дыйкандар өгүздөрдү талаа жумуштарына кошушкан.

Египеттик дыйкандар үрөн себүү жана түшүмдү жыйнап алуу жумуштарын адаттан тышкары мөөнөттөрдө өткөзүшкөн. Июль – сентябрь айларында эс алышкан, үрөндү себүүгө даярдашкан, анткени бул учурда бардык эгин талааларын суу баскан.

Күзүндө талаага үрөн себишкен. Кышында болсо түшүмдү жыйноо башталган. Эгинди жез ороктор менен оруп алышып, атайын даярдалган жерге ташып келишкен, буудай жана арпа боолорунун үстүнөн жаныбарларды айдап өтүшүп, түшүмдү жанчышкан. Алынган данды чоподон жасалган кумураларда сакташкан. Бул болсо данды кемирүүчү зыянкечтерден сактаган.

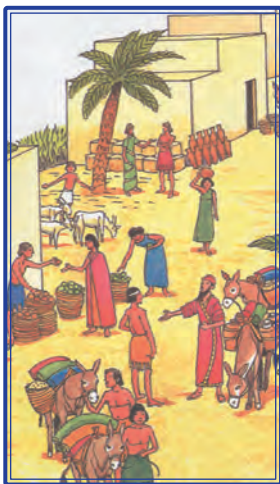
Нил дарыясынын өрөөнү

Египет падышалыгы

Кол өнөрчүлүктүн өнүгүшү

Байыркы Египет кол өнөрчүлөрүнүн 30 дан ашуун кесиптери болгон. Мисерлер жезди эритип, андан эмгек шаймандарын куюшкан. Карапачылар чоподон ар түрдүү идиштерди жасашкан, идиштерди отто күйдүрүшкөн. Куруучулар сарай, ибадаткана жана үй курушкан. Карапайым египеттиктердин үйлөрү ылай сүртүлгөн папирустун сотолорунан, ал эми ак сөөктөрдүн үйлөрү болсо саман кошулган ылайдан жасалып, күндө кургатылган кыштан курулган.

Соода-сатык

Фараондордун сарайлары жана ибадатканалар таштан курулган. Жыгач усталар эшик жана терезелерди жасашкан. Кеме куруучулар камыштан кайык, жыгачтан болсо кеме жасашкан. Көнчүлөр менен токуучулар кийим-кече үчүн материал даярдашып, тигүүчүлөр кийим тигишкен.

Египет мамлекетинин түзүлүшү

Адамдар Нил өрөөнүндөгү оор турмуш шарттарына ыңгайлаша баштаган. Бытыранды турактар «*нам*» деп аталган чакан мамлекеттерге бириккен. Ар бир мамлекетти «*номарх*» – башкарган.

Убакыттын өтүшү менен номархтар өкүмдарларга – падышаларга айланган.

Египетте эки падыша бийликте турган. Бири Төмөнкү (Түндүк) Египетте, ал эми экинчиси болсо Жогорку (Түштүк) Египетте мамлекет башкарган. **Биздин заманга чейинки 3000-жылы** эки мамлекеттин ортосунда башталган согушта Жогорку Египеттин падышасы *Менес* жеңип чыгат. Ал бириккен мамлекеттин алгачкы падышасы – фараону болот. Бириккен жалгыз мамлекет үчүн жаңы борбор болгон *Мемфис* шаары курулат.

Египет фараондорунун таажылары

Көп жылдар бою «нам»дардын падышалары өздөрүнүн мал-мүлкүн көбөйтүп алышты, Египет кайра өз алдынча мамлекетгерге айланган «нам»дарга бөлүнүп кетти. Убакыттын өтүшү менен мамлекеттин кайра биригүүсү болуп өттү. Бул мамлекеттин борбору *Фива* шаары эле. Окумуштуулар Египеттин тарыхын *Алгачкы*, *Байыркы*, *Ортоңку*, *Жаңы* жана *Соңку* падышалык доорлоруна бөлүштүрүшкөн.

Өзүңдү сынап көр!

«Нам» – ... Мемфис жана Фива – ...
Менес – ... Фараон – ...

Таяныч конспект

- Африканын түндүк чыгышы – б.з.ч. 4-миң жыл. башы
- Нил узундугу – 6 миң км → дельта → Жер Ортолук деңизи
- Нил өрөөнү – кеңдиги 3 км ден 22 км ге чейин
- дыйканчылык, мал чарбачылыгы
- папирус – үй курулушу
- мамлекеттер – «нам» – «номарх»
- б. з. ч. 3000-жыл — Жалгыз бириккен Египет борбор — Мемфис

Суроолор жана тапшырмалар

1. Эмне үчүн египеттиктер өздөрүнүн мамлекетин «Нилдин белеги» деп мүнөздөшкөн?
2. Байыркы Египеттин табигый шарты эмнеликтен дыйканчылык үчүн ыңгайлуу эле?
3. Өзүңдү Байыркы Египет дыйкандары арасында элестетип, Египет дыйкандары жумушу тууралуу сүйлөп бер.

Эгин талаасын иштетүү

Эсте сакта!

Окумуштуулар Египеттин тарыхын *Алгачкы*, *Байыркы*, *Ортоңку*, *Жаңы* жана *Соңку* падышалык доорлоруна бөлүштүрүшкөн.

Каналдар менен арыктардын жардамында эгинди сугаруу

Эсте сакта!

Нубия, Ливия,
Сирия,
Палестин
мамлекеттери
байыркы
египеттик-
терге кошуна
болушкан.

Тутанхамон-
дун такты

Байыркы Ег-
пет жоокерле-
ринин чопо-
дон жасалган
айкелдери

7-§. Байыркы Египет

Байыркы египеттиктердин кошуналары

Египет түштүктөн *Нубия* менен чектеш болгон. Бул мамлекетке египеттиктер Нил бойлоп алтын, мом, пил сөөгү, баалуу жыгачтарды алмаштыруу үчүн барышкан.

Египеттин батышында, *Ливия* чөлүндө ошол аталыштагы мамлекет жайгашкан. Чөлдүн калкы көчмөн малчылар болгон. Төмөнкү Египеттеги Мемфис шаары аркылуу өткөн жол Синай жарым аралына алып барган, ал жерден жез казып алынган. Синай жарым аралынан туштүгүрөөктө *Палестин*, анын жанында *Сирия* жайлашкан. Бул мамлекеттер жез жана темир рудасына, ошондой эле кен байлыктарына бай болгон.

Египеттиктер Палестин жана Сириядан кол өнөрчүлөр жасаган буюмдарды жана кымбат баалуу таштарды алып келишкен.

Фараондордун баскынчылыктары

Байыркы падышалык доорунда Синай жарым аралы басып алынды, жергиликтүү уруулар Египетке салык төлөй баштады. Фараондор Нубия жана Ливияга да жортуул жасап, шаарларды талап-тоношкон, туткундарды, малдарды жана башка байлыктарды ээлеп алышкан. Ортоңку падышалыктын фараондору Түштүк Палестиндин жерлерин жана Нубиянын түндүгүн Египетке кошуп алышкан.

Б.з.ч. XVIII кылымдын аягында көчмөн *гиксос* уруулары Египетке чабуул жасашат. Египеттиктердин жөө аскерлеринен айырмаланып, алардын негизги күчү

жеңил арабалар – ат чегилген согуш арабалары болгон. Бир аскер аттарды башкарып турган учурда экинчиси жаадан душмандарды мээлеп жебе аткан. Төмөнкү Египетти басып алган гиксостор египеттиктердин шаар жана кыштактарына чабуул жасашты, аларды аёосуз талаптоноду жана адамдарын туткундукка айдап кетишти.

Бул мезгилде Ортоңку падышалык көптөгөн майда «нам»дарга бөлүнүп кетип, гиксосторго салык төлөгөн. Бир гана Фива шаарынын падышалары гана гиксосторго баш ийишпеген.

Баскынчылардын эзүүсүнөн кутулууну ойлогон «нам»дардын падышалары Фива шаарынын тегерегинде бириге башташты.

Көпкө узабай Фива «нам»ы *Яхмос* гиксосторду талкалап, баскынчыларды кууп салды. Баш ийбеген падышаларды өзүнө баш ийдирген *Яхмос* жаңы фараондор династиясынын негиздөөчүсүнө айланды, анын заманасынан Жаңы падышалык доору башталды.

Фараондор жортуулдарынын натыйжалары

Жаңы падышалыктын өкүмдарлары кошуна мамлекеттер менен болгон күрөштү эми баскынчы катары улантышты. Фараондор Нубия менен Алдынкы Азия мамлекеттерине чабуулду баштап жиберешти.

Фараон *Тутмос II* Палестин, Финикия жана Сирияны басып алуу башталды. Андан кийин фараон *Тутмос III* жүрүштөрүн улантты. Алды Азияда египеттиктер бийлиги орнотулду.

Тутмос III түн жоокерлери шаарга чабуул жасашууда

Эсте сакта!

Фараон **Яхмос** гиксосторду талкалап, баскынчыларды мамлекеттен кууп салган. Ал жаңы фараондор династиясынын негиздөөчүсүнө айланды жана Жаңы падышалык доору башталды.

Эсте сакта!

Кир II нин
уулу Камбиз
II б.з.ч.
525-жылы
Египетти
басып алды.

**Египеттиктер-
ди туткунга
алган байыр-
кы Персиянын
падышасы
Камбиз II**

**Апис. Өгүз
кейпиндеги
түшүмдүүлүк
кудайы**

Баш ийдирилген элдер египеттиктерди жек көрүп, өз эркиндиги, азаттыгы үчүн күрөшкөн. Египеттин фараондору бир нече жыл жергиликтүү уруулар менен согуш алып барган. Бул фараондорду алдан тайдырган, мамлекет алсызданган, Жаңы падышалык да өз алдынча «нам»дарга бөлүнүп кеткен.

Биздин заманга чейинки VII кылымда Египет кайрадан жалгыз мамлекетке бирикти, мамлекеттин экономикасы жана маданияты өнүгө баштады. Бирок тез арада Египетке жаңы душман бастырып кирди. Персилерден чоң кошуун чогулткан падыша Кир II нин уулу Камбиз II б.з.ч. 525-жылда Египетти басып алды.

Өзүңдү сынап көр!

**Гиксостор – ... Яхмос – ...
Тутмос III – ...**

Таяныч конспект

- Египет менен чектеш – Нубия, Ливия, Палестин, Сирия
- Кошуна мамлекеттердин Египет тарабынан басып алынышы
- Төмөнкү Египеттин гиксостор тарабынан басып алынышы – б.з.ч. XVIII кылым
- Яхмос → гиксостордун куулушу → Жаңы падышалык
- Б.з.ч. 525-жыл – Египеттин Иран падышасы Камбиз тарабынан басып алынышы

Суруолор жана тапшырмалар

1. Байыркы Египетке кошуна болгон мамлекеттерди айт жана картадан көрсөт.
2. Байыркы Египеттин фараондору кайсы мамлекеттерди басып алган эле?

3. Эмне үчүн көчмөн гиксостор Египет үчүн коркунучтуу күчкө айланган?
4. Кайсы фараондун бийлиги доорунда гиксостор мамлекеттен айдап чыгарылган?

8-§. Байыркы Египетте дин

Египеттиктердин кудайлары

Египеттин калкы үчүн дин күндөлүк турмуштун ажырагыс бир бөлүгү саналган. Байыркы египеттиктер кудайлар жаныбарлардын кейпине кирип, мышык, кой, өгүз, арыстан, уй көрүнүшүндө адамдардын арасында жашайт деп эсептешкен.

Египеттиктер кудайлардын бир нече жаны бар: алардан бири денеде болсо, ал эми экинчиси айкелде жашайт, деп билишкен. Төлгөчүлөр – ибадаткана кызматчылары, кудайларды дин адамдары белек катары алып келген нерселер менен багышат, деп эсептешкен.

Байыркы Рим падышачылыгынын борбору *Мемфисте* өзүнүн кудайы – *Птах* болгон. Птах египеттиктердин ишениминде ааламды жаратканда ар бир нерсенин аталышын адамга үйрөткөн. Жер бетиндеги элеси *Апис* болуп, ал маңдайы менен жонунда ак тагы бар кара өгүз көрүнүшүндө элестетилген.

Б. з. ч. 2 миңинчи жылдан баштап Күн кудайы *Амон-Ра* фараондордун башкы кудайы жана демөөрчүсү эсептелген. Баштап эки кудай болгон: Фива шаарынын демөөрчүсү Амон жана Күн кудайы Ра, андан кийин экөөсү жалгыз кудайга бириккен.

Хапи – Нилдин кудайы – Египеттеги жашоонун биринчилик булагы жана коргоо-

**Күн кудайы –
Амон-Ра**

**Исида – Оси-
ристин аялы**

**Тот – Айдын,
даанышман-
дыктын жана
дарыгерлик-
тин кудайы**

**Анубис – мар-
кумдар менен
мумияланган-
дардын ку-
дайы**

**Маат – чын-
дыктын жана
адилеттүү-
лүктүн кудайы**

**Хатхор –
сүйүүнүн,
сулуулуктун
жана музыка-
нын кудайы**

чусу, *Осирис* – жер асты падышалыгынын кудайы эсептелген. Уламыш боюнча, Осирис Египеттин алгачкы падышаларынан болуп, калкын дыйканчылыкка үйрөткөн. Агасы *Сет* болсо Осиристи өлтүрөт. Бирок Осиристин аялы Исида аны мумиялап, кайра тирилтет. Ошондон баштап жан кайтып келе турган жер болушу үчүн бардык маркумдар мумияланат.

Ибадатканалар жана төлгөчүлөр

Төлгөчүлөр кудайлар жана адамдар ортосунда мамиле орнотушкан. Төлгөчүлөр диний каада-салттарды билишкен жана курмандык чалышкан. Күндөлүк турмушта да төлгөөчүсүз кандайдыр жумуш аткаруу кыйын болгон. Төлгөчүлөр Нил ташкыны качан болушун, качан үрөн себүү, түшүмдү жыйноо керектигин билишкен. Бардык «нам»дарда ибадатканалар болгон, фараондор аларга чоң-чоң байлык жана жерлерди белек кылышкан.

Өзүңдү сынап көр!

*Птах – ... Хатхор – ... Апис – ...
Исида – ... Амон-Ра – ... Маат – ...
Тот – ... Осирис – ...*

Таяныч конспект

- египеттиктер, кудайлар адамдардын арасында жашашат
- Амон-Ра
- Птах → Апис
- Хапи, Осирис, Сет, Тот, Исида, Хатхор, Анубис, Маат
- ибадатканалар → төлгөчүлөр → курмандык чалуу

Суроолор жана тапшырмалар

1. Египеттиктердин жаныбар көрүнүшүндөгү кудайларга сыйынышы жөнүндө сүйлөп бер.
2. Эмне үчүн фараондор Күн кудайы уулдары эсептелген?
3. Байыркы египеттиктер дининин эң байыркы адамдардын диний ишенимдери менен окшоштугу эмнеде?

9-§. Пирамидалар жана күмбөздөр

Бардык нерсе убакыттан коркот, убакыт болсо пирамидалардан!

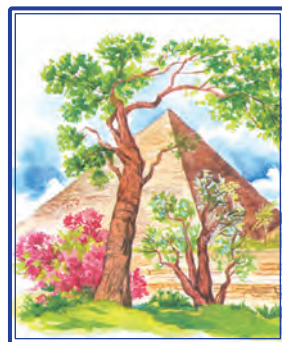
Байыркы жана Ортоңку падышалык доорунда египеттиктер курган ири *пирамидалар* фараондордун сөөгү коюла турган жер – күмбөздөр болгон. Өткөн миң жылдыктар ичинде көптөгөн шаарлар жана мамлекеттер жок болуп кетти, ибадатканалар менен сарайлар урандыга айланды, бир гана пирамидалар убакыттан коркпойт, бир гана пирамидалар 4 миң жылдан ашуун убакыт бою өзгөрбөй турат.

Эң белгилүү пирамидалар Мемфис шаарына жакын үч фараон – *Хуфу*, *Хафра* жана *Менкаура* үчүн курулган. Бул пирамидалар дүйнөнүн жети укмушунун бири, ошондой эле алардын ичинен азыркы күнгө чейин сакталып калган жападан жалгыз курулуш эсептелет. Эң чоң пирамида Хуфу үчүн (гректер аны Хеопс деп аташкан) **биздин заманга чейинки 2600-жылы** курулган эле. Анын бийиктиги 147 метр болгон. Пирамидалар курулушу үчүн таштар Нил дарыясынын оң жээгиндеги жалпак тоолордон алып келинген.

Пирамида ар бири эки тоннадан оор

Пирамиданын курулушунда

Байыркы убакыттарда пирамидалар өрөөнүнүн көрүнүшү

Пирамидалар сакчысы – сфинкс

болгон 2,5 миллион даана таш бөлүктөрүнөн турат.

Пирамиданын ичинде коридор аркылуу туташкан бир нече бөлмөлөр бар. Алардын биринде фараондун мумияланган сөөгү салынган *таш табыт* – саркофаг жайлашкан.

Бөлмөлөрдүн ичи болсо табынуу жана каргыштардан турган жазуулар менен капталган, алар аркылуу фараонду коргоо жана аркы дүйнөгө өтүп жатканда ага жардам берүү көздө тутулган.

Пирамидаларды *сфинкстер* – тулкусу арстан жана башы адам сымал айкелдер корукташкан. "Чөл сакчысы" – сфинкстин айкели таштан жасалган болуп, анын бийиктиги 20 м келет.

Жаңы падышалык доорунда башка пирамида курушпай койду. Фараондордун сөөгүн тоолордо оюлган таш күмбөздөргө коё турган болушту. Эң белгилүү күмбөз фараон Тутанхамонго таандык болгон. Күмбөздүн ичиндеги сансыз байлыктар бизге чейин жетип келген.

Мумиялоо

Байыркы египеттиктер адам кайтыш кылгандан кийин маркумдар падышалыгына кетет, ошол жерде жашоону улантат деп эстептешкен. Бирок маркумдар падышалыгындагы жашоо, египеттиктердин пикири боюнча, Осирис сотунун натыйжасынан көз каранды болгон. Таразанын бир жагына маркумдун жүрөгү, башкасына канаттуунун куш жүнү коюлат.

Эгерде таразанын эки жагы теңешсе, анда адам бул дүйнөдөгү жашоосунда жа-

Тутанхамон

Ибадаткананын дубалдары

лаң изги иш жасаган болот, ал кайтыш кылгандан кийин жыргал турмушта жашоосун улантат. Эгерде жүрөк оордук кылса, анда адам бир топ жаман иштерди жасаган болуп чыгат, түрү суук макулуктарга жем болот. Осиристин алдында келбеттүү көрүнүшү үчүн болсо египеттиктер сөөктү мумиялашкан.

Адатта мумиялоо 70 күнгө созулган. Сөөктү атайын иштешкенден кийин көптөгөн кездемелер менен орошкон, баалуу жасалгалар менен кооздошкон. Кездеменин араларына ийгилик алып келүүчү тумарлар коюлган. Мумиялоо маркумдун артында калган бай тууган-туушкандарына гана буюрган.

**Осирис –
мүрзөлөр
дүйнөсүнүн
кудайы**

Өзүңдү сынап көр!

Пирамидалар – ... Таш табыт – ...
Мумиялоо – ... Сфинкс – ...

Таяныч конспект

- пирамида – фараондун күмбөзү
- Хуфу → Хаффа → Менкаура
- Хуфу (грекче – Хеопс) – б.з.ч. 2600- жылдар
- сфинкс
- Тутанхамон
- мумиялоо – 70 күн
- Бастет – сулуулуктун кудайы

Суроолор жана тапшырмалар

1. Байыркы Египеттин падышалары пирамидаларды кандай максатта курушкан?
2. «Бардык нерсе убакыттан коркот, убакыт болсо пирамидалардан!» дегенди кандай түшүнөсүң?

**Мышык көрүнүшүндөгү
сулуулук кудайы – Бастет**

10-§. Байыркы Египет маданияты

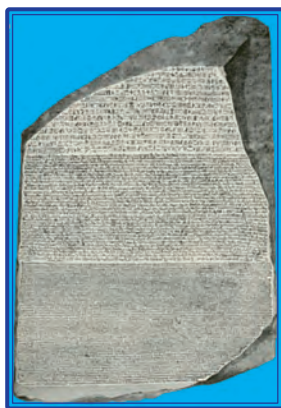
Жазуу

**Жазгычтын
айкели**

Папирус

Таш тактай

Байыркы Египеттиктердин жазуусу адамзаттын алгачкы жазууларынан бири болгон. Баштап сөз сүрөт түрүндө жазылган. Жазуудан каада жана салттарды жазып барууда пайдаланышкандыктан, ошол үчүн да «ыйык» же «кудайлардын сөзү» деп аташкан.

Байыркы гректер аларды «иероглифтер» («ташка чегилген ыйык жазуулар» маанини билдирет) деп аташкан. Жазуулар күмбөздөрдүн дубалдарына жана кудайлардын айкелдерине чегип жазылган. Жазуу үчүн таш жана сапалдан да пайдаланышкан.

Египеттиктердин алиппеси 750 иероглифтен турган. Ар бир сөз өзүндө бир канча белги жана символдорду чагылдырган. Иероглифтерди үйрөнүү өтө татаал иш болуп, сабат чыгаруу көпчүлүккө буюрбаган. Иероглифтерди камыш кыл калем менен папируска жазышкан, папирус паясындан иштелген кагазга жазылган. Ар түрдүү түстөгү минералдык боёктор сыянын милдетин аткарган. Билим алууда чоподон жасалган буюмдун бөлүктөрүнө же акиташка жазышкан. Сулуу жазуу өнөрүн элеген адамдар жогорку деңгээлде маалыматтуу жана сабаттуу адамдар эсептелген, чоң артыкчылыктарга ээ болуп, урмат-сый көрүшкөн.

Иероглифтер сырларынын ачылышы

Белгилүү француз окумуштуусу Франсуа Шампольон 1822-жылы дүйнөлүк мааниге ээ болгон ачылыш жасады: Египет

тексттерин окуунун ачкычын тапты. Бул ачылышка *Каир* шаарынан анчалык алыс болбогон *Розетт* шаарына жакын жердеги ташка чегилген байыркы египет жана грек тилдериндеги жазуу себеп болду. Грек тилинен которуу кыйынчылык туудурбады, тексттерди салыштырып көрүп, ар бир иероглифтин маанисин түшүндүрүп берүү мүмкүнчүлүгү табылды.

Мына ушул ачылыштан кийин папирустарга жазылган көптөгөн тексттер, ибадатканалар менен пирамидалардын дубалдарындагы жазуулар көп кылымдык жым-жырттыктан кийин «сүйлөй баштады». Тарыхчылар болсо Байыркы Египет цивилизациясын үйрөнүүдө негизги жана ишеничтүү булактарга ээ болушту. Бүгүнкү күндө Розетт жазуулары Лондондогу Британия музейинде сакталууда.

Өзүңдү сынап көр!

Папирус – ... Иероглифтер – ...

Ж. Шампольон – ...

Розетт таш жазуусу – ...

Теориялык билимдердин пайда болушу

Египеттиктердин теориялык билимдеринин пайда болушу жана өнүгүшү алардын күндөлүк турмушу менен байланышта болгон. Дыйкандар үчүн качан үрөн себүү, качан түшүм жыйноо керектигин билүү зарыл болчу. Бул убакытты египеттиктер жылдыздарга карап аныкташкан. Ошентип, астрономия, башкача айтканда жылдыздар жөнүндөгү илим пайда болду.

Жылдыздарга байкоо жүргүзүү менен египеттиктер жылдын созулушун 365 күн деп анык так белгилешкен, биринчи болуп

**Нефертити –
Египет
канышасы**

**Окумуштуу-
астроном**

**Египеттик-
тердин ме-
дициналык
аспаптары**

«Падышанын чыканагы» – чен бирдиги

Байыркы Египет суу сааты

Осирис – мүрзөлөр дүйнөсүнүн башчысы

календарь түзүшкөн, 365 күндү болсо 30 күндөн 12 айга бөлүштүрүшкөн, ашып калган 5 күндү болсо майрам күндөрү эсептешип эсепке киргизишпеген.

Өстөн казганда, үй жана имарат курганда аянтты жана көлөмдү ченөө зарылчылыгы туулду, ошентип геометрия – жердин аянтын ченөө илими пайда болду. Египеттиктер жөнөкөй арифметикалык эсептөөлөрдү гана эмес, ошондой эле бөлчөктөрдү, бөлүмдөрдү жана татаал эсептөөлөрдү билишкен. Математика илими да мына ушунун негизинде өнүктү.

Египетте негизги чен бирдиги «чыканак» болуп, ал чыканактан манжалардын учуна чейинки аралыкка тең болгон. Колдордун узундугу ар түрдүү болгондугу себептүү «падыша чыканагы» деген жалгыз чен бирдиги киргизилген, ал 52,5 сантиметрге барабар болгон. Мындан да кичүү узундуктарды өлчөөдө алакан же манжалардан пайдаланышкан.

Египетте убакыт суу сааттарынын жардамында өлчөнгөн, ал 24 бөлүккө бөлүнгөн атайын идиш болгон. Бир бөлүктөн экинчисине агып өткөн суунун көлөмү бир саат деп эсептелген.

Таяныч конспект

- иероглифтер – 750 – «кудайлардын сөзү», «кудай жазуусу»
- папирус
- Жак-Франсуа Шампольон (1822- жыл)
- Розетт таш жазуусу – байыркы египет жана грек тилдери
- астрономия → календар → геометрия

Суроолор жана тапшырмалар

1. Байыркы Египет жазуусунун өзгөчөлүгү эмнеде?
2. Эмне үчүн египеттиктер иероглифтерди «ыйык сөз» деп аташкан?
3. Египет жазууларын ким окуган? Кантип?

11-§. Месопотамия цивилизациялары Табигый шарты жана калкы

Дажла жана Евфрат дарыяларынын ортосундагы өрөөндү гректер *Месопотамия* деп аташкан, бул терминдин котормосу эки дарыя аралыгы деген маанини билдирет. Адамдар Месопотамияга байыркы замандарда көчүп өтүшкөн.

Месопотамия дарыяларынын ташкын суулары түрдүү топурак жана таштардан турган ылайды алып келген. Алар жер семирткичтин ордун баскан. Ошондуктан Месопотамиянын жерлери иштетүү үчүн оң, түшүмдүү келген. Кышында тынымсыз жамгыр жана дарыя ташкын болуп турганы себептүү Месопотамияда дүйнөдөгү эң байыркы мифтерден бири – Жер жүзүн суу алышы жөнүндөгү уламыш жаралды. *Топон уламышы* дүйнөгө келген.

Б. з. ч. 4-миң жылдыкта Месопотамияда шумерлердин турагы пайда болот. Алар Түштүк Месопотамияга жайлашып, бул жерди Шумер деп аташкан. Мамлекеттин Аккад деп аталган түндүк бөлүгүндө көчмөн малчылар – аккаддар орношкон.

Месопотамия калкынын турмуш-тиричилиги

Месопотамия элинин негизги тиричилиги дыйканчылык болгон. Дажла жана Евфрат дарыяларынын ар жылкы суу ташкыны учу-

Шумер чопо идиштери

Жазгыч иш үстүндө

Курма дарагы – «Жашоонун дарагы»

рунда суу менен бирге талааларга түшүмдүү ылайка агып келген.

Месопотамияда жыгач, таш, металл, сыяктуу материалдар болбогон, бирок дан эгиндери мол түшүмдүү болуп, мал чарбасынын туягы көп болчу. Ошондуктан Месопотамиянын калкы соода-сатык менен да алектенишкен. *Кошуна Кавказ* арты жана *Иран* өлкөлөрүнөн алтын, жез, күмүш, калай жана сейрек таштарды алып келишкен.

Эсте сакта!

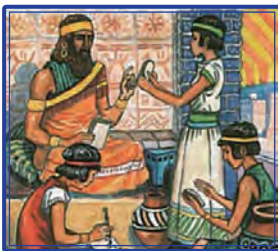
Шумерлер Түштүк Месопотамияга жайлашып, бул жерди Шумер деп аташкан. Месопотамиянын Аккад деп аталган түндүк бөлүгүндө көчмөн малчылар аккаддар орношкон.

Месопотамия

Месопотамияда түрдүү продуктулар жана кол өнөрчүлүк буюмдары менен соода кылышкан. Металл буюмдар, жасалгалар, курал-жарак, карапачылык буюмдары кадырлуу болгон. Соода-сатыкта күмүш металл куймасы көрүнүшүндөгү тыйындар иштетилген. Месопотамияда оордуктун чен бирдиги болгон «*мино*» 550 грамм күмүшкө барабар болгон.

Б. з. ч. 4-миң жылдыкта шумерлер эң байыркы жазуунун бири *клинописи* ойлоп табышкан. Шумерлер учу өткүрлөнгөн таякчалар менен ылай тактайларга жазышкан. Шумерлер өнөрү күчтүү куруучу жана кол өнөрчүлөр болушкан.

Байыркы шумерлер

Шаар-мамлекеттер

Убакыттын өтүшү менен акырындап турак жайлар өтө кеңип барды. Месопотамияда *Урук*, *Умма*, *Лагаш*, *Ур* жана башка шаарлар пайда боло баштады. Алар шаар менен ага туташ дыйканчылык райондорунан турган *шаар-мамлекеттер* болгон. Ар бир шаардын башчысы жогорку кудай – шаардын демөөрчүсү эсептелген.

Кудайдын атынан төлгөчүлөр бийлик жүргүзүп, кудайлардын ибадатканасы болсо мамлекеттеги бийликтин борбору болгон. Месопотамиянын байыркы ибадатканалары – *зиккураттар* чийки кыш кыналган кооз имарат көрүнүшүндө болгон.

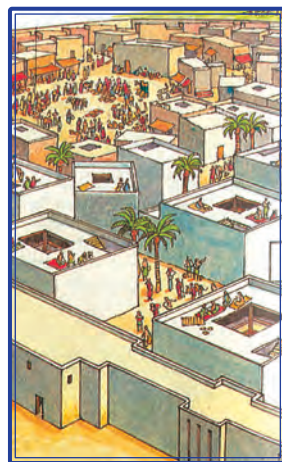
Күндүн кудайы *Шамаш* өзгөчө урматка татыктуу кудай, жогорку сот эсептелип, жаман иштери үчүн адамдарды соттогон. Ошондой эле айдын кудайы Сина, суунун кудайы Эа, шумерликтер түшүмдүүлүк менен махабаттын, согуш менен жеңиштин кудайы *Иштарга* сыйынышкан.

Месопотамиядагы ири жер мүлктөрү падышалар менен төлгөчүлөрдө болгон. Жерлерде кулдар жана эркин жалданма эмгекчилер иштешкен. Шаар айланасында жашаган калк чакан жер үлүштөрүнө ээлик кылышкан. Өздөрүнүн үй-бүлөлөрүн багуу үчүн кедейлер падыша менен ибадаткананын мүлктөрүндө эмгектенишкен.

Шумер шаарлары коргоо чептери менен курчап алынган. Шаарлардын башкы дарбазасынан башталган көчөлөр борбордук аянтка, ибадатканага жана падышанын сарайына барган. Курулуш таш, чийки жана күйдүрүлгөн кыш менен ишке ашырылган. Ибадаткана кудайлар жана

**Клинопись
жазуусу**

**Шумерледин
Ур шаары**

Эсте сакта!

Месопотамияда **Урук**, **Умма**, **Лагаш**, **Ур** шаарлары пайда болгон.

Аларды **шаар-мамлекеттер** деп аташкан.

**Иштар –
түшүмдүүлүк-
түн, сүйүүнүн
жана согуштун
кудайы**

**Уруктун
падышасы –
Гильгамеш.
Оссирия бөрт-
мө сүрөтү.**

баатырлардын айкелдери менен кооз-долгон.

Согуш мезгилинде шаардын калкы падышаны шайлаган. Барган сайын алардын кадыр-баркы ашып, падышалар токтоосуз бийлик жүргүзө башташат. Аларды падышалар деп аташкан. Падыша шаар-мамлекетти ак сөөктөргө, төлгөчүлөргө жана армияга таянган түрдө кызмат адамдары жардамында башкарган.

Гильгамеш жөнүндө уламыш

Месопотамиянын уламыштарынын эң сүйүктүү каарманы *Гильгамеш* Урук шаарынын падышасы болгон. Анын турмуш кийинчерээк көптөгөн уламыштар үчүн уюткусуна айланган.

Уламышта айтылышынча, Гильгамеш дүйнөгө келгенден кийин, мамлекет падышасы болгон чоң атасы небереси андан бийликти тартып алышынан чочуп, аны жарга таштап жиберүүгө буйрук берет.

Жарга кулап бара жаткан Гильгамешти бүркүт кармап калат да, бир багбанга алып барып берет. Багбан Гильгамешти боорукердик менен тарбиялап чоңойтот. Эресеге жеткен Гильгамеш чоң атасынан бийликти тартып алат жана өзү Урук шаарын башкарууга киришет. Гильгамеш Энкиду деген баатыр менен достошот. Экөөсү биригип кара ниеттүү макулуктарга каршы күрөшөт, ал үчүн кудайлар Энкидуну жазалашат жана ал өлөт.

Түбөлүк жашоого жетишүү үчүн Гильгамеш деңиздин түбүндө өскөн сыйкырдуу чөптү издеп табат, андан өз эли менен биргеликте пайдаланууну чечет. Бирок кайтып жатып бир көлдө киринген учурда

гүлдүн жытын жылан сезип калат жана мээр чөптү уурдап кетет.

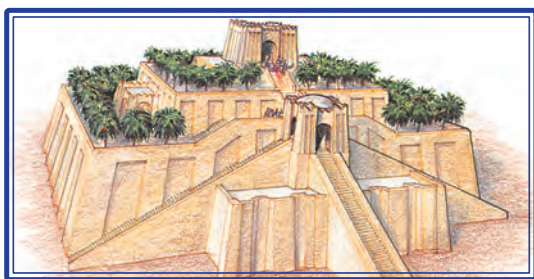
Ошондон улам жыл сайын жыландар түлөп жашарышат экен. Гильгамеш өз шаарынын дубалдары аны коргошун, ал эми изги иштери болсо анын өмүрүн түбөлүктүү кылышын түшүнүп жетет.

Аккаддын өнүгүшү

Шаар-мамлекеттер бири-бири менен тынымсыз согушуп турган. Ошонун натыйжасында Саргон I бүткүл Шумердин падышасы болот. **Б. з. ч. 3-миң жылдыктын экинчи жарымында** ал Аккад жана Шумер шаарларын кол астына бириктирет.

Сооданы өнүктүрүү максатында Саргон I бардык шаарлар үчүн жалпы болгон узундук, аянт жана оордук чен бирдиктерин киргизет. Ал дүйнөлүк тарыхта биринчи болуп регулярдуу кошуун түзөт. Бул кошуун 5400 жоокерден турган, кийинчерээк ал Саргон I ге көптөгөн шаар жана мамлекеттерди басып алууга шарт түзгөн чоң армиянын негизине айланган.

Саргон I өлүмүнөн соң анын тактына отурган мурасчылары мамлекетте от алып турган козголоңдорду бастырууга туура келген **Б. з. ч. 2-миң жылдыктын баштарында** Шумер-Аккад мамлекети көчмөн уруулардын соккусуна ыдырап кетти.

Урдагы чоң зиккурат (ибадаткана)

Гүлдү алып качкан жылан.

Саргон I Шуммер-Аккад падышасы

Эсте сакта!

Месопотамия уламыштарынын эң сүйкүмдүү каарманы Гильгамеш эсептелет. Ал Урук падышасы жана көптөгөн мифтер каарманы болгон.

Таяныч конспект

Эсте сакта!

Падыша **Саргон I** б.з.ч. 3-миң жылдыктын экинчи жарымында өз бийлиги астында Аккадды бириктирди жана «дүйнөнүн төрт бурчунун падышасы» наамын алды.

Гильгамеш тууралуу уламыш.
Шумер мыккаты

- Месопотамия → Эки дарыянын аралыгы (Дажла жана Евфрат)
- дыйканчылык, кол өнөрчүлүк, соода
- шаарлар – Урук, Умма, Лагаш, Ур
- зиккураттар – ибадатканалар
- кудайлар – Шамаш, Сина, Эа, Иштар
- Гильгамеш – Уруктун падышасы
- Саргон I – Шумер-Аккад падышасы
- Б.з.ч. 2-миң жылдык – Шумер-Аккад мамлекетинин кулашы.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Картадан Эки дарыя аралыгында жайлашкан мамлекеттерди тап.
2. Тарыхый терминдер сөздүгүнөн пайдаланып, "цивилизация" сөзүнө түшүндүрмө бер.
3. Эки дарыя аралыгы байыркы заманда кандай аталган?
4. Месопотамиянын кайсы бөлүгү мамлекеттин алгачкы калкы тарабынан өздөштүрүлгөн эле? Качан?
5. Ойлоп көр, кадимги соодегерсиң, Дажла дарыясы аркылуу кемеде түрдүү товарлар менен сүзүп, Шумердин кайсы шаарларында соода-сатык иштерини аткарган болор элең? Картага карап аңгеме кыл.

12-§. Вавилон падышалыгы

Вавилон – «кудайлардын дарбазасы»

Б. з. ч. II миң жылдыкта Вавилон падышалыгы Месопотамиянын түштүгүндөгү эң ири күчтүү мамлекетке айлан-

ды. Вавилондун географиялык орду ыңгайлуу жер болуп, ал Евфрат жана Дажла дарыяларынын жээктери бири-бирине туташып кеткен жерде жайлашкан. Кемелерде товарлары менен келген көпчүлүк соодагерлер бул шаарга конуп өтүшкөн. «Вавилон» сөзү болсо «*кудайлардын дарбазасы*» деген маанини билдирет. Вавилон шаарында кооз сарайлар, заңкайган ибадатканалар болгон.

Вавилон

Вавилондун башкы көчөсү жеңиштин кудайы *Иштардын* дарбазасы менен башталган. Вавилон дыйканчылык, көл өнөрчүлүк жана соода-сатык жакшы өнүккөн. Бирок өз ара согуштар буга тоскоолдук кылган.

Биздин заманга чейинки XVIII кылымда Вавилондун падышасы *Хаммурапи* бүткүл Месопотамияны жалгыз мамлекетке бириктирет. Хаммурапинин бийлиги доорунда Вавилон эң күчтүү мамлекетке айланат.

Хаммурапинин мыйзамдары

Хаммурапи тарыхта мыйзам чыгаруучу падыша иретинде наам калтырган. Анын мыйзамдары көлөмү, турмуштун түрдүү жагдайларын өзүндө камтыгандыгы менен мурдагы бардык мыйзамдардан жогору турган. Хаммурапи мыйзамдары бардыгына: байларга да, кедейлерге да бирдей болгон. Мыйзам тексттери мамлекеттин бардык шаарларына орнотулган таш устундарга жазып коюлган.

Навоходуноср II.
Заманбап сүрөт

Хаммурапинин мыйзамдары талапчандыгы менен адамды таң калтырат. Эгерде дарыгер жасаган туура эмес иш чаралардын натыйжасында оорулуу дүйнөдөн көз жумса, анда дарыгердин манжалары кесип салынууга тийиш болгон. Эгерде архитектор

**Ассириянын
жоокерлери
чепке чабуул
жасашууда**

**Согуштагы
жаачылар**

курган үй кокусунан кулап, бирөөнү басып калса, архитектор өлтүрүлүүгө тийиш болгон. Өрт маалында уурулук менен колго түшкөн адам ошол замат өрткө ташталган. Ачкычты бузган ууру мындан да оор жазага туш болгон.

Хаммурапинин мыйзамдары тек гана падышанын өкүмү болбостон, кудайлардын каалоо-тилеги иретинде түшүндүрүлгөн, ошондуктан аларга сөзсүз баш ийүү талап кылынган. Себеби Хамураппи мыйзамдарында талоончулукка жана уурулук сыяктуу кылмыштарды токтотууга шарт жаратып берген.

Өзүңдү сынап көр!

***Вавилон сөзүнүн мааниси – ...
Хаммурапи – ...***

Хаммурапи дүйнөдөн кайткандан кийин тоолук касситтер уруусу шаарды басып алат. Алардын баскынчылыгы Вавилондун кыйрашына шарт түздү, узакка созулган бул жагдай б.з.ч. VII кылымда *Жаңы Вавилон* падышалыгынын куралышы менен аягына чыгып, Вавилон кайра өнүктү.

Жаңы Вавилон падышалыгы

Навоходоносор II нин бийлиги тушунда Вавилон өнүгүүнүн туу чокусунда чыгат. Бул падыша Египетти Жаңы Вавилон падышалыгына кошуп алат, *Иерусалимдин* (Куддус)ту ташталканын чыгарат, Вавилонду болсо жеңилгис чепке айландырат. Навоходоносор II турак-жай имараттары менен коргонуу дубалдарын курууда күйдүрүлгөн кышты иштетүү жөнүндө буйрук берет.

Ал бийлик жүргүзгөн доордо Вавилон шаарынын сегиз дарбазасы болгон, алардын ар бири мамлекеттин башкы кудайларынан биринин аты менен аталган. Айныкса, кудай Иштардын атындагы дарбаза өтө кооз болуп, ал канаттуулар менен жаныбарлардын сүрөттөрү тартылган көгүлтүр орнаменттүү таш тактайлар менен кооздолгон.

Байыркы ирандыктардын кошууну **б.з.ч. 539-жылы** Вавилонго бастырып кирет. Персилер шаарды алышат. Жаңы Вавилон падышалыгы Иран мамлекетинин курамына кирет.

Вавилон маданияты

Шумер менен Аккад Вавилон маданиятынын эн байыркы очоктору болгон. Дүйнөдөгү эң байыркы жазуулардан бири саналган Шумер клинописи «суу», «күн» жана башка өз алдынча сөздөрдү билдирген сүрөттөрдөн турган.

Падышалардын сарайлары менен ибадатканаларда ак сөөктөр жана бай адамдардын перзенттери билим алуучу мектептер түзүлгөн эле. Окуучулар кургай элек *чопо-тактайларга* сөөк жана жыгачтан жасалган таякчалар менен жазышкан.

Чопо-тактайлар баштап күндө кургатылган, андан кийин мештерде күйдүрүлгөн. Бул тактайлар алгачкы китептер болуп, окуучулар миф жана уламыштарды көчүрүп жазышкан, өсүмдүктөр, канаттуулар, жаныбарлар жана курт-кумурскалардын аттарын тизмеге алышкан. Чопо-тактайларда мамлекеттердин, шаарлардын жана айылдардын аттары да жазылган.

Шумерлер эсептөө системасын, күн жана ай календарларын да түзүшкөн.

Иштар дарбазасынын оймо чиймелери

Эсте сакта!

Б.з.ч. 539-жылы

Персилер Вавилонду басып алышат. Жаңы Вавилон падышалыгы Иран мамлекетинин курамына кирет.

Шумер клинописи

Байыркы жазуунун пайда болушу

Вавилон мунарасы.

П.Брейгел сүрөтү 1563-жыл

Эсте сакта!

Байыркы жазуулардан бири – шумер клинописи – **б.з.ч. 4-миң жылдыкта** пайда болгон. Шумерликтер өздөрүнүн эсептөө системасын, күн жана ай календарларын түзүшкөн.

Күн жылынын созулушу шумерликтер тарабынан 365 күн, ал эми ай жылы болсо 354 күн деп белгиленген. Шумерлик жана вавилондук – төлгөчү астрономдор астрономияга таандык билимдерге ээ болушкан. Эң байыркы обсерваториялар бийик, көп тепкичтүү ибадатканалар – *зик-кураттардын* үстүндөгү аянтчага курулган.

Месопотамия жеринде ар түрдүү дары-дармектерди даярдоо боюнча пландар түзүлгөн.

География жаатындагы билимдер шумерликтер менен вавилондуктарга кемелерде деңизде сүзүүгө мүмкүнчүлүк берген.

Ааламдын жаралышы жөнүндөгү эң байыркы мифтерден бири Месопотамия жергесинде жаралган эле.

Таяныч конспект

- б.з.ч. 2-миң жылдык – Вавилон падышалыгы
- Вавилон – «кудайлардын дарбазасы»
- Б. з. ч. XVIII кылым → Хамураппи – жеке падышачылык
- Хаммурапинин мыйзамдары
- Навуходоносордун бийлиги – өркүндөшү
- б.з.ч. 539-жыл – Персилердин Вавилонду басып алышы
- клинопись, календарь

Суроолор жана тапшырмалар

1. Картадан Вавилон падышалыгын жана анын борборун тап.
2. Кайсы падышанын доорунда жана качан Вавилон жеке мамлекетке айланган?
3. Хаммурапинин мыйзамдары кандай максатта жаратылган?

13-§. Алдыңқы Азия мамлекеттери

Биздин заманга чейинки 2-миң жылдыкта Алдыңқы Азияда жашаган калктарды бириктирген алгачкы мамлекеттер пайда боло баштады: *Хетт, Митан, Ассирия*, сыяктуу мамлекеттер жана *Финикия шаар-мамлекеттери* ошолордун катарына кирет. Бул мамлекеттер токтоосуз баскынчылык жана коргонуу согуштарында күн көрүшкөн.

Ассирия падышалыгы

Байыркы замандарда ассириялыктар Фрот жана Дажла дарыялары жогорку агымындагы чаканыраак аймакты ээлешкен. Баштап *Ашшур* шаары, кийинчерээк *Ниневия* шаары борбор болгон. Калктын негизги машыгуусу дыйканчылык жана соода эле.

Ассириялыктар согушчул калк болгон. Алар кошуна жерлерге бат-бат чабуул жасап турушкан. Ассириялыктардын кудуреттүү кошууну ар жылы жаңы жерлерди басып алууга аттанган. Багындырылган элдер Ассириянын падышасына чоң сандагы салык төлөшкөн.

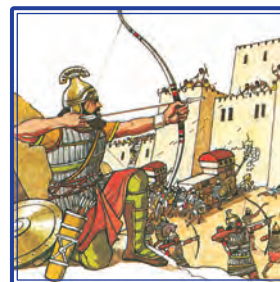
Ассириялык жаачы

Арстан менен салгылашуу

Ассирия падышалыгы

Ассириянын жоокерлери шаарды окко тутушууда

**Ассириянын
борбору – Ни-
невия.**
Тикеленген

**Ашшурба-
напалдын
клинопись
жазуусундагы
китепканасы**

Эсте сакта!

Ассирия мам-
лекети Фрот
жана Дажла
дарыялары-
нын жогору
агымында
түптөлдү,
б.з.ч 605-жыл-
да тарых
сахнасынан
кетти.

Шаарды басып алган ассириялыктар чептин дубалдарын, үйлөрдү жана ибадатканаларды бузуп салып, калкты туткундукка айдап кетишет.

Жортууларда талап-тоноп алынган нерселер менен сарайлар жана ибадатканалар толуп кеткен, *Ашшурбанапал* бийлиги доорунда Ниневияда Алдыңкы Азиядагы эн ири чопо-тактайлардан турган китепкана чогултулган.

Акырындап Ассирия мамлекети алсыздайт. **Б.з.ч 605-жылы** Ассириянын армиясы Вавилон жаан Мидия таптакыр кырып ташталып, мамлекет да кризиске кабылат.

Хет жана Митанни падышалыгы

Болжол менен **б.з.ч. XVIII кылымда** Кичи Азиянын борборунда (азыркы Түркиянын аймагында) *хеттер* деген түндүк калкы өзүнүн мамлекетине негиз салат. *Хаттуса* шаары ошол мамлекеттин борбору болгон. Калктын негизги машыгуусу дыйканчылык жана мал чарбачылыгы эле.

Хеттер кошуна мамлекеттер менен тынымсыз согуш жүргүзгөн. Согуштук араба жана ортосуна темир түпөк орнотулган калкандан пайдаланышкан.

Азыркы Сириянын аймагында пайда болгон *Митанни падышалыгы* хеттердин кооптуу душманына айланат. Согушта митанниликттер атчан кошуундан пайдаланышкан.

Тарыхта аттары белгисиз элдер (аларды «*деңиз элдери*» деп аташкан) хеттердин борборун басып алып, таптакыр урандыга айландырышат. Мамлекет урайт, хеттер болсо башка элдер менен жуурулушуп кетет.

Урарту падышалыгы

Урарту мамлекети Кавказ артында, азыркы Түркия жана Армения аймагында жайлашкан. Калкын урарттар дейишкен. Жеке мамлекеттин түзүлүшү Ассириянын чабуулдарынан коргонуу зарылчылыгын тездештирди.

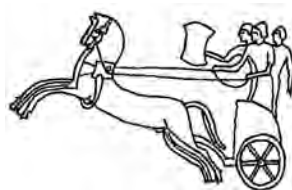
Б.з.ч. IX кылым – VIII кылымдын баштарында Урарту мамлекети гүлдөп-жайнаган. *Тушпа* шаары Урарту мамлекетинин борборуна айланат. Урарттар бир топ баскынчылык жортуулдарга чыгышып, ассириялыктарды жеңип алышат. Бирок кийинчерээк ассириялыктардын кошуундары урарттардын армиясын талкалап салат. *Тейшебаини* шаарындагы чеп басып алынат жана талкаланат. Ошондон кийин Урарту падышалыгы күчсүздөнүп калды.

Финикия жана Палестин

Илгери *Финикия* Жер Ортолук деңизинин чыгыш жээгин бойлой азыркы Ливандын аймагында жана Сириянын бир бөлүгүндө жайгашкан.

Соода Финикиялыктардын негизги машыгууларынан бири болгон. Финикиялыктар кошуналарына жыгач, металл жана кездемелер сатышкан. Жер Ортолук деңизинин жээктеринде *Тир*, *Сидон*, *Угарит* сыяктуу ири деңиз жээги шаарлары пайда болду. **Б.з.ч. X кылымда** Финикияда 22 үнсүз тамгадан турган алиппе жаратылды.

Гректер аны өздөштүрүп, аларга үндүү тамгаларды да кошушту. **Б.з.ч. XI кылымда** Палестин аймагында *Израиль* падышалыгы түзүлдү, кийинчерээк ал *Иудея* падышалыгы менен бирикти. Иудея

Хеттер согуш алдынан

Эсте сакта!

Хетт падышалыгы азыркы Түркия, **Митани** мамлекети болсо азыркы Сирия аймагында жайлашкан.

Тейшебаини шаарындагы чеп

Иудея падышалыгы бийлик сарайы.
Тикеленген

Вавилон падышалыгы тарабынан басып алынды.

Байыркы еврейлердин мифтери диний китептерге жазылган. Бул китептер топтому «Библия»га топтоштурулган, бул сөз грекче «китеп» деген маанини билдирет. «Библия»да Аалам, Жердеги алгачкы адамдар – Адам Ата жана Обо Эне, Жер жүзүн суу алышы жөнүндөгү уламыштар бар.

Таяныч конспект

- б.з.ч. 2-миң жылдык – алгачкы мамлекеттер: Хетт, Миттани, Ассирия
- Ассирия падышалыгы – борбору Ашшур – Ниневия
- Ашшурбанапал – клинопись жасуусундагы китепкана
- б.з.ч. 605-жыл – Ассирия Мидия жана Вавилон тарабынан басып алынды
- б.з.ч. XVIII кылым – Хетт падышалыгы, борбору Хаттуса – «деңиз элдери» тарабынан Хаттусанын ойрондолушу, мамлекеттин ыдырашы.
- Урарту мамлекети, борбору – Тушпа
- б.з.ч. IX кылым – VIII кылымдын баш. – Урарту мамлекетинин гүлдөгөн доору
- Финикия – Тир, Сидон, Угарит шаарлары
- б. з. ч. XI кылым – Израиль мамлекетинин пайда болушу

Суроолор жана тапшырмалар

Финикиялыктар

1. Алдыңкы Азия аймагында алгачкы мамлекеттер качан пайда боло баштаган?
2. Ассирия падышалыгы жөнүндө эмнелерди билесиң?
3. Ассириянын падышасы Ашшурбанапал эмнеси менен тарыхта наам калтырган?
4. Хетт падышалыгы кандайча түзүлгөн? Хетт падышалыгы бийлигинин өзгөчөлүгү эмнеде?

5. Хетт падышалыгы кандайча жоюлду?
6. Урарту мамлекетинин өнүгүү жана кыйроо себептери эмнеде?

14-§. Ахаманийлер мамлекети

Байыркы Иран калкы

Б.з.ч. VI кылымда азыркы Иран аймагында *Ахаманийлер* династиясына таандык падышалар негиздеген *Перси падышалыгы* пайда болду. Ахаманийлердин падышалыгы дүйнөдөгү эң ири мамлекеттерден бири болгон.

Азыркы Иран аймагында байыркы замандарда *кассийлер*, *элакийлер* сыяктуу түрдүү уруулар жашап келген.

Байыркы Перси мамлекети

Убакыт өтүп бул мамлекетке *мидиялыктар* жана *персилер* көчүп келишкен.

Тоо алды өрөөндөрүндө калк дыйканчылык менен алектенген, мээ куйкалаган чөл зоналарында малчылык менен күн көрүшкөн. Иран түрдүү мамлекеттерди байланыштырып турган кербен жолдорунун кесилишкен жеринде жайгашкан эле.

Байыркы Перси мамлекети

Б.з.ч. 3-миң жылдыкта Ирандын батыш тарабында, *Месопотамия* менен чектеш

Эски окуунун барактары

Вавилондуктар Иудеянын элдин туткундукка алып кетүүдө

Эсте сакта!

Б.з.ч. VI кылымда азыркы Ирандын аймагында (Перси булуңунун жээктери) **Ахаманийлер династиясына** таандык падыша негиз салган **Перси падышалыгы** пайда болгон.

Эсте сакта!

Б.з.ч. 3-миң жылдыкта

Ирандын түштүк-батыш бөлүгүндө, Месопотамия менен чектеш жерде **Элам** мамлекети пайда болот. Бул мамлекеттин борбору **Суза** шаары болгон.

Жоодогу персилер

Эсте сакта!

Б.з.ч. VII кылымда падыша **Киаксардын** бийлиги доорунда **Мидия** күчтүү мамлекетке айланат.

жерде **Элам мамлекети** пайда болду. Бул мамлекеттин борбору **Суза** шаары болгон. Эламда дүйнөдөгү эң байыркы жазуулардан бири жаратылган эле.

Каспий деңизинин түштүк-батышында жайлашкан **Мидияда** уруулар союзу пайда болду.

Б.з.ч. VII кылымда падыша **Киаксардын** бийлиги доорунда Мидия күчтүү мамлекетке айланды. Мидия мамлекети Вавилон менен союз түзүп, Ассирияны басып алды.

Кир II Перси өкүмдары

Б.з.ч. 558-жылы Ахаманийлар династиясынан чыккан падыша **Кир II** бардык персилерди өзүнүн бийлиги астына бириктирген. Мидия падышалыгын баш ийдиргенден кийин Кир II ири кошуун түздү жана баскынчылык жортуулдарын улантты.

Армения, Мидия жана Вавилон басып алынды. Ирандыктар Жер Ортолук деңизинин жээгине чыгышты, Палестин менен Финикияны багындырышты. Кир II нин баскынчылык саясатын мураскорлору **Камбиз II** менен **Доро I** да улантышты. Камбиз II Египетти басып алуу менен Перси мамлекетинин жерлерин аябай кеңитти.

Доро I дин реформалары

Биздин заманга чейинки 522-жылы падыша **Доро I** Байыркы Перси мамлекетинин тактыга отурду. Бул убакытта басып алынган бардык мамлекеттерде көтөрүлүштөр башталып кетти. Ахаманийлердин падышасы **Доро I** аларды бастырууга киришти.

Доро I Кара деңиз бойлорунда жашоочу **скифтерге** каршы жортуулга чык-

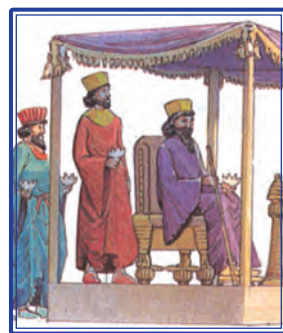
ты. Доро I дин Алдыңкы Азиядагы грек колонияларына Балкан жарым аралы чыгышында жайлашкан *Фракияны* басып алышы грек-перси согушунун башталышына себеп болду. Доро I дин бийлиги тушунда Индиянын түндүгүнөн Жер Ортолук деңизине чейин созулган ири империя түзүлдү.

Доро I бүткүл мамлекет үчүн «дарйи» деп аталган бирдиктүү алтын тыйынды мамилеге киритти. Ал байыркы Перси падышалыгы борбору Персепол шаарындан Жер Ортолук деңизине чейин «падыша жолу» деп наам алган соода жолу курдурган. Доро I армиясыны кайрадан курады, мамлекетти «сатраптыктар» деп аталган аскердик-административдик өлкөлөргө бөлдү.

Македониялык Александр б.з.ч 330-жылда Перси мамлекетини басып алды.

Кир II

Доро I тактыда

Эсте сакта!

Македониялык Александр б.з.ч. 330-жылы Перси мамлекетин басып алды. Ахаманийлердин мамлекети 200 жылдан ашуун бийлик жүргүзгөн.

Байыркы Персилердин маданияты

Суза, Экбатана жана башка шаарлар Ахаманийлер мамлекетиндеги маанилүү соода борбору эле. Персеполь шаарында Доро I жана Ксеркстин кооз бөлмөлөрү жана жүз устундуу залы болгон сарайынын калдыктары сакталып калган. Сарай мифологиялык жана фантастикалык канаттуулардын сүрөттөрү менен кооздолгон эле. Персеполдун бөртмө орнаменттеринде Ахаманийлер баш ийдирген көптөгөн

Алтын тыйын

Доро I дин сакчылары

Көтөрүлүш жетекчилерин Дарий I ге алып барышууда. Бехистун аска ташы.

калктардын жана элдердин аттары сакталып калган. Алар негизинен Перс падышаларына олпон келтирип жатканын сүрөттөгөн.

Байыркы персилер клинопись сымал белгилер менен жазышкан. Перси падышаларынын жазуулары *Бехистун* жана *Накши Рустам* аскаларына, ошондой эле Персеполь сарайынын дубалдарына чегип жазылган. Алар жортуулдар, козголоңдор мамлекеттин турмушундагы маанилүү окуялар жөнүндө маалымат берет.

Таяныч конспект

- кассийлер, элакийлер, мидиялыктар, персилер
- Элам, Мидия мамлекети
- б.з.ч. 558-жыл – Кир II – Перси мамлекетинин өкүмдары
- Кир II – Армения, Вавилон жана Мидияга баскынчылык жортуулдары
- б.з.ч. 522-жыл – Доро I мамлекеттин сатраптыктарга бөлүнүшү
- б.з.ч. 330-жыл – Ахаманийлер империясынын Македониялык Александр тарабынан басып алынышы

Суроолор жана тапшырмалар

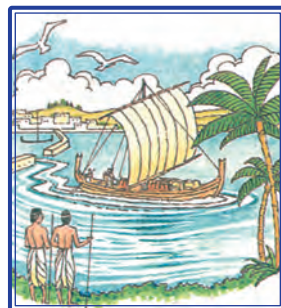
1. Иран падышалыгы качан түзүлгөн?
2. Кайсы династиянын падышалары Перси падышалыгын негиздеген?
3. Элам мамлекети качан пайда болгон?
4. Кир II кайсы мамлекеттерди басып алды?
5. Доро I өзүнүн мамлекетинде кандай реформалар өткөрдү?

15-§. Байыркы Индия цивилизациясы

Аймагы жана табыгый шарты

Индия мамлекети ошол аталыштагы жарым арал менен Азия материгинин *Инди* жана *Ганг* дарыялары өрөөнүндөгү бир бөлүгүн ээлеген. Жаратылыш шарттары боюнча жылуу климат жана суу менен бирге түшүмдүү ылайканы кошо агызып кеңири жайылганча аккан дарыялар дыйканчылыктын пайда болушуна жана өнүгүшүнө өбөлгө түздү. Гималай тоолору түндүк-чыгыштан душмандар менен муздак шамалдардын баскынчылыгынан сактаган табигый коргоо дубалы болуп кызмат кылган.

Ганг өрөөнүндөгү тропик токой ири дарактар менен миң түркүн өсүмдүктөргө бай болгон. **Б.з.ч. III миң жылдыкта** Инди

Инди дарыясынын өрөөнү

Эсте сакта!

Индия Инди жарым аралын жана Азия материгинин Инди жана Ганг дарыялары өрөөнүндөгү бөлүгүн ээлейт.

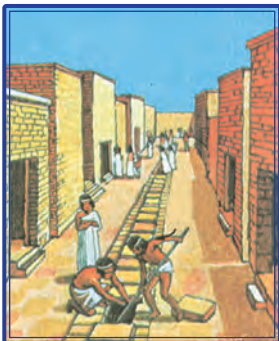
Согуш пилдери

Байыркы Индия

дарыясынын өрөөнүндө жеке мамлекетке бириккен ири шаарлар пайда боло баштады.

Эң байыркы Индия цивилизациясы

Мохенжодаро-догу көчө

Мохенжадаро жана Хараппа шаарлары Инди дарыясы бассейнинин ири шаарлары болчу. Эки шаар тең бекем чептер менен корголгон жана ичинде сарайлары болгон. Бири-биринен көчөлөр менен ажыратылган массивдерде күйдүрүлгөн кыштан курулган үйлөр (турар жайлар, скаладдар, сарай жана ибадатканалар) табылды. Чоң жана кооз шаар – Мохенжодаронун калкы колунан көөрү төгүлгөн кол өнөрчүлөр болгон.

Калктын негизги турмуш тиричилиги дыйканчылык болгон. Дыйкандар кант тростниги, пахта өсүмдүктөрүн өстүрүшкөн, пилди колго үйрөтүшкөн. Бирок **биздин заманга чейинки XVIII кылымдан** кийин Инди дарыясы өрөөнүндөгү турактар бат-бат болуп турган суу ташкындары, жунглинин кеңиши жана топурак түшүмдүүлүгүнүн төмөндөшү натыйжасында өнүгүүдөн калат.

Өзүңдү сынап көр!

Индия – ... Арийлер – ...

Диний ишенимдер

Арстандын сүрөттөрү менен ибадаткананын устундары кооздолгон

Байыркы индилер куду египеттиктер жана вавилондуктар сыяктуу жаратылыштын көптөгөн кубулаштары алдында алсыз болушкан: тропик нөшөр, суу ташкындары, кургакчылыктан коркушкан.

Байыркы инди уламыштарында айтылышында, Күндүн кудайы ар күнү таң заарда алтын арабада асманды бойлой жолго түшкөн. Күн түнкү караңгылыктын

тытпытын чыгаргандан кийин, адамдарга жылуулук жана жарыктык таратуу максатында горизонттон чыгып келген. Күн күркүрөөнүн кудайы *Индра* асмандагы сууну туткундуктан бошоткондон кийин жер жүзүндөгү кургакчылыкка чек коюлган, деп элестетишкен.

Индилер кээ бир кудайларды жапайы айбандардын көрүнүшүндө элестетишкен. Мисалы, пилге сыйынышкан: башкы кудайлардан бири башы пилдин башына окшош даанышман *Ганеша* болгон. Уй болсо индилер арасында өзгөчөчө урмат-сыйга татыктуу болгон. Уй индилер арасында ыйык айбан эсептелип, уйду өлтүрүүгө тыю салынган.

Индилер жан бир денеден экинчисине көчүп өтүшүнө ишенишкен. Алар, кайтыш кылгандан кийин адам таптакыр өлбөйт, башка бир жанзатка айланып, өзүнүн тышкы көрүнүшүн өзгөртөт, жаныбарга, курт-кумурскага жана өсүмдүккө айланат деп эсептешкен.

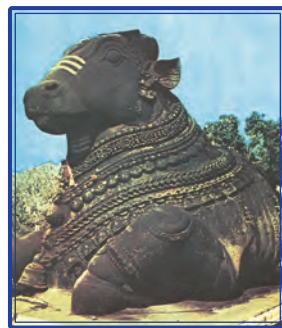
Инди касталары

Байыркыиндилертурмуш-тиричилигинин түрүнө карай төрт топко бөлүнгөн. Бул топтор *каста* же *варна* деп аталган, алсак: төлгөчүлөр – *брахмандар* (инди төлгөөчүлөрү), жоокерлер – *кшатрийлер*, дыйкан, кол өнөрчү жана соодагерлер – *вайшилер*, кызматкерлер менен кулдар – *шудралар*.

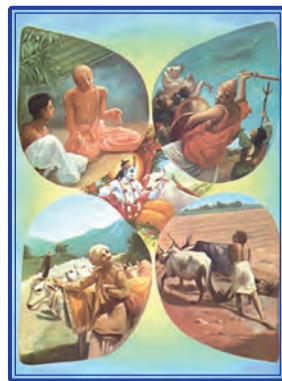
Индилердин ишеними боюнча, касталардын ар бирин жогорку кудай *Брахма* өз денесинин кандайдыр бир бөлүгүнөн жараткан экен.

Ганеша – акылмандык кудайы

Уй Индияда ыйык саналат

Инди касталары

Кудай Брахма

Мисалы, ибадаткана кызматкерлери анын оозунан, жоокерлер колдорунан, дыйкандар жамбашынан, кызматкерлер болсо Брахмандын бутунун таманынан жаралган. Балдар ар дайым ата-энесинин касталарына таандык деп табылган. Бир кастадан экинчисине өтүүнүн мүмкүнчүлүгү болбогон. Түрдүү кастадагы адамдарга нике да кыйылбаган.

Эч бир кастага таандык болбогондор атайын «чандал»дар башкача айтканда «жийркеничтүү»лөр дейишкен. «Чандал»дар кастага таандык адамдар менен бир үйдө чогуу жашай алышпаган, алар менен бир дасторкондун тегерегинде отуруга тыюу салынган.

Таяныч конспект

Чагылгандын кудайы – Индра

- Индия жарым аралы (Инди жана Ганг дарыялары)
- б.з.ч. 3-миң жылдык – Мохенжодаро жана Хараппа шаарларынын пайда болушу
- кудайлар – Индра, Ганеша, Брахма
- каста (варна)лар:
 - төлгөчүлөр – брахмандар
 - жоокерлер – кшатрийлер
 - дыйкан, кол өнөрчү жана соодагерлер
 - вайшилер
 - кызматкерлер менен кулдар – шудралар
- «чандалдар»

Суроолор жана тапшырмалар

1. Картадан Индияны тап. Индиянын географиялык ордунун өзгөчөлүктөрүн сүйлөп бер.
2. Индиянын коомчулугу кандай касталарга бөлүнгөн?

16-§. Биздин заманга чейинки I миң жылдыкта Индия Индия мамлекеттери

Биздин заманга чейинки VII–VI кылымдарда Индияда бир топ мамлекеттер пайда болду, атап айтканда: *Магадха, Косшала, Малла* жана башкалар.

Македониялык Александр Орто Азияны басып алгандан кийин **б. з. ч. 327-жылы Панжаб** жерлерине бастырып кирет. Бул өлкөдө жайлашкан мамлекеттердин падышалары баскынчыларга катуу каршылык көрсөтүшөт.

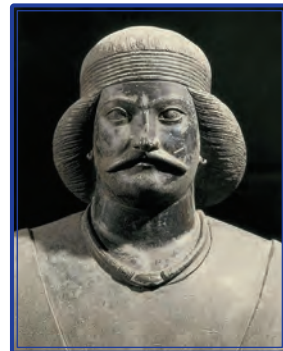
Македониялык Александр оор кыйынчылыктар менен Инди өрөөнүнө чейин жетип барыпошодонкийин Вавилонго кайтып кетет. Александр калдырган армия жергиликтүү калктын каршылыгына туруштук бере албай, Индиядан кетүүгө мажбур болгон.

Грек-македония кошуундарына каршы күрөшкө белгилүү инди кол башчысы Чандрагупта башчылык кылат. Чандрагупта Түндүк Индиядагы бардык мамлекеттерди өз ичине алган *Маурья* мамлекетине негиз салат.

Паталипутра шаары болсо Маурья мамлекетинин борборуна айланды. **Б. з. ч. III кылымда** падыша *Ашоканын* бийлиги доорунда Маурья өнүгүүнүн туу чокусунан чыкты.

Илим жана маданият

Байыркы Индия илим, атап айтканда, астрономия жана математика жаатында жогорку деңгээлге жетишет. Индилер 360 күндөн турган Күн календарын түзүшөт. Бул доордо саноо жана эсептөөнүн ондук системасы кеңири таралат: индилер

**Кол башчы
Чандрагупта.**
*Заманбап
сүрөт*

**Маурья мам-
лекети пады-
шасы – Ашока**

**Индиялыктар
ойлоп тапкан
шахмат**

**Санскрит
жазуусу**

**Сиддхартха
Гаутама.
Заманбап
сүрөт**

«нөл»дү туюнткан атайын белгини ойлоп табышат, цифраларды болсо азыркы күндө бүткүл дүйнө колдонуп турган бир тартипте жаза турган болушат. Биз бул цифраларды араб цифралары деп атайбыз, анткени бул цифраларды индилерден кабыл алган арабдардын арасында алар кеңири таралган эле.

Индияда ойлоп табылган, индилердин өзү «*кошуундардын төрт түрү*» деп атаган оюн азыркы күндө бүткүл дүйнөдө «шахмат» аталышы менен кеңири белгилүү.

Индилер биринчи болуп кант тростнигинен кум шекер алышкан. Металлдарды иштетүү жаатында да алар таң каларлык натыйжаларга жетишкен.

Байыркы инди тилдеринин негизинде жаңы адабий тил саналган *санскрит* иштеп чыгылды. «*Махабхарата*», «*Рамаяна*» поэмалары жана башка чыгармалар ошол тилде жазылган болуп, алар бүгүнкү күнгө чейин жетип келген.

Өзүңдү сынап көр!

**Паталипутра – ... Санскрит – ...
«Кошуундардын төрт түрү» – ...**

«Кудайларсыз дин»

Коомдук өзгөрүүлөрдүн таасиринде индилердин диний ишенимдери реформага жолукту. Б.з.ч VI кылымда жаңы *буддавийлик* дининин жаралышына Будда псевдоними менен кеңири таанылган шаазада *Сиддхартха Гаутама* себепчи болгон.

Уламыштарда айтылышынча, *Сиддхартха Гаутама* 20 жашка толгонго чейин падыша атасынын сарайында жыргал

турмушта жашаган. Күндөрдүн биринде сейилдеп жүрүп, картайган абышканын кейпин кийген, айыккыс ооруга чалдыккан бир жигитти, андан кийин сөөк коюу салтын көрөт. Бул окуялар шаазада турмушун таптакыр өзгөртүп жиберет. Сиддхартха турмушуну биротоло өзгөртүп жиберди. Ал сарайдагы жыргал турмуштан кол жууп, жашоонун мазмунун издеп табуу үчүн саякатка аттанат.

Күндөрдүн биринде улуулукка жетишкен Будда адам баласы эсеп жеткис жолу төрөлүшүн жана дүйнөдөн кайтышын түшүнүп жетет. Кийинки жашоодо адамдын ким болуп төрөлүшү анын жасаган иштеринен көз каранды.

Будда жана анын жолун жолдоочулар болгон буддавийлер адам жалган сөз сүйлөбөстүгү, мал-дүйнө чогултпастыгы, тирүү жаныбарлардын канын төкпөстүгү керек деп эсептешкен. Ошол себептүү адам ар кандай каалоо-тилектерден кол жуушу керек, анткени каалоолор азапка салат.

Баштап буддавийлерде кудай болбогон, анткени алар кудайлар адамдардын азаптарын жеңилдете албайт, деп эсептешкен. Бирок көп убакыт өтпөй Будданын өзү кудайга айланды. Азыркы күндө да буддавийлик ибадаканаларында анын айкелдерин көрүүгө болот. Будда суу гүлү – лотостун үстүндө терең ойго баткан түрдө, камырабастан кабагын салып, буттарын айкаштырып олтурган түрдө сүрөттөлөт.

Өзүңдү сынап көр!

Чандрагупта – ... Буддалык – ... Ашока – ... Будда – ...

Эсте сакта!

Будда динине
Будда
атын алган
шаазада
Сиддхартха
Гаутама
негиз салган.

Будда

Таяныч конспект

Эсте сакта!

Баштап буддавийлерде кудай болбогон. Анткени алар кудайлар адамдын тарткан азаптарын жеңилдете алышпайт, деп эсептешкен.

Хуанхе дарыясы

- б.з.ч. VII – VI кылымдар – Магадха, Кошала, Малла мамлекеттери
- б.з.ч. 327-жыл Македониялык Александрдын Индияга жортуулдары
- Чандрагупта – борбору Паталипутра болгон Маурья мамлекетинин негиздөөчүсү, борбору Паталипутра болгон
- б.з.ч. III кылым – Ашоканын бийлиги – Индиянын гүлдөп-жайнаган доору
- ойлоп табуулар: «нөл» цифрасы, шахмат
- «Махабхарата», «Рамаяна», – элдик дастандар
- Буддавийлик – «кудайсыздардын дини»

Суроолор жана тапшырмалар

1. Б.з.ч. VII – VI кылымдарда Индияда кайсы мамлекеттер пайда болгон?
2. Улуу жаангерлерден кайсы бирине Индия мамлекетин өзүнө баш ийдирүү буюрбаган? Эмне үчүн?
3. Маурья мамлекетинин негиздөөчүсү ким?
4. Кайсы падышанын доорунда Маурья мамлекети өнүгүүнүн туу чокусуна чыкты?

17-§. Байыркы Кытайдын цивилизациясы

Кытайда цивилизациянын бүчүрлөрү

Египет, Месопотамия жана Индиядагы сыяктуу Кытайда да алгачкы цивилизациялар Хуанхе жана Янцзы деген ири дарыялардын жээктеринде түптөлгөн. **3.ч. 3-миң жылдыктын** акырларында Кытай

аймагында алгачкы мамлекет Сяа династиясы өкүмдарлары башкарып турушкан. Шан уруусун башчысы Сяа династиясы падышасын тактан оодарып, мамлекетти өзүнө баш ийдирген.

Кытай төбөлү

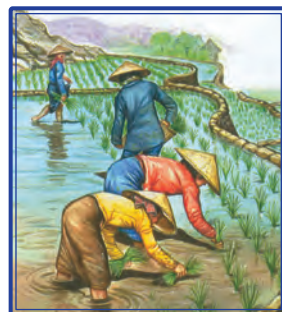

Байыркы Кытай

Ушундайча мамлекет аты да анын башкы шаары атынан алынып “Шан” деп аталган. Биздин заманга чейинки 3-миң жылдыктын аягында Шанга кошуна Чжоу уруусу бастырып кирет, анын падышасы Шандын жерлерин кошуп алат жана “Чжоу” деген ири мамлекетти курат. Мамлекет чоң болгондуктан, аны “Көктөгү падышалык”, же “Ортоңку падышалык” деп, өздөрүн

Эсте сакта!

Кытайда алгачкы цивилизациялар **Хуанхе** жана **Янцзы** дарыяларынын жээктеринде пайда болгон.

Шалы талаасы

болсо “Асман уулдары” деп аташат. Бүткүл Борбордук Кытай мына ошол мамлекеттин курамына кирген.

Кытай калкынын турмуш-тиричилиги

Дыйканчылык Кытайда эзелтеден абройлуу жана сыймыктуу кесип саналган. Негизги дыйканчылык эгиндери буудай менен кара буудай болгон. Кийинчерээк кытайлыктар шалы өстүрө башташкан, шалынын үрөнүн Индиядан алып келишкен.

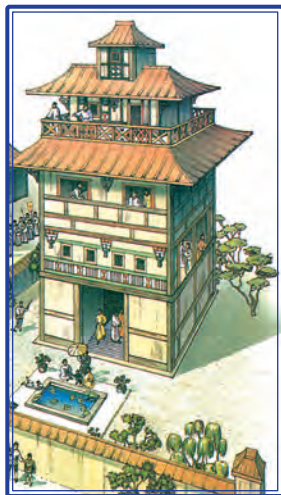
Кытайдын калкы «чай» дарагын да өстүрө баштаган, анын жалбырактарынан дарылуу ичимдик «чай» даярдалган. Чай бат эле бүткүл дүйнөгө таралды.

Өзүңдү сынап көр!

Хуанхе жана Янцзы – ...

Шан – ...

Чжоу – ...

**Бай мансап-
кордун турак-
жайы**

**Чжоу
мамлекетинин
өкүмдары**

Тыт дарагын өстүрүү Кытай калкынын негизги жумуштарынан бири болгон. Тыттын жалбырагы менен жибек курту багылган. Жибек курту пиллаларга жибек оройт, пилладан абдан жеңил жана таза кездеме эсептелген жибек даярдалган.

Кытай, көп падышалыктар доорунда

Биздин эрага чейинки VIII–VII кылымдарда Чжоу мамлекетинде борбордук бийлик алсыздана баштайт. Кээ бир аймактардын жетекчилери падышанын бийлигинен чыгууга умтулган. Кытайга көчмөн уруулардын кол салганынан пайдаланган элет аймактарынын калкы бөлүнүп чыгып, өз мамлекеттерин түзө баштайт. Ошонун айынан биздин заманга чейинки VII–

V кылымдардагы чоң доордун тарыхы «көп падышалыктар» доору деп аталып калган. Кытайда ошол эле учурда «күрөшүп жаткан падышалыктар» доору а башталат. «Көктөгү падышалык» империясынын падышалары менен бөлүнүп чыккан мамлекеттердин падышаларынын ортосунда башталган согуш 200 жылдан көпкө созулган. Бул доор **Цинь мамлекетинин** падышасы өзүнүн душмандарын жок кылып салып, биздин **заманга чейинки III кылымда** жеке мамлекетти түзүшү менен аяктады.

Таяныч конспект

- б.з.ч 3-миң жылдыктын акырлары- Кытайда алгачкы мамлекеттер пайда болду
- б.з.ч. 2-миң жылдык – Шан, Чжоу мамлекеттери
- дыйканчылык – шалы – чай – жибекчилик
- б.з.ч. VII – V кылымдар – «көп падышалыктар доору»

Суроолор жана тапшырмалар

1. Кайсы дарыялардын өрөөндөрүндө Кытайдын алгачкы цивилизациялары пайда боло баштаган?
2. Кытайда биринчи мамлекет качан түзүлгөн? Ал кандай аталган?
3. Кытайдын кайсы байыркы мамлекети «Көктөгү падышалык» деген наамга ээ болгон?
4. Байыркы Кытай калкы негизинен эмнелер менен алакеттенишкен?

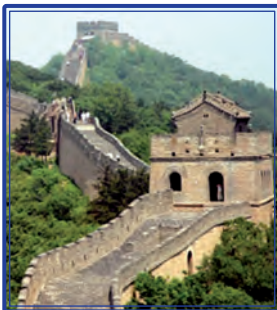
Кагаз өндүрүү.
Заманбап
сүрөт

Цинь Шихуан-ди – борборлошкон
Кытайдын падышасы
Заманбап
сүрөт

**Жоокерлердин
чопо
айкелдери.**
*Цинь Шихуанди
күмбөзү*

**Улуу Кытай
дубалы**

Эсте сакта!

Цинь Шихуанди Түндүк Кытай бойлоп курулган коргонуу дубалыны дагы да бекемдөөгө буюрган.

18-§. Биздин заманга чейинки III биздин замандын II кылымдарында Кытай

Борборлошкон мамлекеттин түзүлүшү

Б.з.ч 246-жылда Кытайды өз бийлиги астына бириктирген өкүмдар, Цинь Шихуанди атыны кабыл алган. Бул ат «*Циндин алгачкы падышасы*» деген маанини билдирген. Өзүнүн мамлекетин 36 аймакка бөлгөн падыша алардын ар бирине өкүлдөрүн башчы кылып дайындайт.

Цинь Шихуанди көзү тирүүлүгүндө эле өзүнө арнап күмбөз курууга буйрук берет. Кооздугу жана жасалгалары менен бул мунара Египеттин пирамидалары менен теңтайлаша алган. Күмбөздү 720 миң адам 37 жыл бою курган. Күмбөздүн негизи бир нече квадрат километр аянтты ээлеген. Цинь Шихуандинин мүрзөсүнөн өкүмдарды «коргоо» үчүн орнотулган 6 миң чопо жоокерлердин айкелчелери да табылган.

Улуу Кытай дубалы

Цинь Шихуандинин өз мамлекетини көчмөн гунндардын кез-кезде жасаган чабуулдарынан коргонуу максатында Түндүк Кытай бойлоп курулган коргонуу дубалыны дагы да бекемдөөнү буюрган. Дубалды куруу иштери алгач **б.з.ч IV кылымда башталган**. Бул дубал тарыхта Улуу Кытай дубалы деп аталган. Анын бийиктиги 6-10 метр, калыңдыгы 5-8 метр, узундугу дээрлик 4000 километрди түзөт. Байыркы замандарда ал душман кошуундарынын жолун тосуу үчүн кызмат кылган, анткени атчан кошуун андан ашып өтө алган эмес, чепти штурм менен

алууну болсо али көчмөндөр билише элек болчу.

Падыша жана анын төбөлдөрү жүз миндеген дыйкандарды дубалдын курулушунда иштеп берүүгө аргасыз кылышкан.

Кытайда элдик көтөрүлүштөр

Б.з.ч. 206-жылы Цинь династиясына каршы дыйкандардын козголоңдорго *Лю Бан* башчылык кылган. Көтөрүлүшчүлөр борборду ээлеп алышат. Ушундай түрдө Син падышалыгы түгөтүлөт жана *Хан* династиясынын жетекчилигинде жаңы мамлекет курулат. Бул династиянын мамлекети *У-Динин* падышалыгы доорунда эң күчтүү мамлекетке айланган.

Чыгыштагы башка мамлекеттердеги сыяктуу Кытайда да жерлер падышаныкы эсептелип, калк натура түрүндө салык төлөгөн, ар түрдүү эмгек милдеттенмелерин аткарган. Оор эмгектин натыйжасында алынган түшүм көбүнчө дыйкандын өзүнө буюрбаган.

Оор абалдан нааразылык түрүндө кийинчерээк дыйкандардын көтөрүлүшүнө айланып кеткен уюшпаган козголоңдор пайда болуп турган. Алардан бири эранын баштарында «*кызыл каштуулардын*» көтөрүлүшү деп аталган, анткени көтөрүлүшчүлөр өз адамдарын адаштырып койбостук үчүн каштарын кызыл түскө боёп алышкан.

«*Сары жоолукчандардын*» көтөрүлүшү **II кылымдагы** эң ири көтөрүлүш болгон. Көтөрүлүш бүткүл мамлекетти өз ичине алат. Бул көтөрүлүштү падышанын мыкты куралданган жана жакшы аскердик би-

Хан династиясынын падышасы – У-Ди

Кытайда элдик көтөрүлүш

Сейсмограф

**Китай
чынысы**

**Кытайда ой-
лоп табылган
компас**

**Кытайдын
бамбук
китеби**

лим алган кошуундары гана токтото алган. *Гунндардын* чабуулу күчөшү менен мамлекет да алсызданып калды. **Биздин замандын III кылымында** Кытай империясы үч падышалыкка бөлүнүп кетти.

Байыркы Кытайдын маданияты

Байыркы Кытайда өзгөчө жогору маданият жаратылган. Жергиликтүү калктын күндөлүк турмушу дыйканчылык, кол өнөрчүлүк, куруучулук жана башка тармактар боюнча болуп, илимий билимдер өнүгүүсүн керектеген.

Ошол себеп математика, астрономия жана география илимдери өнүгүп отурган. Ошолор менен бирге байыркы куруучулук жана айкелчилик тармактары да чоң жетишкендиктерге эришкен. Байыркы Кытайда бир сөздү толук түшүндүргөн иероглиф жазуусу болгон. Баштап кытайлыктар бамбуктарга жазышкан.

Мындан 2,5 миң жыл илгери бамбуктун ордуна жибектен пайдаланууга өтүлдү. Жибекке таякча менен эмес, кыл калем менен жазылган. Эми китеп жибектин узун бөлүгүнө окшогондуктан, аны таякчага түрмөктөшкөн.

Б. з. ч. I кылымда кагаз ойлоп табылды.

Кытайлыктардын дагы бир укмуштуу ойлоп тапкандарынан бири *компас* болгон. Ал магниттелген темирден жасалган узун саптуу чоң кашыкты эстетчү. Бул курулманы чакмактарга бөлүнгөн – жылтыратылган жыгачка орнотулган анын сабы болсо ар дайым түштүктү көрсөтүп турган.

Кытайда жер титирөөнү алдын ала айтып берген сейсмограф да ойлоп табылган эле.

Таяныч конспект

- Цинь Шихуанди – Цинь мамлекетинин падышасы
- Улуу Кытай дубалынын курулушу
- элдик көтөрүлүштөр:
 - б.з.ч. 206-жыл – Лю Бан
 - «кызыл каштуулардын» көтөрүлүшү
 - биздин замандын II кылымы – «сары жоолукчандардын» көтөрүлүшү
- ойлоп табуулар: иероглифтер, кагаз, компас, сейсмограф

Суруолор жана тапшырмалар

1. Кытайды жеке мамлекетке бириктирген падышанын атын айт. Бул окуя качан болгон?
2. Падыша Цинь Шихуанди тууралуу сүйлөп бер, жана ага баа бер.
3. Улуу Кытай дубалы жөнүндө эмне билесиң? Дубалдын куруучусу атынан аңгеме түз?
4. Кытайлыктардын ойлоп тапкандарын санап бер. Кайсыларынан азыр да пайдаланабыз?

19-§. Өзбекстан аймагындагы алгачкы мамлекеттер

Байыркы калктын этникалык түзүлүшү жана аймактык жайгашуусу

Жазма булактар күбөлүк бергендей, б.з.ч. **VII–VI кылымдарда** Өзбекстандын аймагында *согдийлер, бактриялыктар, харезмдиктер* жана сак жана *массагет* уруулары жашаган.

Зарафшан жана Кашкадарыя оазисинде дыйканчылык менен тиричилик кылган көптөгөн калктар жашаган. Грек жазма булактарында бул аймак *Согдиана* деп

Сөөккө жазылган Кытай жазуусу

Байыркы Кытай тарыхчысы Сим-Цянь

Сак жоокери. Тикеленген

Орто Азия элдери б.з.ч. VI кылымда.
Тикеленген

Эсте сакта!

Согд – За-
рафшан жана
Кашкадарыя
өрөөнүндө,
Харезм –
Амударыянын
төмөнкү
бөлүгүндө,
Бактрия –
Сурхандарыя
өрөөнүндө,
түндүк Ооган-
стандын
жана түштүк
Тажикстан-
дын аймакта-
рында
жайлашкан.

аталган. Бул аймакта жашаган калк согдийлер деп аталган.

Орто Азия жана Байыркы Чыгыш

Амударыянын төмөнкү агымында жашаган отуруктуу дыйкан уруулары *харезмдиктер* болгон. Алардын мекенине *Хорасмия* дейилген.

Согдийлердин эң жакын кошуналары бактриялыктар болуп, алардын конушу Сурхан оазисинде, Ооганстандын түндүк, Тажикстандын түштүк аймактарында жайлашкан. Грек-римдик авторлор аны *Бактриана* же *Бактрия* деп аташкан.

Чөлдөрдө жана Амударыянын (дарыянын байыркы аты Окс) бойлорунда көчмөн *массагет* уруулары жашашкан. Борбордук Азиянын тоолуу, талаа жана чөл жерлеринде негизги тиричилиги мал чарбачылыгы болгон сактар жашашкан. Байыркы грек-рим тарыхчыларынын жазгандары, сактар үч топко бөлүнгөн. Алардын көпчүлүк бөлүгү *сака-тиграхауда*, же шуштугуй кийиз калпак кийип жүрүүчү сактар деп аталган. Алар азыркы Ташкент аймагында жана Түштүк Казакстандын жерлеринде жашашкан.

Экинчи топ *сака-тиай-тарадараййа*, же дарыянын аркы өйүзүндө жашоочу сактар деп аталган. Алар Арал деңизинин жээктеринде, Сырдарыянын (дарыянын байыркы аты Яксарт) төмөнкү агымында жашашкан.

Памирдин тоолуу райондорунда жана Ферганада *сака-хаумаварка* деп аталган сактар жашашкан.

Өзүңдү сынап көр!

Сака
 — *тиграхауда* – ...
 — *тиай-тарадараййа* – ...
 — *хаумаварка* – ...

Б.з.ч. VII–VI кылымдарда экономиканын өнүгүшү

Бул доордо Хarezм, Согд жана Бактрия калкынын негизги турмуш-тиричилиги ошол кезде жасалма сугатка ылайыкташкан дыйканчылык болгон. Коомдун турмушунда кол өнөрчүлүк менен сооданын орду өзгөчө болгон. Турактардан жогорку сапаттуу карапа идиштер, темир жана коло буюмдар табылган.

Көчмөн сак жана массагет урууларынын негизги тиричилиги мал чарба болуп, алар төө, жылкы жана кой-эчки кармашкан.

Чарбачылар жаныбарлардын терисинен бут кийим, кийим-кече, чатыр тигип, дан жана мөмөгө алмаштырышкан. Кол өнөрчүлүктүн жана сооданын өнүгүшү натыйжасында **б.з.ч. VII–VI кылымдарда** байыркы шаарлар өнүгүп өскөн. Алар бекем чептер менен курчалган болуп, кол өнөрчүлүк менен сооданын борбору болгон.

Көчмөн

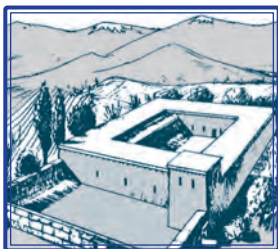
Карапачылык
чаркында
чопо
идиш жасоо

Бактрия турак-
жайынын
калдыктары.
Б.з.ч. VI–V
кылымдар

Б.з.ч. VII–VI кылымдарда байыркы шаар маданияты

Тарыхчылар байыркы *Афрасияб* (Самарканд), *Жеркоргон жана Узункыр* (Кашкадарыя оазиси), *Көзөлүү кыр* (Харезм), *Кызылдөбө* (Сурхандарыя оазиси) шаарларын изилдешкен. Өзбекстандын мындай байыркы шаарлары кандай көрүнүшкө ээ болгон?

Байыркы Бактриянын үйчеби. Сурхандарыя өрөөнү.

Б.з.ч. VII–IV кылымдар

Байыркы шаарлар коргонуу дубалдары менен оролгон. Шаарда аким жашоочу коргон болгон. Коргондо чийки кыштан курулган чоң сарай жайлашкан. Дубалдын бурчтары жана ок атуу үчүн атайын көзөнөктөр да болгон. Шаардын ичинде туракжайлар жана кол өнөрчүлүк устаканалары жайлашкан.

Шаарлардын бир тобу соода жана кол өнөрчүлүк борборлору болсо, башкалары болсо жеке район жана облус борборлору эсептелген.

Байыркы мамлекеттер

Б.з.ч. VII кылымда түзүлгөн Байыркы Бактрия мамлекети Орто Азия аймагындагы байыркы мамлекеттерден саналат. Маргиана менен Согд да Бактриянын саясий жана маданий таасиринде болгон.

Ушулдоордо Сурхандарыя, Кашкадарыя, Зарафшан өрөөндөрү аймактар байыркы мамлекетинин өнүккөн. Кызылдөбө, Узункыр, Жеркоргон жана Афрасиябдын ордунда Бактрия менен Согддун борбордук шаарлары жайгашкан.

Бул байыркы шаарлар жашы 2 700 жылдан кем эмес.

Дагы бир байыркы мамлекет Харезм ай-

Кызылдөбөнүн чопо идиштери

магында түзүлгөн. Бул мамлекет Харезмден сыртта болгон жерлерди да бириктирген. Байыркы Харезмдин борборлорунан бири Көзөлүүкыр шаары эле.

Ал калың, бекем коргонуу дубалдары менен курчалган. Чөлкөмдүн дыйкан калкы чарба менен да алектенген. Байыркы Харезмде кол өнөрчүлүк, куруучулук жана соода жогору деңгээлде өнүккөн.

Жергиликтүү карапа, курал-жарак, зергерлик буюмдарынын атагы башка өлкөлөргө да кеңири таралган. Харезмдиктер уста куруучу жана кол өнөрчү болушкан.

Таяныч конспект

- б.з.ч. VII–VI кылымдарда – согдийлер, бактриялыктар, харезмдиктер, сактар, массагеттер
- Согдиана
- Хоресмия
- Бактрияна (Бактрия)
- Амударыя – массагеттер, Сырдарыя – сактар
- б.з.ч. VII кылым – Байыркы Бактрия мамлекети Кызылдөбө, Жеркоргон, Узункыр, Афрасияб, Харезм, Көзөлүүкыр

Суроолор жана тапшырмалар

1. Биздин заманга чейинки VII–VI кылымдарда Орто Азия аймагында кайсы уруулар жана элдер жашаган?
2. Биздин заманга чейинки VII–VI кылымдарда Өзбекстандын аймагында өнүккөн кол өнөрчүлүктүн түрлөрүн айт.
3. Орто Азиянын байыркы мамлекеттери кайсылар?

Эсте сакта!

Афрасияб – азыркы Самарканддын чыгыш чек арасы аймактарында б.з.ч. VIII–VII кылымдарда негиз салынган байыркы шаар.

Байыркы шаардын урандылары

20-§. Зороастризм

Зороастризмдин пайда болуу тарыхы

Зороастр.
Заманбап
сүрөт

**Эсте
сакта!**

Зороастр –
зороастризм
дининин
негиздөөчүсү.

Биздин заманга чейинки 1-миң жылдыкта Орто Азияда *зороастризм* деп аталган дин кеңири таралат. Бул дин адамдар жаратылышты ыйыкташтырган мезгилдерде эле пайда боло баштаган. Зороастризмди жактоочулар отко, топуракка, сууга, жана жылдыздарга сыйынышкан, аларды ыйык тутунушкан.

«Зороастризм» сөзү да *Зороастр* (түрдүү тилдерде *Заратуштра*, *Зардушт*) атынан улам пайда болгон. Ал б.з.ч. 1-миң жылдыктын биринчи жарымында жашап өткөн тарыхый инсан.

Кийинчерээк Грецияда Зардөшт аты «Зороастр» деп айтыла баштады (грекче «астрон» – «жылдыз» сөзүнөн алынган), анткени Грецияда аны биринчи орунда даанышман, астроном катары билишкен.

Зороастрдын атынан келип чыккан түрдө анын окуусу да *зороастризм* дини деп айтыла баштады.

Зороастризмдин жаралышы жөнүндө төмөнкүдөй бир уламыш бар. Күндөрдүн биринде таң заарда Зороастр суу алуу үчүн дарыянын жээгине барат. Тунук сууда ал Ахурамазданын элчилеринен биринин элесин көрүп калат, элес нур аркылуу кайсы жакка барууга жол көрсөтөт.

Зороастр сыйкырдуу нурдун артынан ээрчийт, көпкө созулбай жогорку кудайдын Ахурамазда алдына барып калат. Ал болсо Зардөшттү кудай Ахурамазда жана анын изги иштери жөнүндөгү билимдерди таратуу үчүн тандап алынганын айтат.

Ошентип Зороастр 30 жашында жаңы диний окуунун пайгамбарына айланат. «*Пайгамбар*» сөзүнүн өзү болсо «изги иштер жөнүндө кабар берүүчү» деген маанини билдирет.

Зороастризмдин таралышы

Зороастризм тарала баштаган кездерде ибадатканалар жана адамдар баталардын тексттерин үйрөнүшү үчүн атайын китептер да болгон эмес. Диний салттар ачык асмандын астында, жалындын каршысында же үйдө очоктогу оттун айланасында өткөрүлгөн.

Биздин заманга чейинки 1-миң жылдыктын баштарында баскынчылар менен болгон күрөштө түрдүү урууларды бириктирүү зарылчылыгы туулду. Ошол үчүн да Зороастр өзүнүн кайрылуусунда биримдикке үндөгөн.

Зороастрдын акыркы кайрылуулары дин кызматкерлери тарабынан жазып алынган. Зороастризмдин төлгөчүлөрү диний тексттерди жаттап динди жактоочуларга окуп беришкен.

Зороастр кайтыш кылгандан кийин бир топ кылымдар өтүп, диний каада-салттар, гимндер жана диний тексттер Зороастрдын жактоочулары үчүн ыйык саналган бир китепке чогултулган. Бул китептин аты «Авесто» болуп, «сөзсүз аткарылууга тийиш болгон мыйзам-эрежелер» деген маанини билдирет.

Окумуштуулардын изденүүлөрү натыйжасында бүгүнкү күндө биз зороастризмдин ыйык китеби «Авесто»нун тексттери менен таанышуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болдук.

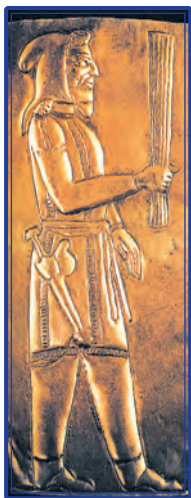
Ахурамазда

Эсте сакта!

Астролог – жылдыздардын жайгашуусуна карай төлгө салган адам.

Зороастризмдин жактоочулары сынынган күндүн чыгышы

**Зороа-
стризмдин
төлгөчүлөрү**

**Эсте
сакта!**

«Авесто»нун
алгачкы
бөлүмү
б.з.ч IX–VIII
кылымда
пайда болгон.
Зардөшт
сөздөрү б.з.ч
III кылымдат
21 китепке
топтошту-
рулган жана
бул “Авесто”
нун негизини
түзгөн.

«Авесто»нун кээ бир бөлүктөрүн алгачкы жолу француз окумуштуусу А. Дюперрон которгон.

Зороастризмдин кудайлары, салттары

Зороастризмдин чоң сый-урматка татыктуу болгон кудайлары *Ахурамазда*, *Митра* жана *Анахита*. Ахурамазда зороастризмди жактоочулардын улуу жана даанышман жогорку кудайы саналган. Митра – Күн менен жарыктын кудайы.

Чагылгандын жардамында ал кара өзгөйлүктүн жана өлүмдүн кудайы *Ахриман* менен согушат. Анахита зороастризмде түшүмдүүлүктүн жана суунун кудайы эсептелген. Зороастризмдин диний окуусу жалпы адамзаттын Изгилик жана Жамандык жөнүндөгү дуалистикалык көз караштарынын өнүгүүсүнө чоң таасирин тийгизди.

Зороастризмди жактоочулардын жашоосунун түпкү маңызы изги иш, изги сөз, изги ойдон турган болушу керек. Адамдын негизги милдети эң мурда адилеттүү турмуш мүнөзү эсептелген.

Зороастризм окуусу боюнча адам баласы өз жолун өзү тандайт, кимге жан тартууну жана кимди коргоону да өзү чечет.

Зардөштчүлөрдө Адам кайтыш кылганда бул абал ага жамандыктын башаты – өлүмдүн көчүп өткөнүн туюнтат, бул жамандык менен изгиликтин символу болгон топуракты булгабастык керек. Маркумдун сөөгүн жерге берүүгө да, отто күйдүрүүгө да, сууга таштоого да болбойт.

Ошондуктан сөөктү канаттуулар менен айбанаттар жеп кетиши үчүн атайын ку-

рулмада калтырышкан. Жамгырда жуулуп, күндө кургаган сөөктөрдү атайын чопо табытчаларда – *оссуарийлерде* (сөөк сактоочу жай)да жерге беришкен.

Кудай Ахурамазда сарай дубалындагы көрүнүш. Персепол

Таяныч конспект

Оссуарий

- Зороастризм б.з.ч. 1-миң жылдык
- Зороастр – жаңы диндин негиздөөчүсү
 - Зороастр – «астролог»
 - «Авесто»
 - уруулардын биригүү зарылчылыгы отко сыйынуу
 - Митра, Ахурамазда, Ахриман, Анахита
 - Занд – «Авесто»го түшүндүрмө
 - Изгилик менен Жамандыктын күрөшү
 - Жерге берүү аземи оссуарийлар

Суроолор жана тапшырмалар

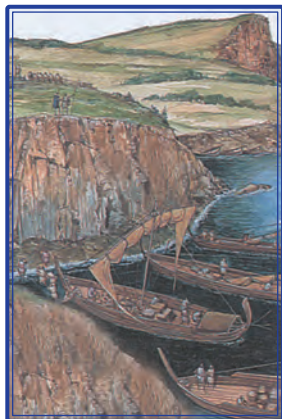
1. Зороастризмдин алгачкы үгүттөөчүсү ким болгон?
2. Орто Азия аймагында зороастризм тараган доорду айтып бер.
3. Ойлоп көр, эмне үчүн изгиликке умтулуу жана жаратуучандык кадырланып келген?
4. Зороастризмге таандык кандай салттарды билесиң?
5. Зороастризмдин ыйык китеби «Авесто» кандай тарбиялык мааниге ээ?

Эсте сакта!

Зороастризмди жактоочулардын жашоосунун түпкү маңызы изги иш, изги сөз, изги ойдон турган болушу керек. Адам баласынын негизги милдети эң мурда адилеттүү жашоо мүнөзү эсептелген.

III БӨЛҮМ БАЙЫРКЫ ГРЕЦИЯ

**Байыркы
Грециянын
аскалуу
жээктери**

21-§. Антикалык тарыхтын башталышы Аймак жана турмуш-тиричилик

Балкан жарым аралы менен Жер Ортолук деңизи аралдарындагы байыркы грек мамлекеттеринин жалпы аталышы Байыркы Греция деп аталган. Түндүк тараптан тышкары, башка бардык жагынан Жер Ортолук деңизи курчап турат.

Греция аймагынын үчтөн бир бөлүгүн тоолор ээлеген. Грециянын эң бийик тоосу – Олимп. Бул тоо мамлекеттин түндүк-чыгыш жагында жайгашкан.

Түшүмдүү талаалар өрөөндөрдө гана болгон. Тоолор чөп жана бадалдар менен капталган. Гректер үчүн өтө кадырлуу болгон ийне жалбырактуу токойлор Грециянын

Байыркы Греция

түндүгүндө жана *Пелопоннесте* өскөн. Гректер байыркы замандардан бери эле дыйканчылык жана чарбачылык менен машыгышкан.

Цивилизациянын пайда болушу

Б.з.ч. 2-миң жылдыкка Түштүк Греция жаан Крит аралында алгачкы шаар-мамлекеттер пайда боло баштады (*Кносс, Микен*). Крит аралында цивилизация пайда болот. Уламыштуу падыша Миностун атынан аны *Миной цивилизациясы* деп аташкан. Ушул цивилизация күчтүү жер титирөө менен суу ташкынына себепчи болгон вулкан атылышы натыйжасында ойрондолот. Көпкө узабай кайра калыбына келтирилет.

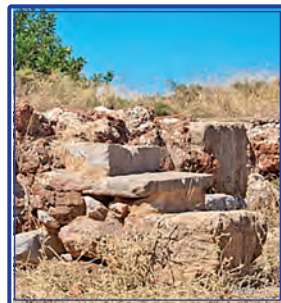

Гректер дарыяда. Заманбап сүрөт

Б.з.ч. 1450-жылдары континенттеги Грециядан микена уруулары бастырып кирет, анын туруктуу калкын ахейлер дешкен. Бир гана ахейлер Миной цивилизациясына чек коюшат. **Б.з.ч. 1200-жылы дорийлер** түштүк Грецияга бастырып киришет жана Микен мамлекетинин тыптыйпылын чыгарып, Спарта мамлекетине негиз салышат.

Гректердин деңиз саякаттары

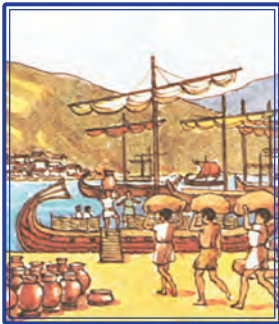
Эгей деңизиндеги көп сандуу аралдар, деңиз жээктери жана булуңдар гректердин арасында деңизчиликтин өнүгүшүнө шарт түздү. Бирок гректерде чоң кемелер болгон эмес, ал эми чакан калактуу кайыктар менен жээктен алыска сүзүү кооптуу эле. Гректер адашып калуудан коопсурап, көзгө көрүнүп турган кыска аралыктарга – аралдан аралга же жээкке жакын жерлерде гана сүзүшкөн. Тажрыйбалуу деңизчилер болсо парустардан пайдаланып, кемелерде алыскы саякаттарга – Египетке жана Жер

Миной цивилизациясы курулушунун урандылары

Грек гоплити

**Афина
портунда**

Эсте сакта!

Афина жана
Спарта мам-
лекеттери
Байыркы
Грециянын
эң ири шаар-
мамлекеттери
болгон.

Ортолук деңизи менен Кара деңиздин жээктериндеги шаарларга сүзүп барышкан. Гректер адамдар жашаган аймактарды гректер *Ойкумена* деп аташкан.

Таяныч конспект

- Балкан жарым аралы, Пелопоннес жарым аралы
- Б.з.ч. 2-миң жылдыкта – Микен, Крит мамлекеттери
- б.з.ч. 1200-жыл – дорийлер Микен мамлекетин урандыга айландырышты

Суроолор жана тапшырмалар

1. Картадан Байыркы Греция жана Крит аралынын аймактарын көрсөт. Мамлекеттин географиялык ордун мүнөздөп бер.
2. Байыркы Грециядагы алгачкы цивилизация каерде пайда болду? Эмне үчүн ал ойрон болду?

22-§. Байыркы Грециянын өнүгүшү

Грек шаарлары

Грецияда дыйканчылык менен кол өнөрчүлүктүн өнүгүшү натыйжасында турактар менен шаарлардын саны көбөйүп отурду. Грек шаарларынын көпчүлүгү бир нече турактардын биригүүсү аркылуу түзүлгөн. Мындай шаарлар «полис», б. а. «шаар» деп аталган. Бардык шаар-мамлекеттер өздөрүнүн армияларына ээ болушкан. Полистер бири-бири менен бат-бат согушуп турушкан. Ошондуктан жоокерлерге билим жана тарбия берүүгө, аларды мыкты куралдандырууга умтулушкан. Армиянын негизин оор куралдалган жоокерлер – гоплиттер түзгөн. Алар төрт бурчтук формасындагы бири-

бирине кыналып турган тыгыз катарлар менен согушка киришкен. Согуштук катарга мындайча тизилүү *фаланга* деп аталган.

Өзүңдү сынап көр!

**Шаар мамлекеттер – ...
Гоплиттер – ...
Полистер – ... Фаланга – ...**

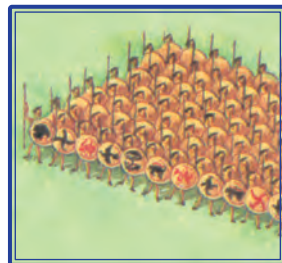
Афина мамлекети

Ортоңку Грециянын түштүк-чыгыш бөлүгүндө тоолуу Аттика өлкөсү жайгашкан жарым арал бар. **Б. з. ч. 2-миң жылдыкта** Аттиканын батыш бөлүгүндө гректер «*Акрополь*», башкача айтканда «*Жогорку шаар*» деп аталган чепти курушат. Барган сайын Акрополдун тегерегине адамдар көчүп келип орношо башташат, ошентип *Афина* шаары пайда болот.

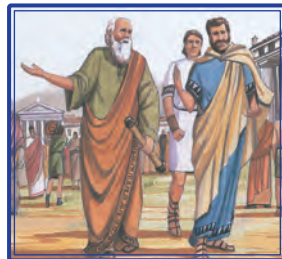
Аттиканын калкы үч ири топко бөлүнгөн эле, алсак: кулдар, *чет өлкөлүктөр* – *метектер* жана жарандар. Атасы менен энеси эркин болгон афиналык эркектер гана Афинанын жараны боло алышкан. Афина мамлекети жараны болуу сыймыктуу эле.

Жарандар гана бардык укуктардан пайдалана алышкан. Алар оор эмгектен жана ден соолукка зыян жеткирген жумуштардан азат кылынган.

Күмүш кендеринин продукциялары жана туз казып алуу Афина мамлекетине чоң пайда алып келген. Мындан тышкары Афинанын деңиздик союзу калыптанышы менен деңиз соодасы да өнүгөт. Афинанын негизги порту *Пирейден* мамлекетке миңдеген кулдар, түркүн товарлар алып келинген.

Грек жөө аскерлеринин катарга тыгыз турушу (фаланга)

Афинанын жарандары

Эсте сакта!

Аттиканын калкы үч ири топко бөлүнгөн эле, алсак:
**кулдар,
метектер
жана
жарандар.**

Афинада билим берүү

Эсте сакта!

Грек скульпторлору айкелдер аркылуу ар бир өспүрүм – күчтүү, дени соо жана Мекенин коргоого ар дайым даяр болушу керектигин туюнтушкан.

Диск ыргытуучу.
Скульптор
Мирон

Афинада мамлекеттик мектептер болбогон. Ата-эне перзентин окутуу үчүн педагогго (грекче «педагог» сөзү «баланы жолдо коштоп баруучу» маанисин билдирет) акы төлөшкөн. Мыйзам боюнча билим алуу эркек балдар үчүн гана милдеттүү болгон.

Жети жашынан балдарга жазуу жана эсеп үйрөтүлгөн. Металл таякча – *стиль* менен мом чапталган тактайларга тамга жазышкан. Көпчүлүк жарандар үчүн билим алуу ушуну менен гана чектелген. Акчалуу ата-энелердин перзенттери билим алууну палестра – менчик гимнастика мектептеринде улантышкан. Палестрада адабият окутулган, ыр жазуу жана музыка үйрөтүлгөн.

Эркек балдар 14 жашынан гимнастика менен машыгышкан. Ошону менен бирге аларга күрөшүү, найза жана диск ыргытуу, узундукка жана бийиктикке секирүү, чуркоо үйрөтүлгөн. Өспүрүмдөргө ошондой эле өспүрүмдөр мушташканды, жоокердик иштер менен атта салт жүргөндү үйрөнүшкөн.

Палестраларда белгилүү скульпторлор иштеген айкелдер турган. Мисалы палестралардын биринде Мирондун «Дискобол» («Диск ыргытуучу») деген маанини билдирет. Айкелдер аркылуу жигиттин кандай болушу – күчтүү, дени соо болушу жана мекенин коргоого даяр турушу керектиги уктурулган.

Афинада жогорку маалымат берген окуу жайлары да болгон. Бирок аларда өтө бай ата-энелердин перзенттери гана окушкан.

Мындай окуу жайларында астрономия, геометрия, география, тарых окутулган.

Билим алуу мөөнөтү 3–4 жылга созулган. Мына ошондон кийин гана мамлекеттик органда белгилүү бир ишке орношууга мүмкүн болгон.

Өзүңдү сынап көр!

Педагог – ... Палестр – ...

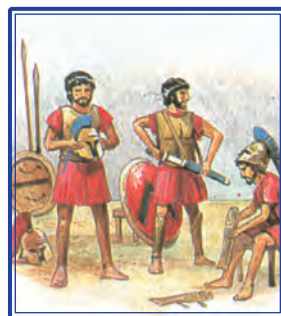
Стиль – ... Мирон – ...

Б.з.ч. XII кылымда Түштүк Греция (*Лаконика*)нын жерлерине дорийлер уруусу бастырып кирет. Алар Спарта мамлекетине негиз салышат. Спарта эң ири грек мамлекеттеринен бирине айланат. Спарталыктар кулга айландырган жергиликтүү калк – *илоттор* да түпкүлүгүндө гректер болуп, алар менен бир тилде сүйлөшкөн.

Илоттор спарталыктарга өтө кыжырдануу менен карашкан. Мындай жагдайда бийликти күч менен гана сактап калууга мүмкүн эле. Ошондуктан спарталыктар өздөрүнүн мамлекетинде атайын шарттарды түзүшөт, алсак, бардык адамдар баш ийүүгө тийиш болгон катуу тартип, анык пландаштырылган жашоо мүнөзү жана жеңилгендерге каршы ырайымсыз болуу.

Спарта согушка даярданып жаткан шаарга окшоп калган. Чет өлкөлүктөр Спартага киргизилбеген. Соода начар өнүккөн, көркөм өнөр чыгармалары, кооз ибадатканалар да болгон эмес.

Илоттор бүткүл мамлекет боюнча чакан кыштактарда жашашкан. Алар жалпы мамлекеттин мүлкү эсептелген. Илоттор спарталыктардын жерлерин иштетишкен,

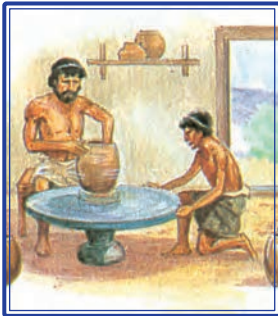
Спартанын жарандары (спарталыктар)

Спарталыктар салгылашууда

Спарталык жоокер

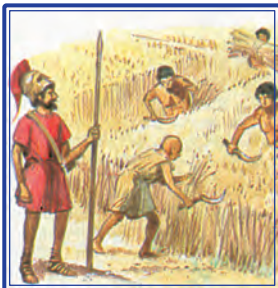
Периек карачылар иш үстүндө

малдарын багышкан жана башка көптөгөн милдеттерди аткарышкан. Спарталыктар болсо бир гана согушкер эле. Дыйканчылык менен да, мал чарбачылыгы менен да алектенишпеген, алар куралдарын колдон коюшпаган.

Илоттордон тышкары Спартада толук укукка ээ болбогон жарандар – *периектер* да жашашкан.

Байыркы Спартада күчтүү жана чыдамкай адамдар өтө баркталган. Балдар катуу шарттарда эресеге жетишкен. Спартанын мектептеринде балдарды аскердик иштерге үйрөтүшкөн, аларды күчтүү жана чыдамкай кылып жана Спартанын берилген коргоочусу кылып тарбиялашкан. Спарталык өспүрүмдөр ата-энелеринен бөлөк жашашкан. Спарталык аялдар да дене тарбиялык машыгууларды аткарууга жана спорттук мелдештерде катышууга аргасыз кылынган.

Таяныч конспект

Илоттор түшүм жыйноодо

- турактардын шаар-мамлекет (полис)терге айланышы
- гоплит → фаланга
- Акрополь → «жогорку шаар»
- жарандар → метектер → кулдар
- педагог – «баланы жолдо коштоп баруучу»
- стиль → метал таякча → палестра

Суроолор жана тапшырмалар

1. Грек шаарлары кандайча түзүлгөн?
2. Полис деген эмне? Полистин өзгөчөлүгү эмнеде?
3. «Өткөн замандарда, мен палестра-гимнастика мектебинде окуганымда...» Аңгемени улант.

23-§. Грек колониялары

Жаңы жерлерди өздөштүрүү себептери

Байыркы Грецияда ак сөөктөрдөн карыз болуп калган, өзүнүн жери жана мүлкү болбогон көптөгөн адамдар мекенин таштап кетүүгө, жат өлкөлөрдө бакытын сынап көрүүгө аргасыз болушкан.

Жерсиз, кем-карч гректер сапарга чыгууга даярдык көрө башташат. Аттанаар алдынан гректер кудайларга курмандык чалышкан. Өзүлөрү менен бирге ылай сүртүлгөн камыштан согулган себетчелерде от да алышкан. От ошол эле учурда алар түбөлүккө таштап кетип жаткан мекендеринин бир бөлүгү эле.

Грек колонияларынын түзүлүшү

Грециядан көчүп келгендер *Сицилия* аралынын жээгине жана *Апеннин* жарым аралынын түштүгүнө орношот.

Алардын турактары Жер Ортолук жана Кара деңиздин жээктеринде да пайда болот.

Грек тыйындары

Гректердин Кара деңиздин жээктерине орношуусу

Грек колониялары

**Херсонес
шаарындагы
ибадаткана-
нын устунда-
ры**

Эсте сакта!

Грек коло-
ниялаш-
тыруусу
б.з.ч. VIII–VI
кылымга че-
йин созулган.

**Пантикапейде-
ги Элдик
чогулуш**

Гректердин турактары акырындык менен шаар-мамлекетке айланып олтурат. Бул шаарлардын өздөрүнүн кошуунун түзүшөт жана мыйзамдарын иштеп чыгышат. Аларда соода жана кол өнөрчүлүк өнүгөт.

Колониялардын калкы Грециянын шаарлары – полистери менен үзгүлтүксүз түрдө карым-катышта болгон.

Гректер өздөрүн түптүү эл – *эллиндер* деп билишкен, мекендерин Эллада деп аташкан. Гректер өздөрүн «варварлар»га каршы коюшкан. Алар өздөштүргөн жерлердин айланасында жашаган, грек болбогон элдерди ошондой аташкан.

Биздин заманга чейинки VIII–VI кылымдарда көптөгөн грек колониялары түзүлдү. Бул доор тарыхта *Улуу Грек колониялаштыруусу* деген наам алган. Кара деңиздин жээгин бойлой *Ольвия, Херсонес, Пантикапей* жана башка ири колониялар пайда боло баштайт.

Жаңы мамлекеттер менен таанышуу грек маданиятын байытты. Мисалы, биздин заманга чейинки VIII кылымда Грецияда Финикия алиппесине негизделген жаңы жазуу пайда болду. Алиппе 24 тамгадан турган. Алардын ичинде үндүү тамгалар да болгон. Колониялар менен грек шаарларынын ортосундагы товар алмашуу соода жана кол өнөрчүлүктүн өнүгүшүнө өбөлгө түздү. Колониялардан Элладага дан, металл жана кулдар алып келинген.

Таяныч конспект

- Б.з.ч. VIII–VII кылымдар – грек колониялары түзүлгөн
- Б.з.ч. VIII–VI кылымдар – Оливия, Херсонес, Пантикапей колониялары

- Эллада – эллиндер – «варварлар»
- Б.з.ч. VIII кылым – 24 тамгадан турган алиппе

Суроолор жана тапшырмалар

1. Грек колониялары качан түзүлгөн?
2. Кайсы шаарлар Кара деңиздин жээктеринде куралды?
3. Гректер өздөрүнүн жана өз мекенини кандай аташкан?
4. Грециядан көчүп келген киши атынан аңгеме түз. Эмне үчүн Сен Грецияны таштап кетүүгө мажбур болдуң? Жаңы жерлерде эмнелерди көрдүң?

**Афина.
Акрополь**

24-§. Афинада демократия

Демократиянын калыптанышы

Афина шаарында борбордук аянт болуп, анын айланасын түрдүү имараттар курчап турган. Аянт болсо *агора* деп аталган. Ал эл жыйналуучу майдан болгон. Шаар калкынын көпчүлүгүн кол өнөрчүлөр менен соодагерлер түзгөн.

Афина шаарында бардык эркек жарандар мамлекетти башкаруу жөнүндөгү өздөрүнүн ой-пикирлерин айта алышкан. Алар пайда болгон көйгөйлөрдү жана жаңы мыйзамдарды талкуулоо үчүн айына төрт жолу чогулушкан.

Бардык токтомдор добуш берүү жолу менен кабыл алынган. Башкаруунун мындай формасы *демократия* деп аталган, башкача айтканда бул термин «элдик бийлик» деген маанини билдирген («*демос*» – эл + «*кратос*» – бийлик).

**Оратордун
Афинанын
жарандары
алдында сөз
сүйлөшү**

Драконттун мыйзамдары

Афинаны башкарууда Аксакалдар кеңеши чоң роль ойногон. Ушул кеңеш аким-

Драконттун мыйзамдары боюнча өлүм жазасы

Эсте сакта!

Афинанын
калкы **арис-
тократия**
жана **демос**
болуп экиге
жиктелди.

Гректердин Солондун реформалары- нан кийин кулдуктан кайтышы

дер менен судьяларды шайлаган. Алар, кеңеш мүчөлөрү сыяктуу, бир гана Афина ак сөөктөрүнөн турган. Афинада калктын бир бөлүгү – ак сөөктөр (*аристократия*) ээлик кылган, калган бир бөлөгү карапайым калк – (*демос*) болсо алардын пайдасына иштөөгө аргасыз болгон. Ушул себептен Афина мамлекетинин калкы ортосунда келишпестиктердин жана нааразычылыктар пайда болгон.

Адилеттүүлүк орнотулушун каалаган эки жак тең *Драконт* деген падышага кайрылат. Алар Драконттон укук жана милдеттер боюнча бардыгы үчүн бирдей мыйзамдар түзүүнү суранышат.

Б.з.ч. 621-жылы Драконт элдик башкарууну четке каккан мыйзамдарды жазат жана колдонууга киргизет. Бул мыйзамдар өтө катуу жана аёосуз болгондуктан, афиналыктар ага «сыя менен эмес, кан менен жазылган» деп баа беришкен. Мыйзамды аз жерден бузган үчүн да Драконт жалгыз жазаны – өлүм жазасын белгилеген.

Баштап афиналыктар мыйзамга баш ийишкен, кийинчерээк нааразы болушуп, мыйзам чыгарган Драконтту шаардан кууп салышкан.

Солондун реформалары

Афина мамлекетинде эл ак сөөктөр бийлигинен ыраазы эмес эле.

Калктын турмушу барган сайын начарлап, адамдар өз укуктары үчүн күрөшүүгө аттанат. Алар ак сөөктөрдүн үй-коргондоруна кол сала башташты. Өз жерлеринен жана жандарынан түңүлгөн ак сөөктөр макул болууну, элдик талаптардын бир бөлүгүн аткарууну чечишет.

Өтө билимдүү жана тажырыйбалуу Солон деген акылман аристократ калкка жеңилдик берүүнү жактап чыгат.

Ак сөөктөр Солонго ишеништи жана аны Афинанын падышасы кылып шайлашты. **Б.з.ч. 594-жылы** Солон мамлекетти башкаруунун мурунку формасын өзгөрттү. Мурунку башкаруу түзүмү – *аристократияны* (ак сөөк адамдардын бийлиги) Солон *демократияга* (элдик бийлик) айландырды. Мамлекетти башкарууда жарандар гана катыша алган. Аялдар жана чет өлкөлүктөр (аларды *метектер дешкен*) кабыл алынып жаткан мыйзамдардын талкуусунда жана добуш берүүдө катыша алышпаган.

Солондун реформалары дыйкандардын карыздарын жана кулдукту жоюуга каратылган. Мамлекетти башкаруудагы реформа Элдик чогулуштун ишкердүүлүгүн калыбына келтирүүнү жана ата тегине карабастан афиналыктар үчүн мамлекеттик кызматтарды ээлөө мүмкүнчүлүгүн көздө туткан.

Өзүңдү сынап көр!

Аристократия – ...
Метектер – ... Реформалар – ...

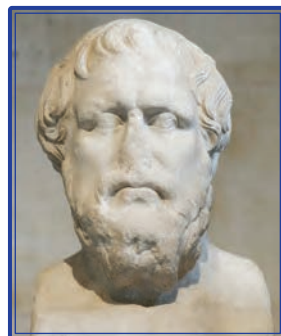
Афинада демократиянын өнүгүшү

Эркек жынысына таандык бардык жарандар 20 жашынан баштап *Элдик чогулушта* катышкан. Элдик чогулуштун чоң бөлүгү колунда жок кол өнөрчүлөрдөн, соодагерлерден жана дыйкандардан турган. Элдик чогулушта масса үчүн пайдалуу токтомдор кабыл алынган.

Кезектеги чогулуш өткөрүлө турган

Эсте сакта!

Б.з.ч. 594-жылы Солон мамлекетти башкаруунун мурунку, аристократиялык формасын демократияга алмаштырды.

Солон – Афина өкүмдары

Элдик жыйыны

Стратег

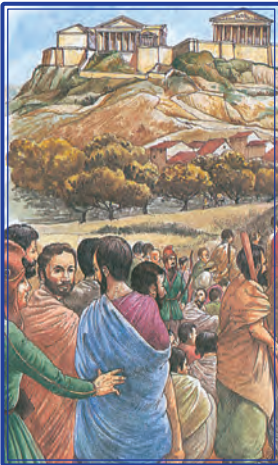
Бешжүздөр кеңеши

Эл соту

**Беш жүздүктөр
кеңешинин
чогулушу**

**Элдик
чогулуш**

күн алдын ала жарыяланган. Чогулуш эр-терээкке белгиленген, анткени эмгекчилер күндүзү чогулушка келе алышпаган.

Афинада кызмат адамдары Элдик чогулуш тарабынан белгилүү мөөнөткө шайланышкан жана чогулушка эсеп беришкен. Эгерде кызмат адамы өзүнүн милдеттерин аткара албаса, Элдик чогулуш бул адамды мөөнөтүнөн мурда кызматынан бошоткон.

Элдик чогулуш жаңы мыйзамдарды бекиткен, мисалы, жаңы имараттардын курулушуна, армияга жана башкаларга каражат ажыратуу жөнүндө токтом кабыл алган.

Жыл сайын шайлана турган *Беш жүздүктөр кеңеши* күндөлүк маселелерди чечкен. Беш жүздүктөр кеңешине *стратег* жетекчилик кылган. Кеңеш токтомдору элдик жыйындарда кабыл алынган.

Элдик сот да Афинада маанилүү мамлекеттик орган болгон.

30 жашка толгон жарандар анын ишкердигинде катыша алган. Сотто күнөөлүү өзүн-өзү коргой алууга, же сөзгө чечен жана мыйзамдарды мыкты билген адамды жалдоого тийиш болгон.

Периклдин кылымы

Б.з.ч. 443–429 жылдары 15 жолу стратег кызматына шайланган *Периклдин* падышалыгы доорунда Афина эң күчтүү мамлекет болду, мамлекетте демократия өнүктү. Ошондуктан бул доор «Периклдин кылымы» деп аталган. Жазуучулар, окумуштуулар жана сүрөтчүлөр Периклдин достору болгон. Перикл тарыхчы Геродот, скульптор Фидий менен дос болгон. Перикл Элдик чогулуштагы кызматтарга эмгек

акы төлөөнү киргизди. Периклдин бийлиги тушунда Афинада ири курулуш иштери аткарылды. Ал Акрополдогу курулган *Парфенон* – кудай Афинанын ибадатканасы эң белгилүү имарат эле.

Периклдин ишкердиги бай шаардыктарга жакпаган, ал ак сөөктөрдүн соккуларын кайтарып турууга аргасыз болгон. Перикл дүйнөдөн кайткандан кийин ал киргизген көптөгөн жаңылыктар четке кагылды.

Өзүңдү сынап көр!

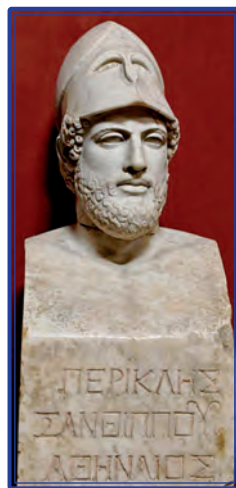
**Беш жүздүктөр кеңеши – ... Перикл – ...
Парфенон – ... Стратег – ...**

Таяныч конспект

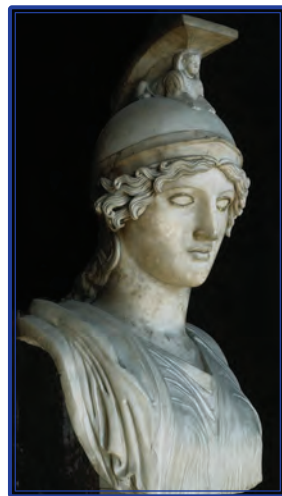
- агора – элдик чогулуштар үчүн аянт
- демократия – эл бийлиги
- аристократтар → демос
- б.з.ч. 621-жыл – Драконттун мыйзамдары
- б.з.ч. 594-жыл – Солондун реформалары
- б.з.ч. 443–429-жыл – Перикл 15 жолу стратег кызматына кайра шайланган
- Парфенон – кудай Афинанын ибадатканасы.

Суруолор жана тапшырмалар

1. Картадан Афина мамлекетин көрсөт жана аны мүнөздөп бер.
2. Демократия деген эмне? Афинада демократия кайсы формада пайда болду?
3. Солондун реформалары жүргүзүлгөндөн кийин калктын турмушунда эмнелер өзгөрдү?
4. Солондун реформалары боюнча Афинадагы мамлекеттик башкаруунун негизги органдарын айт.

**Перикл –
Афинанын
стратеги**

**Афиналык-
тардын
демөөрчүсү –
Афина**

25-§. Грек-перси согуштары

Грек–перси согуштарынын себептери

**Грециянын
жээктериндеги
Перси
кемелери**

**Перси
жоокерлери**

Б.з.ч. V кылымдын баштарында Грецияга персилер кооп сала баштайт. Доро I бийлик жүргүзүп жаткан Перси мамлекети жаңы-жаңы мамлекеттерди басып алууга умтулат.

Грециянын бардык шаарларында Перси элчилери пайда болот, алар: *«Биздин өкүмдар, падышалардын падышасы улуу Доро, күн чыгыштан күн батышка чейин болгон жерлердеги бардык адамдардын жападан жалгыз ээси, силерден жер жана суу талап кылып жатат»*, деп ачыктан-ачык айтышкан.

Грециядагы кээ бир шаарлардын калкы персилерге каршылык көрсөтүүдөн пайда жок деп эсептешкен, падышасы Доро I дин койгон талаптарын аткарууга ыраазы болушкан.

Афина менен Спарта баскынчыларга баш ийбөөнү чечет. Перси элчилери Афинага келгенде шаардын калкы ачуусунан аларды өлтүрүп, аскадан ары таштап жиберешет. Элчилерди терең кудукка таштап салышкан спарталыктар болсо, какшыктоо менен: *«Жетиштүү сууну да, жерди да кудуктун түбүнөн табасыңар!»*, дешкен экен.

Перси падышалары Кичи Азиядагы грек шаар-мамлекеттерин басып алышат, Грециянын падышасы грек полистерине жардам колун созот.

Марафон салгылашуусу

Биздин заманга чейинки 490-жылдын сентябрь айында Персилердин аскердик флоту Эгей деңизин кесип өтөт жана Ат-

тиканын жээгине якорун таштайт. *Марафон түздүгүндө* найза, канжар менен куралданган Перси атчандары кемеден түшүшөт.

Гректер персилерге караганда кыйлага аз болчу, ошондуктан алар перси атчандары жетип бара албай турган аскаларга орношуп алышат.

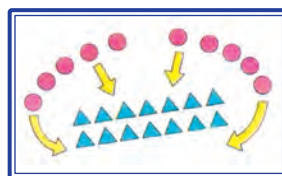
Перси жоокерлери.
Тегиз бетке иштелген бөрүмө айкел

Грек-перси согуштары

Гректердин кошууну персилерди Атиканын ичкерисине бара турган жолдордон тосуп коёт. Бирок түздөн-түз салгылашуудан коркушкан.

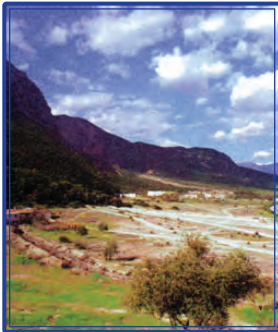
Бир жума өтөт. Колбашчы *Мильтиад* эртең менен болуп өткөн окуядан кабар таап, Марафон өрөөнүндө калган перси кошуундарын кырып салууну чечет. Ошол кезде гректер түздүктө калган Перси кошуундарынын артынан кирип барышат. персилер кемелерин карай кача баштайт. Гректер бул салгылашууда персилердин жети кемесин ээлеп алышат, башка кемелер качып калышкан.

Марафон өрөөнүндөгү салгылашуунун схемасы

Эсте сакта!

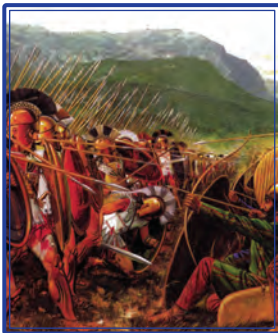
Персилер менен гректердин Марафон салгылашуусу **б.з.ч. 490-жылы** болуп, гректердин жеңиши менен аяктаган.

**Фермопиль
капчыгайы**

Эсте сакта!

Фермопиль
салгылашуусу
**б.з.ч. 480-
жылы** болуп
өткөн.

**Фермопиль
салгылашуусу**

Марафон согушундагы жеңишти Афинага кабарлоо үчүн бир согушкер шаарга жүгүрдү. Туптуура 42 километр жолду басып өткөн жоокер «Жеңиш! Жеңиш! ...» деп кыйкырат да, аба жетпестен өлөр абалда жыгылат. Кийинчерээк алыс аралыкка чуркоо *Марафондук чуркоо* деп аталып калды.

Фермопиль салгылашуусу

Жаңы согушка даярдык көрүлүп жатканда Доро I дүйнөдөн кайтат. Грецияга анын уулу Ксеркс жүрүш баштайт.

Б.з.ч. 480-жылы Ксеркстин кошуундары түндүк Грецияны басып ала баштайт.

Тоолордогу *Фермопиль капчыгайы* Грециянын түндүгүнөн түштүгүнө алып барган жалгыз жол болгон. Гректер ошол жерге буктурма коюуну чечишет, Грек кошуундарына Спартанын падышасы *Леонид* башчылык кылган. Ал персилердин басыныны кайтарып турган. Бирок бир чыккынчы персилерге тоо аркылуу өткөн жолду көрсөтүп берет.

Мындан кабар тапкан Леонид 300 спарталыктан башка бардык грек жоокерлерине чегинүүгө буйрук берет. Спарталыктардын бардыгы согуш талаасында баатырларча өлүм табат. Бул окуя «*Үч жүз спарталыктын эрдиги*» аты менен тарыхта калды. Фермопиль салгылашуусунан кийин Ксеркстин кошуундары Ортоңку Грецияга жетип барып, Афинаны алышкан.

Саламин салгылашуусу

Гректер жана персилер ортосунда чечүүчү согуш **б.з.ч. 480-жылы** тар *Саламин булуңунда* болуп өтөт. Грекреде 200

аскердик кеме – *триера курушат*. Бул кемелер аскалардын арасынан жана тайыз жерлерден сүзүп өтө алган жана өз доору үчүн жогорку ылдамдыкта – саатына 18 километр ылдамдыкта сүзгөн.

Грек мамлекеттеринин бириккен флоту персилердин аскердик флотунан күчтүү экендиги белгилүү болот. Жеңилген Ксеркс флоттун калдыктары менен Грециядан чыгып кетүүгө аргасыз болот.

Б.з.ч. 479-жылы персилер кайра Афинаны басып алууга урунушат. Гректердин бириккен кошууну *Платея* шаарына жакын жерде перси кошуундарын талкалайт.

Бул грек-перси согуштарындагы акыркы салгылашуу эле. Грек-перси согуштары гректердин толук жеңиши менен, б.з.ч. **449-жылдагы келишим** натыйжасында аяктады.

Таяныч конспект

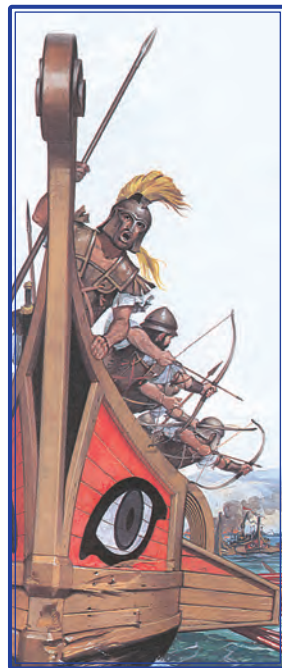
- б.з.ч. 490-жыл – Марафон салгылашуусу
- б.з.ч. 480-жыл – Фермопиль салгылашуусу – үч жүз спарталыктын эрдиги
- б.з.ч. 480-жыл – Саламин салгылашуусу
- б.з.ч. 479-жыл – Платея салгылашуусу – гректердин жеңиши

Суроолор жана тапшырмалар

1. Персилерди Элладага бастырып киришинин себептерин айт.
2. Картадан персилердин Элладага жасаган жортуулдарынын негизги багыттарын көрсөт.
3. Саламин аралында Перси мамлекети флотунун жеңилишинин негизги себептерин айт.

Эсте сакта!

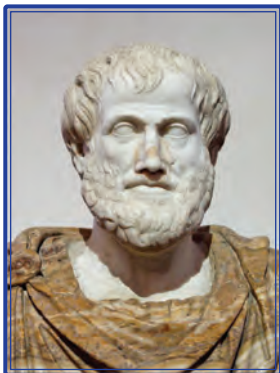
Саламин булунундагы салгылашуу **б.з.ч. 480-жылы** болуп өткөн.

Саламин салгылашуусундагы гректердин кемеси

26-§. Грециянын Македония тарабынан басыл алынышы

Грециянын жеңилиши себептери

Филипп II

Греция шаарлары бири-бири менен согушуп жаткан кезде Македониянын падышасы *Филипп II* Элладаны басып алуу максатында кошуун чогултат. Анын кошуундары атчан жана жөө аскерлерден турган. Жөө аскерлер 16 катардан турган *фалангага* сап тарткан. Фаланганын 6-катарындагы найза биринчи катардагы жоокерди калкалаган. Салгылашуу учурунда бүткүл фаланга чопкуттуу темир макулукка окшоп калган. Фаланганын канаттарын атчандар коргоого алган.

Филипп II Грецияга каршы аскердик жортуулга катуу даярдык көрдү. Белгилүү оратор *Демосфен* Эллада шаарларын кыдырып, алардын биригүүгө жана македониялыктарга каршы күрөшүүгө чакырат. Фива жана айрым башка шаарлар калкы Филипп II нин кошуундарына каршы Афина союзуна кошулат.

Эсте сакта!

Фаланга – жөө аскерлердин 16 сап болуп тыгыз жайлашуусу.

Херонея босогосундагы салгылашуу

Б.з.ч. 338-жылдын 2-августунда гректер менен македониялыктардын негизги күчтөрү *Беотияда Херонея* шаарына жакын жердеги кагылышат. Кошуундар сан жагынан тең болгон. Айыгышкан салгылашуу көпкө созулат. Аскердик айла иштеткен гректер үстөмдүккө жетишет. Македониялыктар чегине башташат. Жеңип жаткандарына ишенген гректер алардын артынан түшүшөт.

Гректердин кошууну ошондо экиге бөлүнөт. Бөлүктөрдүн бирине Филипп II нин уулу *Александр* кол башчылык кылган

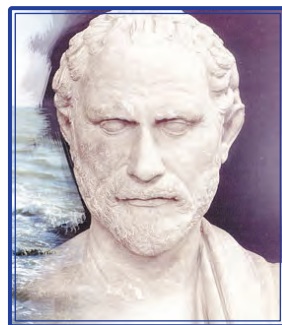
атчандар кошууну какшаткыч сокку берет. Грек кошуундары чегине баштайт жана талкаланат. Салгылашууда көпчүлүк гректер курман болгон. Херония босогосундагы согуштан соң жеңилүү натыйжасында Греция Македонияга көз каранды болуп калат.

Греция Македониянын курамында

«Гректердин азаттыгы Херониянын босогосунда курман болгондор менен кошо жерге коюлган», деген эле Демосфен. Бул жеңилүүдөн кийин Грециянын калкы өз тагдырын коркунуч менен күтө баштайт. Бирок Филипп II өзүн гректердин падышасы деп жарыялабайт. Филипп II гректер менен биригип, персилерге каршы союз түзөт.

Биздин заманга чейинки 337-жылы Спартадан башка бардык грек шаар-мамлекеттеринин өкүлдөрү Коринфге чогулушат жана Македониянын бийлиги астында грек мамлекеттеринин союзун түзүшөт. Алар келишимде тынч жашоо, өз ара согуш жүргүзбөө жана бири-биринин ички иштерине кийлигишпөө жөнүндө келишим түзүшөт.

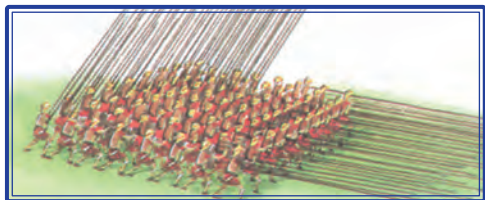
Бирок Филипп II персилерге каршы жортуулун ишке ашыра албады. Ал биздин **заманга чейинки 336-жылы** өзүнүн сарай кызматкерлери тарабынан чыккынчылык менен өлтүрүлгөн. Анын уулу Македониялык Александр падыша болду.

Демосфен өспүрүм кезинен оратор болууну эңсеген. Бирок ал өтө жай сүйлөгөн жана дукуктанган. Үнүн бийиктетүү үчүн ал деңиз жээгине келип шоокумдан бийигирээк сүйлөөгө аракеттенген.

Эсте сакта!

Македония Грецияны **б.з.ч. 338-жылы** Херонияга жакын жердеги салгылашууда гректердин жеңилүүсүнөн кийин басып алды.

**Филипп II
нин жөө
аскерлери**

Таяныч конспект

**Билим берүү
процесси**

**Гераклдын
арстан менен
күрөшү**

- Македониянын падышасы Филипп II
- б.з.ч. 338-жыл – Херонея салгылашуусу
- б.з.ч. 337-жыл – Коринф союзунун пайда болушу
- бардык келишпөөчүлүктөрдү жана нааразылыктарды грек шаар-мамлекеттеринин кеңеши жөнгө салат

Суроолор жана тапшырмалар

1. Сенин оюңча, эмне үчүн гректер өз мамлекетинин көз карандысыздыгын сактап кала алышпады?
2. Демосфен Эллада калкына кандай кызмат өтөдү?
3. Картадан Филипп II нин жортуулдарынын багыттарын көрсөт.
4. Македониянын кошуундары гректерди кинен эмнеси менен айырмаланган?
5. Греция качан жана кайсы согушта басып алынды?
6. Филипп II Грецияны басып алгандан кийин грек шаарларынын башкаруусунда кандай өзгөрүүлөр болду?

27-§. Жарандар тарбиясы

Жарандар тарбиясы

Гректердин мектептеринде активдүү жарандарды, мамлекет коргоочуларын тарбиялоого тийиш болгон. Спорттун өнүктүрүлүшү жана Олимпия оюндарына жалпы кызыгууда ошого кызмат кылган. Балалыктан эле эркек балдарга поэзия жана музыкага болгон сүйүү сезими сиңдирилген.

Арстанды жеңген *Гераклдын* айкелин карап көрөлү. Байыркы грек скульптору Гераклды келбети келишкен баатыр көрүнүшүндө

сүрөттөгөн. Арткы буттарына туруп алган айбаттуу арстан болсо Гераклдын мүрүсүнө да жетпейт.

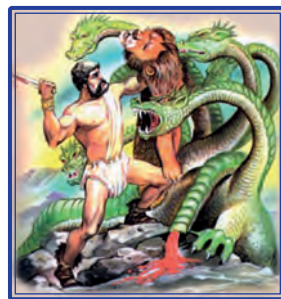
Бирок эмне үчүн Геракл кийимсиз сүрөттөлгөн? Бул байыркы грек көркөм сүрөт өнөрүнүн өзүнө мүнөздүү жактарынан бири. Скульптордун оюнча, Гераклдын күч-кудуретин көрсөтүү маанилүү саналган. Эгерде чебер скульптор баатырды кийимде сүрөттөсө, анын арстанды жеңип жаткан булчуңдарын жана колдорундагы күчтүү байкабаган, күчкө толгон, машыгуу көргөн денесинин сулуулугун сезбеген болор элек.

Жалпы билимден тышкары эркек балдар эки жылдык аскердик билим да алышкан. Алгачкы жылы алар үйлөрүндө жашашкан жана сапка турууну, курал тагынып жүрүүнү, ачкалыкка жана суукка чыдамдуу болууну үйрөнүшкөн. Экинчи жылы болсо айрымдары Аттиканын чек ара чептеринде аскердик кызмат өтөшсө, башкалары Пирей портунда деңизчилик өнөрү негиздерин үйрөнүшкөн.

Мамлекетти коргоо зарылчылыгы туулганда 30 жашка толбогон эркектердин бардыгы курал-жарактары жана аскердик кийим-кечелери менен кароого жетип келүүгө тийиш болгон. Андан кийин өздөрүнүн кудайлары, үйү жана мекени үчүн согушка аттанышкан. Мекенге болгон сүйүү ар бир жарандын ыйык милдети жана эрдиги саналган.

Олимпия оюндары

Спорт бардык гректер үчүн сүйгөн машыгуу саналган. **Б.з.ч. 776-жылы** алгачкы жолу өткөрүлгөн Олимпия оюндары ар түрдүү спорт мелдештеринин арасынан эң не-

**Гераклдын
тогуз баштуу
ажыдаар менен
салгылашуусу**

**Олимпия
стадионуна
кирүү**

**Геракл Фраки-
янын падыша-
сы Диомеддин
жапайы атта-
рын багынды-
рууда**

Олимпия оюндарындагы чуркоо мелдештери. Идишке тартылган сүрөт

Эсте сакта!

Алгачкы олимпия оюндары **б.з.ч. 776-жылдан б.з. 394-жылына** чейин өткөрүлгөн. **1896-жылы** Олимпия оюндары кайра калыбына келтирилип, азыркы күнгө чейин улантылып келүүдө.

гизгиси саналган. Ошол датадан баштап төрт жылда бир жолу Олимп тоосунда ыйык от Күндүн нурунан туташтырылып, Грециянын төрт бурчунан келген спортчулар беш күрөш боюнча мелдештишкен.

Беш күрөш болсо узундукка секирүүдөн, диск ыргытуудан, жаа атуудан, чуркоодон жана күрөштөн турган. Ипподромдо болсо арабалардын жана күлүктөрдүн байгеси уюштурулган. Адамдар менен спортчулар Олимпиадага эсен-соо жетип келиши үчүн оюн өткөрүлүп жаткан учурда согуштар токтотулган.

Грециядагы Олимпия оюндары Олимптин кудайы Зевске арнап өткөрүлгөн. Уламыштарда айтылышынча, бул оюндарынын негиздөөчүсү Геракл болгон. Олимпия оюндарында атына так түшүрбөгөн эркин грек гана катышуу укугуна ээ болгон.

Ал тургай оюндар учурунда Олимп тоосуна жакындай да алышпаган. Гректер жыл эсебинин да Олимпия оюндарына карап жүрүтүшкөн. Жеңүүчүлөр ыйык зайтун дарагынын бутактарынан жасалган гүлчамбар менен сыйланган.

Христиан дини таркалышы натыйжасында кудай Зевс урматына өткөрүлгөн Олимпия оюндары токтотулду. Б.замандын 394-жылы кайталанган жер титирөөлөрдүн натыйжасында Олимпия кыйроого чалдыккандыгы себептүү байыркы Олимпия оюндары да өткөрүлбөй калды.

Акыры, 1896-жылы Олимпия оюндар кайра башталды. Олимпия оюндар баштала турган күнү факел жагуу адаты азыркыга чейин сакталып калган. Күндүн нурунан от алган факел Олимпия мелдештери өткөрүлчү жайга алып келинет.

Таяныч конспект

- Олимпия оюндары
- б.з.ч. 776-жыл – алгачкы жолу
 - б.з.ч. 394-жыл – акыркы жолу
 - 1896-жыл – кайрадан

Суруолор жана тапшырмалар

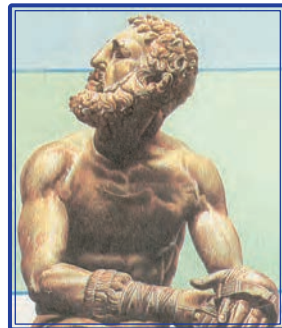
1. Байыркы Греция мугалимдеринин алдына кандай максат коюлган? Грек мектептери азыркы мектептерден эмнеси менен айырмаланат?
2. Олимпиянын катышуучусу атынан аңгеме түз. Сен ал жерде эмнелерди көргөндүгүң жөнүндө сүйлөп бер.

28-§. Байыркы Грециянын маданияты Гомердин «Илиада» жана «Одиссея» поэмалары

Б.з.ч. 1200-жылдарда гректер Кичи Азияда жайлашкан Трояга жортуул жасашкан. Алар маарыган олжонун артынан согуш жүргүзүшкөн.

Бирок грек уламыштарында башка бир себеп жөнүндө да сөз болот. Эң сулуу аял *Спарта падышасынын аялы Елена Сулуу болгон. Троянын падышасы Парис Спартанын падышасыныкына келет жана Елена Сулууну Трояга ала качып кетет. Окуялардан кабар тапкан Спартанын падышасы Паристен өч алууну чечет жана бардык спарталыктарды Трояга каршы согушка чакырат. Гректер тогуз жыл Трояны бөөдө курчап турушат.*

Байыркы грек акыны Гомер «Илиада» жана «Одиссея» поэмаларын жазат. «Илиада» мына ошол согуштун акыркы онунчу жылы жөнүндө баяндайт. *Одиссейдин кеңеши менен гректер айла жасашат: ичи*

Күрөшчүнүн
айкели.
Олимпия
оюндарынын
жеңүүчүсү

Гомер – Ба-
йыркы грек
акыны

Троя аты

көңдөйлүү чоң жыгач ат жасашат. Грек кошуундарынын бир бөлүгү ошол жыгач аттын ичине жашынат, калган бөлүгү жакын аралдардын бирине орношуп алат. Троялыктар гректер куршоону токтотушуп, Троянын демөөрчүсү Афина Палладага жагынуу үчүн ат белек кылышканго, деп ойлошот жана жыгач атты шаарга алып киришет.

Түнкүсүн аттын ичинен чыккан жоокерлер дарбазаларды ачып жиберешет жана Троя басып алынат. Азыркы тилдерде «Троя аты» деген сөз касиетсиз белек дегенди билдирип калган.

«Ахиллес таманы»

«Илиада» поэмасынын башкы каарманы – Ахиллес. Уулунун түбөлүктүү жашоосун каалаган эне бөбөгүн Стикс дарыясынын суусуна матырып алат. Дал учурда Ахиллестин энеси таманынан кармаган жерине суу тийбей калат. Салгылашуулардын биринде Ахиллес таманына сайылган жебеден курман болот. Ошондон улам «Ахиллестин таманы» деген сөз адамдын коргоосуз жерин аңдатат.

Троя согушу аягына чыгат. Гректер Трояны талап жана көптөгөн олжо менен үйгө кайтмакчы болушат. Алар Эгей деңизи аркылуу узак жана кооптуу жолду басып өтүшү керек.

Троя согушу

XIX кылымдын аягында немец окумуштуусу Генрих Шлиман Гомердин чыгармаларын изилдеп, Троя жайлашкан жерди аныктайт. 1870-жылы окумуштуу Түркиядагы Гисарлык дөңсөөсүнүн урандыларында казуу иштерин баштап жиберет жана чындап эле Троянын калдыктарын табат.

Грецияда театр

Мындан эки жарым миң жыл илгери Грецияда театр пайда болду. «Театр» сөзү грекчеден которгондо *«тамаша жайы»*, *«тамашакана»* деген маанини билдирет. Тамашалар майрамдарда гана уюштурган. Таң заардан башталган жана күн бою улантылган. Көрүүчүлөргө бир нече пьесалар көрсөтүлүп турган.

Театрга кирүү үчүн анчалык көп болбогон тамаша акы алынган. Жакыр жарандарга театрда баруу үчүн акча берилген.

Алдыңкы катарлардагы орундар тегин болуп, алар төлгөчүлөр, стратегдер, мамлекетке маанилүү эмгек сиңирген адамдар сыяктуу ардактуу көрүүчүлөргө арналган. Театрларда өз ара күрөштөр көрсөтүлгөн, адатта катышуучулардын курман болушу менен аяктаган пьесаларга *трагедия* дейилген.

«*Падыша Эдип*» жана «*Антигона*» сыяктуу эң белгилүү трагедияларды Софокл жазган эле. Укмуш каймана сөздөргө, күлкүлүү окуяларга жана назик юморго бай комедиялар болсо адамдардын кемчиликтерин сынга алат. Аристофан комедия жазуунун чебери болгон.

Өзүңдү сынап көр!

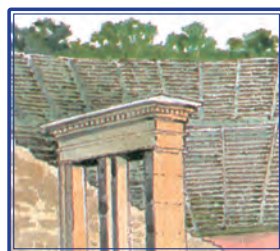
«Театр» сөзү грек тилинен ...
Трагедия – ... Комедия – ...

Скульптура жана архитектура

Гректер бир гана падышалар жана ак сөөктөр үчүн сарайлар, ошондой эле жалпы эл үчүн да коомдук имараттар куруш-

Эсте сакта!

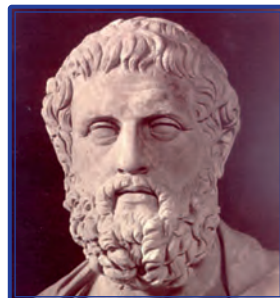
Эң белгилүү трагедияларды Софокл жазган. Аристофан болсо комедия жазуунун чебери болгон.

Грек театры

Театрдын бет каптары

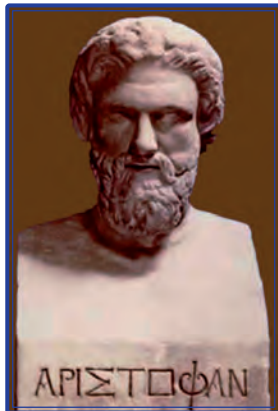
Софокл

**Зевс жана
Аполлон**

Афина шаары

**Аристофан –
комедиялар-
дын автору**

кан. Айкелдер жана башка скульптуралык чыгармалар сарай кызматкерлеринин үйүн гана эмес, шаар аянттарынын, ибадатканалардын, бардыгы үчүн ачык болгон сейил бактар менен стадиондордун көркүнө көрк кошуп турган.

Ибадатканалар жана башка коомдук имараттар таштан курулат, бул учурда менчик үйлөр кыштан жана ылайдан курулган.

Грек скульпторлору өз кудайлары жана белгилүү алымдар, Олимпия оюндары жеңүүчүлөрүнүн же согушта жеңип чыккандардын урматына эстеликтер жасашкан.

Залкар грек скульпторлордон бири *Фидий* болгон. Ал Афинада Парфенонду курууда жана Акрополду кайра курууда жетекчилик кылган. Анын белгилүү чыгармаларынан бири, Жер жүзүндөгү жети укмуштун бири саналган Олимпиалык Зевстин айкели. Архитектор жана скульптор *Дедал* Минос деген падыша үчүн белгилүү *Лабиринт* сарайын курган.

Акрополдун борборунда курулган, Парфенон Грециядагы эн жогорку сапаттуу мрамордон курулган. Жарыктын түшүшүнө карай ал түсүн алтын түстөн көгүлтүр, же боз түскө чейин өзгөртүп түрлөнүп турган.

Өзүңдү сынап көр!

**Парфенон – ... Фидий – ...
Дедал – ...**

Таяныч конспект

- Гомер { «Иллиада» – Троя согушу жөнүндө
«Одиссея» – Одиссейдин башынан өткөргөндөрү жөнүндө
- 1870-жыл – Генрих Шлиман – Троя шаары жайлашкан жер
- театр { трагедиялар → Софокл
комедиялар → Аристофан
- Фидий → Парфенон → Зевс айкели

Суроолор жана тапшырмалар

1. Кайсы поэмада Троя аты жөнүндөгү уламыш сүрөттөлөт? Ушундай окуя чындап эле болушу мүмкүнбү?
2. Байыркы Грецияда театр кандай көрүнүштө болгон?
3. Грек архитектурасынын өзгөчөлүгү жөнүндө сүйлөп бер.
4. Кайсы грек скульпторлорун, чыгармаларын билесиң?

Диоген

29-§. Байыркы Греция окумуштуулары жана ойчулдары

Илим

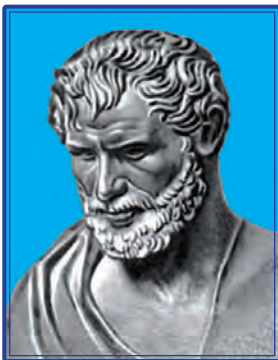
Байыркы Грецияда ойчулдарды даанышман, турмуштун устаттары катары билишкен.

Грек ойчулдары ааламдын түзүлүшү жана адам жашоосунун манызын түшүндүрүүгө аракеттенишкен. Алар өсүмдүктөрдү, жаныбарларды, адамдын денесин, Күндү жана жылдыздарды үйрөнүшкөн.

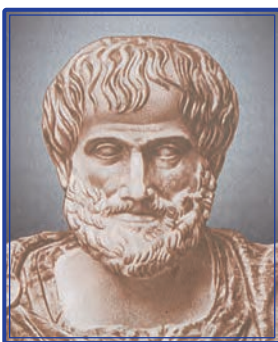
Белгилүү ойчул Гераклит бардык нерсе оттон жаралган деп уктурган. *«Бир дарыяга эки жолу кирүүгө болбойт», «Бардык нерсе*

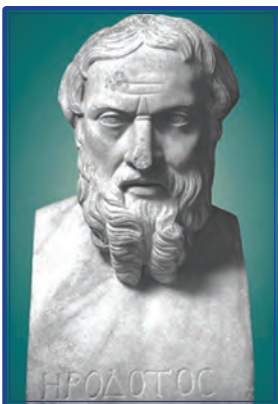
Байыркы грек ойчулу Диоген жашаган бочка. Заманбап сүрөт

**Философ
Гераклит**

**Арасту
(Аристотель)**

Геродот

агат, бардык нерсе өзгөрүүчөн», деген накыл сөздөр ага таандык.

Фракиялык *Демокрит* деген ойчул Гераклиттин пикирине каршы чыгып, бизди курчап турган бардык нерсе көзгө көрүнбөгөн майда бөлүкчө – атомдордон түзүлгөн деген ойду айткан.

Грек ойчулу Диоген *«адамда эч кандай керектөө болбостугу керек»* деген пикирди өз окуусуна негиз кылып алат. Жашоодогу бардык жыргалчылыктан кечкен Диоген бир бочканын ичинде жашаган. Македониялык Александр андан: *«Сага кандай жардам беришим мүмкүн?»* деп сураганда, Диоген: *«Ары турчу, күндү тососуң!»* деп какшыктаган экен.

Б.з.ч. V кылымда жашаган Геродот «Тарых» деп аталган китеп жазган. Көзү барда эле Геродотко *«тарыхтын атасы»* деген наам ыйгарылган.

Байыркы грек окумуштуусу *Аристотель* чогултулган билимдерди тармактарга ажыратат жана аларга өз алдынча илим катары мүнөздөмө берет. Аристотелди Чыгышта *«Арасту»* аты менен атоо кийинчерээк адатка айланган.

Бардык замандарда окумуштуулар илимий маселенин чечимин тапкан грек физик жана математики *Архимеддин* *«Эврика!»* («Таптым! Таптым!») сөзүн кайталап жүрүшөт.

Архимед күзгүлөр системасынан пайдаланып, Сиракуза үстүнө басып бара жаткан римдиктердин кемелерин өрттөп салганы жөнүндө айтып жүрүшөт. Архимед ийиндер (рычаг) мыйзамын жараткан жана

жалпыга белгилүү төмөнкү сөздөр ага таандык: «*Таяныч чекитин таап берсең, мен Жерди оодарып саламын!*».

Римдиктер анын сүйүктүү шаары Сиракузаны басып алышканда, Архимед кумда чийме чийген бойдон математикага тиешелүү маселени чыгарып олтурган экен. Рим жоокери денесин найза көзөп өткөн. «*Менин чиймелериме кол тийгизбе!*» дешке араң үлгүрөт.

Өзүңдү сынап көр!

Гераклит айтат ...	Демокрит айтат ...
Диоген – ...	Философия – ...
Геродот – ...	Архимед – ...

Афиналык даанышмандар

Афиналык ойчул *Сократ* (Чыгышта кийинчээрек «Сукрат» түрүндө айтылат) өзүнүн акылдуу сөздөрү аркылуу шаардын эң акылман адамы деп жарыяланган. Жооп иретинде Сократ мындай деди: «*Менин акылмандыгым эч нерсени билбестигимди билишимде*».

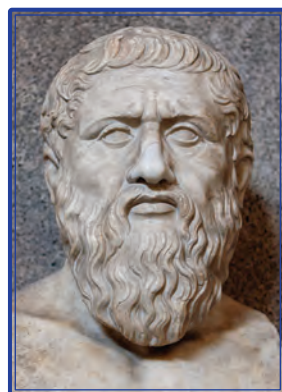
Сократ өзүнүн пикирлерин оозеки баяндаган. Анын идеялары *Платон* деген дагы бир грек ойчулу аркылуу бизге чейин жетип келген. Платонду эми биз «*Афлатун*» аты менен да билебиз.

Сократ жарандардын ахлактык-руханий тарбиясына өзгөчө көңүл бурган. Дельфия ибадатканасындагы жазуу анын сүйгөн сөздөрү экен: «*Өзүң-өзүңдү таанып бил жана түшүн!*».

Сократ, айныкса, ач көздүк жана дүйнөкорлук сыяктуу кемчиликтерди катуу сындаган. Базар айланып, сейилдеп жүргөндө

Архимед жана рим жоокери

**Философ
Платон**

**Архимед
римдиктер-
дин кемесин
өрттөөдө**

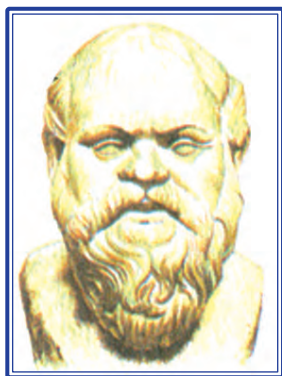
минтип айткан экен: «Буларсыз да жашоо мўмкун болгон ушунча нерсенин бар экендиги да кандай жакшы!»

Сократ Афинадагы кээ бир тартиптерди коркпостон сынга алгандыгы үчүн аны өлүмгө өкүм кылышкан. Олимптин башка бир мамлекетке качып кетиши учуру болсо да, аны четке каккан. Сократ тарыхта адамкерчиликтин, сабырдуулуктун жана эр жүрөктүүлүктүн символу болуп калды.

Кол жазманы окуп жаткан окумуштуу

Таяныч конспект

Сократ

Суроолор жана тапшырмалар

1. Грек окумуштууларынын ачылыштары жана жетишкендиктери жөнүндө сүйлөп бер.
2. Архимеддин «Таяныч чекитин таап берсең, мен Жерди оодарып салам» деген сөздөрүнүн маанисин түшүндүрүп бер.
3. Сократ жөнүндө эмнелерди билесиң? Сократтын кайсы идеяларын макулдабайсың?

30-§. Байыркы Грециянын уламыштары **Уламыштар: чындык жана миф**

Грек уламыштары – кудайлар жана баатырлар жөнүндөгү рабяттардын.

Алардын каармандарын ар түрдүү *титандар* (кудайлардан төрөлгөн күчтүү баа-

тырлар), жырткыч макулуктар, *сиреналар* (жарымы канаттуулар, жарымы аялдар), кентаврлар (жарымы аттар, жарымы адамдар), *циклоптор* – маңдайында бир көзү болгон мифологиялык макулуктар түзгөн.

Уламыштар (грек тилинде «*миф*») мамлекеттин тарыхындагы байыркы доор жөнүндө көп нерселерди билүүгө мүмкүнчүлүк түзөт. Алар Ааламдын жаралышы, Жер жүзүндө жашоонун жана адамдын пайда болушу, каармандардын эрдиги жана деңиз саякаттары жөнүндө баяндайт.

Өзүңдү сынап көр!

Титандар – ... Сиреналар – ...
Кентаврлар – ... Циклоптор – ...

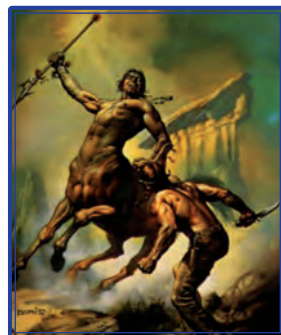
Грек уламыштары ар түрдүү жана өтө кызыктуу. Ааламдын жана кудайлардын келип чыгышы жөнүндөгү уламыштар да абдан кызыктуу. Эң мурда Жер жана Асман – *Гея* менен *Уран* жаралган. Алар Ааламды башкарып титандарды жаратышкан, *Олимп* тоосунда жашаган кудайлар аларды тактан түшүргөнгө чейин бийлик жүргүзүшкөн.

Уламыштарда айтылышынча, башталышында Жер бардык тарабынан деңиз менен курчалган. Баштап анын падышасы Океан деген титан болгон. *Атлас* деген титандын, чоң асман күмбөзүн желкесинде сүйөп турган.

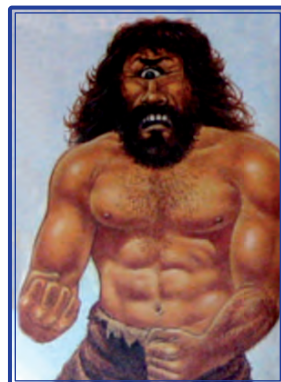
Грек уламыштары *Геракл*, *Ахиллес* жана сыяктуу баатыр каармандардын эрдиктери жөнүндө баяндайт. Он эки жолу эрдик көрсөткөндүгү үчүн *Геракл* *Олимп* тоосундагы кудайлардын салтанатында ардактуу орунга татыктуу болгон экен.

Сиреналардын сүрөттөлүшү

Кентавр жана жоокер

Циклоп

Гефест – темирчиликтин жана кол өнөрчүлүктүн кудайы

Артемида – аң уулоонун кудайы

Арес – согуштун кудайы

Байыркы гректердин кудайлары

Байыркы гректер да алардын турмушу жана айлана-чөйрө көзгө көрүнбөгөн сырдуу күчтөрдөн көз каранды экендигине ишенишкен. Бул көрүнбөс күчтөрдү гректер кудайлар деп аташкан. Кудайлар алардын Жер жүзүндөгү жана маркумдар дүйнөсүндөгү падышалыгында бийлик жүргүзүшкөн. Байыркы гректердин үч кудайы ааламда бийлик жүргүзгөн: Зевс асманда, Посейдон деңизде, Аид маркумдар дүйнөсүндө жогорку кудай эсептелген. Калган кудайлар болсо дыйканчылык менен кол өнөрчүлүктүн, көркөм өнөр менен поэзиянын, сүйүү менен махабат менен сулуулуктун демөөрчүлөрү саналган. Согуш менен жеңиштин, юстициянын, уйку менен таңкы күн чыгуунун да кудайлары болгон, Сатирлер жана нимфалар деген төмөнкү даражалуу кудайлар да болгон. Алар токойлордо, дарыяларда жана тоолордо жашашат деп элестетилген.

Байыркы гректердин кудайлары

Зевс	жогорку кудай жана бардык кудайлардын башчысы
Посейдон	Зевстин иниси, деңиздин падышасы
Аид	Зевстин иниси, маркумдар дүйнөсүнүн кудайы
Афина	Зевстин кызы, жоокер аял, даанышмандыктын кудайы
Аполлон	Зевстин уулу, жарыктын, музыка менен поэзиянын кудайы
Гелиос	Күндүн кудайы
Деметра	Дыйканчылык жана түшүмдүүлүктүн кудайы

Гейя	Жердин кудайы
Фемида	юстициянын кудайы
Гефест	темирчилер менен кол өнөрчүлөрдүн кудайы

**Деметра –
дыйканчы-
лыктын жана
түшүмдүү-
лүктүн кудайы**

**Аид – марку-
дар дүйнө-
сүнүн кудайы**

**Дионис –
шараптын
кудайы**

Байыркы гректердин кудайлары да адамдарга анчейин окшош келет. Гректер Олимп тоосу кудайларынын элесин сүрөттөгөндө гректер кудайларды кызганчаак жана ырайымсыз, күндү той-тамаша жана оюн күлкү менен өткөрүшөт, бири-бири менен талашып тартышышат, деп эсептешкен. Кудайлар таш боор жана кекчил. Гректердин кудайлары каалоосуна каршы чыккандарды аёосуз жазалайт. Ошондуктан да гректер өзүлөрү жараткан кудайлардан коркушкан, аларга курмандык чалышкан жана аларга арнап көптөгөн ибадатканалар курушкан.

Таяныч конспект

Суроолор жана тапшырмалар

1. Байыркы Грециянын тарыхын үйрөнүүдө уламыштар кандай мааниге ээ?
2. Гректердин кудайлар жөнүндөгү уламыштарында Байыркы Грециянын мифтери түрдүү жаратылыш кубулуштарын кандайча түшүндүрүшкөн?
3. Эмне үчүн гректер кудайларды кызганчаак жана ырайымсыз, күндү оюн зоок жана эрмектер өткөрүшөт, бири-бири менен талашып-тартышып өткөрүшөт деп эсептешкен?

IV БӨЛҮМ

Б.З.Ч. VI – БИЗДИН ЗАМАНДЫН III КЫЛЫМДАРЫНДА ОРТО АЗИЯ

**Томарис
– массагет-
тердин
ханышасы.
Заманбап
сүрөт**

Эсте сакта!

Көптөгөн мамлекеттерди басып алган Ахаманийлер династиясынын өкүлү Кир II – б.з.ч. 530-жылы массагеттер менен болгон салгылашууларда курман болгон.

31-§. Ахаманийлердин Орто Азияга жасаган баскынчылык жортуулдары Кир II жана анын баскынчылык жортуулдары

Перси падышалары арасында *Кир II* Орто Азиянын жерлерин басып алууга аракеттенип көргөн биринчи перси падышасы болгон. Ал Парфия, Маргиана жана Бактрияны басып алат. **Б.з.ч. 530-жылы** Кир II көп сандаган кол менен массагеттердин үстүнө жортуулга чыгат.

Бул жортуул жөнүндө «тарыхтын атасы» Геродот аңгеме кылып берген. Персилер массагеттердин жерине бастырып киргенде алардын ханышасы *Томарис* баскынчыларга эсен-соо кайра тартканды сунуш кылат. Бирок перси падышасы бул сунушту четке кагат жана Амударыядан кечип өтүүгө буйрук берет.

Геродот массагеттердин негизги күчтөрү менен персилердин салгылашуу жөнүндө минтип жазат: «*Бул салгылашуу... бардык салгылашуулардан да коркунучтуураак эле. Баштап эки душман күчтөр бири-бирине каршы согуштук сапка турушуп, жаадан жебелерди жамгырдай жаадырышты. Жебелер түгөнгөндөн кийин, колдоруна канжар, найзаларын алышып, душман үстүнө бастырып киришти. Салгылашуу көпкө созулду. Эч ким чегинүүнү ойлогон жок. Көп кан төгүлдү. Акыры барып массагеттер жеңип*

Орто Азия Ахаманийлер мамлекетинин курамында

чыкты. Перси кошуундарынын көпчүлүгү кырылды. Согуш талаасында Кир II нин өзү да курман болду».

Доро I дин сактарга каршы жортуулу

Б.з.ч. 522-жылы Доро I такка падышалыгынын биринчи жылы Маргианада перси баскынчыларына каршы ири элдик көтөрүлүш жүрөт. Көтөрүлүшкө Фрада жетекчилик кылат. Көтөрүлүшчүлөр менен перси кошуундарынын ортосундагы салгылашуу **б.з.ч. 522-жылы** болуп өтөт. Фрада туткунга алынат жана өлтүрүлдү. Бул жөнүндөгү маалымат Бехистун аска жазууларында келтирилген.

Доро I бийлигинин үчүнчү жылы сактардын үстүнө жортуул жасайт. Бул жүрүш тууралуу да Бехистун жазууларында мындай дейилген: «Падыша Доро айтат: андан кийин сактар мамлекетине кошуун тарттым. Шуштугуй калпак кийген сактар согушка кирди. Дарыядан

Перси падышасы

Ширак

**Ширак
персилерди
баштап
барууда**

**Орто Азиялык
жоокердин
колодон
жасалган
шлёму**

өткөндөн кийин мен сактардын тып-тыйпылын чыгардым, калгандарын туткунга алдым... Алардын Скунха деген кол башчысын колго түшүрүшүп, менин алдыма алып келишти. Ошондо мен аларга башка кол башчы дайындадым. Мен ушундай болушун кааладым. Андан кийин бул мамлекет мага көз каранды болду».

Ошону менен бирге бул жортуул жөнүндө тарыхчы Полиен (б.з.ч. II кылым) келтирген башка уламыш да бар. Сактардын уламышына негизделип, анда баяндалышынча: Персилердин алдына сак уруусунан чабан Ширак келет, ал перси кошуундарын өзүнөн башка эч ким билбеген жалгыз аяк жол менен сактардын арт жагына баштап барышын айтат. Суусуз эрме чөлдө жети күн жол жүрүшкөндөн кийин, суусуздуктан тозок азабына туш болгон персилер алдандыктарын сезип калышат. Персилер эр жүрөк чабанды кылыч менен чаап салышат, Доро I дин сактардын үстүнө жасаган жортуулу ийгиликсиз аяктайт.

Өзүңдү сынап көр!

Доро I – ... Фрада – ... Ширак – ...

**Ахаманийлердин бийлиги тушунда
мамлекеттик башкаруу**

Басып алынган мамлекеттерди кол астында кармоо үчүн Ахаманийлер мамлекетти өз алдынча аймактарга – *сатраптыктарга* бөлүп салат. Бул сөз персиче «хшатра» – «аймак» сөзүнөн келип чыккан. Аймактын башчысы – сатрапка чектелбеген

бийлик берилген эле. Сатраптардын көпчүлүгү Ахаманийлер династиясынын өкүлдөрү болгон.

Орто Азиянын персилер басып алган аймактары үч сатраптыкка бөлүнөт. Ар бир сатраптык жылдык салык төлөгөн. Мындан тышкары, көз каранды элдер сарай жана ибадаткана курулуштарына да тартылган. Салыкты күмүш, чарба малдары (жылкы, төө, кой, зергердик буюмдар), кийим-кече жана жаныбарлардын терилери менен төлөшкөн.

Доро I жана анын мураскору Ксеркстин падышалыгы тушунда басып алынган аймактардын Орто Азиянын элдери грек-перси согуштарында да катышкан. Белгилүү Марафон салгылашуусунда (б.з.ч. 490-жыл) перси кошуундарынын ортосунда согушкан сактар өздөрүн көрсөтө алышкан.

Геродот Ксеркстин жетекчилигинде гректерге каршы чыккан Орто Азиялык жоокерлердин куралдарын толук сүрөттөгөн. Бактриялыктар жаа, найзалар менен сактар канжар жана айбалталар менен, харезмийлер менен согдийлер бактриялыктардыкы сыяктуу куралдар менен салгылашкан. Сак жана бактриялык атчандар Ксеркстин кошуунунда эң мыкты жоокерлер саналган.

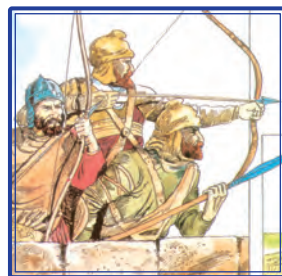
Маданияттын өнүгүшү

Б.з.ч. VI–IV кылымдардагы маданияттын өнүгүшү жазма жана археологиялык булактардын негизинде үйрөнүлгөн. Алар Орто Азия элдеринде кол өнөрчүлүк, зергерлик, тигүүчүлүк, карапачылык жана куруучулуктун өнүккөнүнөн күбөлүк берет.

Байыркы облустарда Кызылдөбө, Узун-

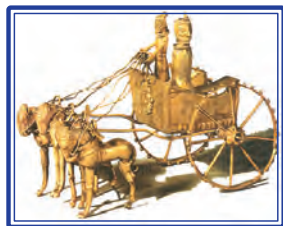
Массагеттедин кийими жана курал-жарактары.
Тикеленген

Орто Азиялык жоокерлер

**Алтын
билерик.
Амударья
казынасынан**

**Алтындан
жасалган
арабанын
нускасы.
Б.з.ч. V–IV
кылымдарда**

кыр, Афрасияб, Көзөлүүкыр, Жеркоргон жана башка ушул сыяктуу ири кол өнөрчүлүк борборлору болгон.

Булактарда алтын, күмүш, лаал, фируза минералдары казып алынгандыгы, жез жана темир эритилгендиги, карапачылыктын өнүккөндүгү, Орто Азиянын Чыгыш мамлекеттери менен туташтырган байыркы кербен жолдорунда алып барган соода иштери жөнүндө кабар берилет.

Б.з.ч. V–IV кылымдарда Орто Азия аймагында алгачкы тыйындар болгон. Зергердик өнөрүнүн өнүккөндүгүнө Британия музейинде сакталып жаткан, 1877-жылы *Амударья* казынасынан табылган алтын жана күмүш буюмдар таасын мисал боло алат.

Ар бир шаардын борборунда арктар болгон. Шаарлардын айланасын ээлеген дыйкан чарбаларынын ата уругуна тийиштүү чоң-чоң үй-бүлөлөр күн кечиришкен. Дыйканчылык коргондору үй-чептери чарбалык имараттарынан турган.

Археологдор шаар менен коргондордун тегерегиндеги талааларга суу алып келген каналдар менен арыктардын издерин табышкан.

Таяныч конспект

- б.з.ч. 530-жыл – Кир II массагеттер менен болгон салгылашууда курман болду (То-марис)
- б.з.ч. 522-жыл – Фраданын көтөрүлүшү
- б.з.ч. 519-жыл – Доро I → сактар (Полиен Ширактын эрдиги жөнүндө) сатраптыктар
→ Орто Азия – үч сатраптык

Суроолор жана тапшырмалар

1. Кир II массагеттер аймагына качан бастырып кирди?
2. Кир II армиясы жана Тумарис башчылыгында массагеттер ортосундагы согушту мүнөздөп бер.
3. Ширактын туткан жолун кандай баалайсың? Анын эрдиги тууралуу сүйлөп бер.

32-§. Орто Азия калкынын грек-македония баскынчыларына каршы күрөшү

Орто Азия элдеринин курал-жарагы жана аскердик өнөрү

Биздин заманга чейинки VII–IV кылымдарда Орто Азиянын жоокерлери кандай куралданышкан? Жоокерлер салгылашууга соот кийип киришкен, баштарында шлем болгон. Канжар, согуш айбалталары жана найзалар менен куралданышкан. Жебенин түпөктөрү жана чапкылар темир менен жезден жасалган. Жоокерлер атчан да, жөө да салгылаша алышкан.

Канжар – «акинак», согуш айбалтасы болсо «сагарис» деп аталган. Алыскы аралыктан туруп согушуу үчүн жебелерден пайдаланышкан. Согуш аттарынын жонуна жана төшүнө темирден согулган чопкуттар тагылган.

Душманга каршы чабуулду атчан аскерлер баштап беришкен. Алар ат үстүндө баратып жаа атып, найза же кылыч менен душманга чабуул жасашкан.

Шаарларды коргоодо жаа жана палак-мандардан пайдаланышкан. Коргонуу максатында таш жана күйдүрүлгөн кыштын сыныктарынан да пайдаланышкан.

Македониялык
Александр

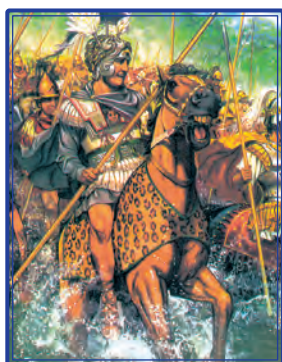
Орто Азиянын
тургундары.
Б.з.ч. VI к.

**Сагарис –
жоокердик
айбалта**

Акинак

**Македониялык
Александрдын
жоокерлери**

Шаарлар сепилдери жана согуштук көзөнөктөрү болгон бекем дубалдар менен курчалган. Дубалдардын үстүндө жаачылар үчүн жол салынган. Дубалдын сырт жагындагы сепил жана көзөнөктөргө жаачылар коюлган. Суу толтурулган терең жана кең аңдар чепке баруучу жолду тосуп турган.

Б.з.ч. IV кылымда Македониянын өнүгүшү

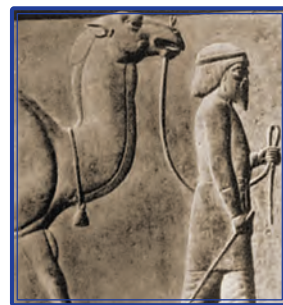
Александр биздин заманга чейинки **336-жылы** Македониянын падышасы болот. Ошол жылы ал 20 жашка толгон эле. *Македониялык Александр* ченемсиз күчкүбаттын жана эрдиктин падышасы болгон, катарлаштары жана кошууну ага аябай берилген болчу.

Б.з.ч. 334-жылы ал Чыгышка жортуулга чыгат, бул согуш 10 жылга созулат. Мына ошол жортуулда ал Кичи Азия, Сирия, Египет, Иран жана Индиянын чоң-чоң жерлерин басып алат. Македониялык Александр чоң аймакта грек маданиятынын таралышына мүмкүнчүлүк түзүү максатында басып алынган шаарларга гректерди жайлаштырат.

Б.з.ч. 330-жылы Македониялык Александр Байыркы Перси мамлекетинин Ахеманийлер династиясынан болгон акыркы падыша *Доро III* түн кошуундарын талкалайт. Ал Индияга жортуулдан мурда кошуунунун арт жагын кооптон сактоо максатында Амударыянын аркы өйүзүндө жашаган элдерди багындырмакчы болот.

Биринчи болуп анын жолун тоскон шаар Бактриянын борбору *Бактра* (Зариасп) бол-

ду. Бул убакытта Ахаманийлер династиясынан чыккан Бесс Бактрияын сатрапы болгон. Ал Бактра шаарын коргоочуларга таштап, Амударыянын аркы өйүзүнө качып өткөн. Македониялык Александр өз устаты байыркы грек философу Аристотелдин Амударыядан эки падыша – Кир II менен Доро I дин өткөндүгү, экөө тең жеңилгендиги, ошондуктан жортуулга мыкты даярдык көрүү зарылдыгы жөнүндөгү кеңешин эсинде бекем сактаган.

**Бактриялык
төөчү**

Македониялык Александрдын багыттары

Мараканданын басып алынышы

Б.з.ч. 329-жылы Македониялык Александрдын кошуундары Окс – Амударыядан өтө баштайт. Кошуундун каршысында эми *Наутака* (Кашкадарыя өрөөнүнүн чыгыш бөлүгү) жана *Мараканда* (Самарканд) шаарлары турду.

Б.з.ч. 329-жылы грек-македондор Мараканданы ээлеп алат. Александр кошуундарынын бир бөлүгүн калтырып, өзү *Курушкат* (Кирополис) шаарын басып алуу үчүн негизги күчтөр менен Сырдарыянын жээктерин көздөй жүрө баштайт.

Спитамен

Эсте сакта!

Б.з.ч. 329-жылы грек-македония кошуундары Мараканданы эзлешет. Аларга каршы көтөрүлүшкө **Спитамен** жетекчилик кылат.

Буктурма

Уламышка караганда бул шаарды Кир II негиздеген экен.

Согдиананын эли баскынчыларга каршы көтөрүлүш чыгарышат. Тез арада согдийлерге бактриялыктар жана сактар кошулат. Көтөрүлүшкө таланттуу жетекчи жана кол башчы *Спитамен* башчылык кылат.

Кыйла кошуун чогулткан Спитамен Мараканданы курчоого алат. Александр курчоодо калгандарга жардамга үч миңге жакын жоокерден турган кошуун жиберет. Байыркы замандарда «*Политимет*» деп аталган Зарафшан дарыясынын жээгинде македониялыктарга буктурма койгон Спитамен душмандын тобун толугу менен кырып салат.

Ошондо Александрдын өзү көтөрүлүштү бастырууга аттанат. Гректердин ири күчтөрү жакындап келе жатканынан кабар тапкан Спитамен курчоону токтотот жана кошуундарды чөлдү көздөй баштап кетет.

Сактарга каршы күрөшүү үчүн Александр Сырдарыянын жээгинде, Хожентке жакын жерде таяныч турагын куруу жөнүндө буйрук берет. Бул чеп *Александрия Эсхата* (алыстагы Александрия) деп аталат.

Александр Маракандада аскердик атайын кошуунду калтырып, негизги кошуундары менен кыштоо үчүн Зариаспка (Бактра) жөнөйт.

Ошол жылдын жазында Александр көтөрүлүштү бастыруунун камын көрөт. Жоокерлерин үч бөлүккө бөлүп, Согдиананы ал четинен бул четине чейин кыдырып чыгат жана тынч жашаган элди кырып салат.

Б.з.ч. 328-жылдын күзүндө Спитамендин Александр менен чечүүчү салгылашуу-

су болуп өтөт. Күчтөр тең болбогондуктан Спитамен жеңилип, кайрадан чөлгө чегинет. Ошол жерде аны чыккынчыларча өлтүрүшөт.

Өзүңдү сынап көр!

Окс – ...	Наутака – ...
Мараканда – ...	Курушкат – ...
Спитамен – ...	Бактрия – ...

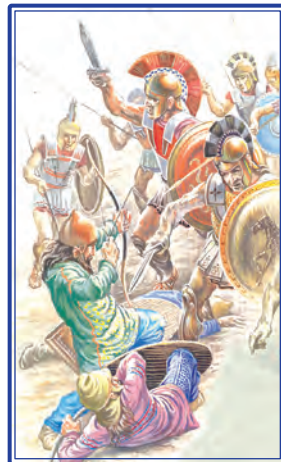
Күрөштүн улантылышы

Спитамендин өлүмү согдийлер менен бактриялыктардын мизин кайтара албады. Александр Согд ак сөөктөрү – *Хориен* менен *Оксиарттын* Гисар тоолорунда жайлашкан тоо чептерин колго алып, Александр Оксиарттын кызы *Равшанакка* үйлөнөт. Ошентип, Александр абройлуу согд уруу башчыларынан бири менен туугандашып калат.

Орто Азиянын жерлерин басып алуу үчүн Македониялык Александр дээрлик үч жыл урунган, бирок Маргиана, Бактрия, Согдиана жана азыркы Бекабад жана Хоженттен турган Сырдарыянын жээктерин гана баш ийдирүүгө жетишкен. Харезм, Ташкент оазиси жана Фергана эгемендүүлүгүнчө калды. Спитамендин көтөрүлүшү бастырылганына карабастан, грек-македониянын кошуундары алгачкы жолу жеңилүүгө дуушар болушат.

Баскынчылыктын натыйжалары

Грек-македония кошуундарынын баскынчылык жортуулдары Орто Азиянын урандыга айландырды, калктын чоң бөлүгү кырылып кетти, көптөгөн шаарлар кыйрады.

Салгылашуунун сүрөттөлүшү

Эсте сакта!

Александр Орто Азиянын жерлерин басып алуу үчүн үч жыл аракеттенди. Бирок ал анчалык чоң болбогон аймакты гана баш ийдирүүгө жетишти.

**Александр
тыйыны**

Эсте сакта!

**Б.з.ч.
323-жыл-
да** Македо-
ниялык
Александр
кайтыш кылат.
Ал түзгөн
мамлекет
үч бөлүккө
бөлүнүп кетет:
Македония,
Египет, Сирия
мамлекетине
кирген.

Грек тарыхчыларынын жазышынча, Македониялык Александр Орто Азияда бир нече шаар курдурган. Бул шаарлар анын аты менен *Октагы Александрия, Александрия Эсхата, Маргиана Александриясы* жана башкалар деп аталган.

Алардын кээ бирлери Согдиана менен Бактриянын шаарларынын ордуна, башкалары болсо таяныч чеп иретинде жаңыдан курулган. Бул шаарларда грек-македониянын жөө жана атчан аскерлери жайгашкан. Б.з.ч. 324-жылдан баштап бул жоокерлердин сейректешкен саптары Македониянын тартибинде куралдандырылган Бактрия менен Согдиананын жаштары эсебинен толукталган.

Күндөр өтүп кол өнөрчүлүк жана соода кайрадан калыбына келет. Жергиликтүү жана грек маданияттарынын салттары өз ара жуурулуша баштайт. Ошонун негизинде Салвкийлер Грек-Бактрия жана жана Парфия сыяктуу антикалык мамлекеттер өнүгө баштайт.

Таяныч конспект

- б. з. ч. 334-жыл – Александрдын Чыгышка жортуулу
- Александр – Македония падышасы
- курал-жарак: акинак, сагарис
- Бактра – Найтака – Мараканд
- Бесс – Бактриянын сатрабы
- б.з.ч. 329-жыл – Мараканданын басып алынышы → Спитамен Политимет (Зарафшан дарыясы) жээгиндеги согуш
- Александрия Эсхата
- б.з.ч. 328-жыл – Спитамендин жеңилиши.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Орто Азиялык жоокерлердин куралдарын сүрөттөп бер.
2. Македониялык Александр Согдианага качан жортуулга чыкты?
3. Македониялык Александр басып алынган аймактарда өзүнүн бийлигин кайсы жолдор менен орнотту?
4. Спитамендин көтөрүлүшү качан болуп өттү? Козголоң качан аяктады?

33-§. Салавкийлер мамлекети жана Грек-Бактрия падышалыгы

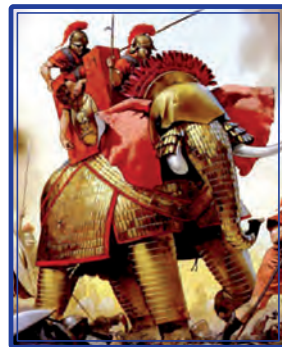
Орто Азия Салавкийлер мамлекетинин курамында

Б.з.ч. 323-жылы Македониялык Александр кайтыш кылат. Ал түзгөн мамлекет үч бөлүккө: Македония, Египет жана Сирияга бөлүнүп кетет. Бул мамлекеттер Александрдын эң жакын кол башчылары тарабынан башкарылган.

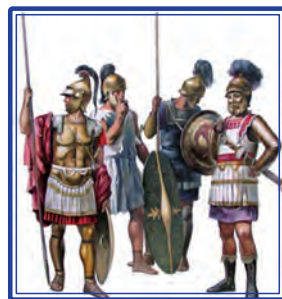
Көпкө созулган өз ара согуштардан кийин, **б.з.ч. 312-жылы** Македониялык Александрдын кол башчыларынан бири Салавка Вавилон (Сирия мамлекети) падышасы болот. Салавканын мамлекети курамына Месопотамия, Иран, Парфия, Бактрия, Согдиана жана Маргиана кирген.

Салавка өз мамлекетинин курамына кирген Орто Азияны өз алдынча сатраптыктарга бөлөт, алардын ар биринде жетекчи сатрап бийлик жүргүзгөн. Мамлекетти коргоо жана кошуун түзүү менен мурдагы кол башчылардан дайындалган *стратег* алектенген.

Салавка өз уулу Антиохту Чыгыш аймак – Парфия, Маргиана, Бактрия жана

Салавкийлердин кошуундары

Салавкийлер жоокерлери

**Байыркы
Бактриянын
тоолору**

Согдиана боюнча орун басар кылып дайындайт. **Б.з.ч. 280-жылы** Салавка дүйнөдөн кайткандан кийин Антиох ири мамлекеттин башында туруп, 20 жылга жакын мамлекетти башкарат.

Акырындык менен Согдиана, Бактрия жана Маргианада тынч жашоо кайра калыбына келе баштайт. Бул жерлерде жаңы турактар, шаарлар пайда болот, соода, дыйканчылык жана кол өнөрчүлүк өнүгө баштайт.

Бактра, Мараканда, Антиохтун Маргианасы (Мерв), Термез ири шаар жана маданият борборлоруна айланат.

Бактрияда грек жазуусу, грек оордук чен бирдиктери, акча мамилелери, кол өнөрчүлүк жана көркөм өнөр буюмдары таралды. Өз кезегинде гректер да Бактриянын куруучулук жана кол өнөрчүлүк салттарын өздөштүрүштү.

Грек-Бактрия мамлекети

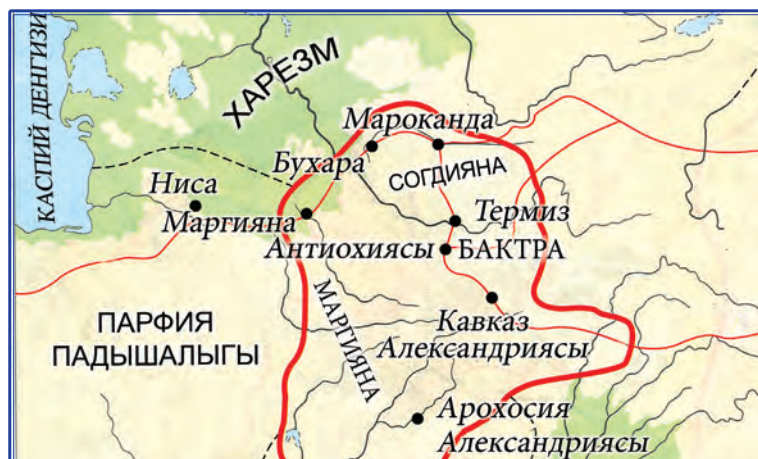
Салавка

Б.з.ч. 250-жылы Бактрия Салавкийлер мамлекети курамынан бөлүнүп чыгат. Антикалык доор тарыхчыларынын маалыматтарына караганда, миң Бактрия шаары өкүмдары болгон *Диодот* өзүн падыша деп жарыялайт. Ошол окуядан баштап Грек-Бактрия мамлекетинин тарыхы башталат. **Б.з.ч. 250-жылы** Салавкийлер мамлекетинин курамынан бөлүнүп чыккан Парфия Бактриянын душманына айланат.

Бактриядан тышкары, Грек-Бактрия падышалыгынын курамына Согдиана менен Маргиана да кирген.

Диодоттон кийин Грек-Бактриядо бийлик мамлекеттин тарыхында сезилерлүү из калтырбаган Евтидемдин уулу Деметрийдin

падышалыгы доорунда Грек-Бактрия падышалыгынын эң чоң аймактарга ээ болду. Индиянын бир бөлүгү мамлекетке кошуп алынат.

Эсте сакта!

Б.з.ч.
140–130-жылдары Грек-Бактрия мамлекети юечжи уруулары тарабынан басып алынат.

Б.з.ч. II кылымдын баштарындагы Грек-Бактрия мамлекети

Парфияда бийлик *Митридат I* дин колуна өтүшү менен Бактрияга каршы аскердик басым жасоону күчөтөт. Грек-Бактрия мамлекети тынымсыз согуш жүргүзүүгө аргасыз болгондуктан, мындай жагдай анын алсызданышына себеп болот. Мындан пайдаланган көчмөн юечжи уруулары б.з.ч. **140–130-жылдары** Грек-Бактрия мамлекетин басып алышат.

Грек-Бактрия мамлекетинин тыйындары

Таяныч конспект

Эсте сакта!

**Бактра,
Мараканда,
Антиохтун
Маргианасы**
(Мерв) жана
Термез –
Салавкий-
лердин ири
шаарларынан
саналган.

**Байыркы
харезмдиктер-
дин көрүнүшү.**
Тикеленген

- б.з.ч. 323-жыл – Македониялык Александр кайтыш кылган
- падышалык
 - Македония
 - Египет
 - Сирия
- б.з.ч. 312-жыл → Салавка
- б.з.ч. 280-жыл → Антиох
- эллинизм (антикалык) доору
- б.з.ч. III кылымдын ортолору – Грек-Бактрия
 - Диодот → Евтидем → Деметрий
- б.з.ч. 140- же 130-жыл – юечжилер (кушандар) тарабынан басып алынышы

Суроолор жана тапшырмалар

1. Македониялык Александрдын империясы кайсы көз карандысыз мамлекеттерге бөлүнүп кетти?
2. Салавка жана Антиох жөнүндө эмнелерди билесиң?
3. Парфия менен Бактрия качан Салавкийлер мамлекетинен көз карандысыз мамлекетке айланды?
4. Грек-Бактрия падышалыгы качан түзүлдү?
5. Грек-Бактрия мамлекетинин тарыхында көчмөн юечжилердин орду кандай?

34-§. Байыркы Харезм, Канг жана Даван мамлекеттери

Байыркы Харезм

Б.з.ч. IV кылымда Харезм Ахаманийлер мамлекетинен көз карандысыз мамлекетке айланат. Македониялык Александрдын жана Салавкийлердин бийлиги доорунда да

Харезм мамлекети көз карандысыз болгон. Бул өлкө калкынын турмуш-тиричилигинин негизин дыйканчылык түзгөн.

Харезмдешааркурулушунун башталышы б.з.ч. VII кылымга барат (Көзөлүүкыр шаары). Б.з.ч. V–IV кылымдарда бул жерде жергиликтүү падышанын ордосу болгон ири чеп курулган болчу (*Калаалуукыр* шаарынын урандылары).

Б.з.ч. III–II кылымдарда Харезмде байыркы *Жанбаскалаа* шаарлары болгон. *Койкырылганкалаанын* урандылары астынан айлана формасында курулган ибадаткананын калдыктары табылган.

Биздин замандын II–III кылымдарында *Топураккалаа* шаарында мындан да салабаттуу жана кооз курулуш иштери жүргүзүлгөн. Шаар бийик чептер менен курчалган жана чептин бурчтарында сепилдер болгон. Борбордон өткөн көчө шаарды эки бөлүккө бөлгөн, андан болсо ар тарапка көчөлөр кеткен, маалалар бири-биринен ажырап турган. Борбордук аянтта кооз сарай жана ибадатканалар орун алган.

Сарайдын дубалдары падышалардын, жоокерлердин, ырчылардын, ошондой эле, жаныбарлардын жана канаттуулардын сүрөттөрү менен кооздолгон. Залдардын биринде дубалды бойлой кеткен бийик постаментке 20 дан ашуун боёлгон айкелдер орнотулган.

Харезмде, айрыкча кол өнөрчүлүк жогору даражада өнүккөн. Карапачылык, зергердик буюмдарына, темир, жез аспаптар менен курал-жарактарга талап күчтүү болгон. Харезмдин калкы Согдиана, Маргиана, Бактрия жана чөл көчмөндөрү менен жылуу

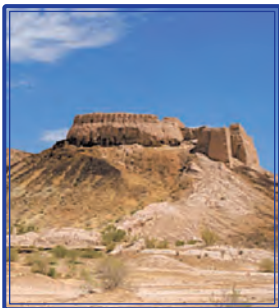
Шаар чебинин дубалы

Койкырылган-калаа.
Тикеленген

Байыркы харезм жоокери.
Тикеленген

**Байыркы
Харезм чеби**

соода мамилелерин орнотушкан. Бул өлкөдөн манилүү кербен жолдору өткөн. **Б.з.ч. I кылымда** жана биз-дин замандын алгачкы кылымдарында Харезмде күмүш жана жез тыйындар мамилеге киргизилген.

Харезм аймагынан Орто Азиядагы эң байыркы жазуулар табылган. Булар *Ай-бойиркалаа* (б.з.ч. V–IV кылымдар) эстелигиндеги көзөнүн сыртына чегилген жазуу жана Койкырылганкалаадан (б.з.ч. IV–III кылымдар) табылган айрым жергиликтүү жазуулар эле. Б.з. I кылымында Харезмде иштеп чыгылган жергиликтүү календардан харезмдиктер VIII кылымга чейин пайдаланышкан.

Канг мамлекети

Эсте сакта!

Б.з.ч. I кылымда Харезмде жергиликтүү календар иштеп чыгылган.

Кытай булактарынан бул мамлекеттин Кангюй деп аталгандыгы белгилүү. **Биз-дин заманга чейинки III кылымда** аны сактар негиздешкен. Тарыхчылардын аныкташынча, Ташкент областынын Аккоргон районундагы Кангха-Канка шаарынын урандылары сактардын ошол кездердеги борбору Кангdez болуп, ал б.з.ч. III кылымда негизделген. Кытай тарыхчылары бул шаарды Битянь деп аташкан.

Канг мамлекетинин негизги шаарлары Сырдарыянын жээктерин бойлой жайлашкан эле.

Эсте сакта!

Канг мамлекети
б.з.ч. III кылымда түптөлгөн.

Б.з.ч. II кылымдын аягында Канг уруулардын эң күчтүү мамлекеттик бирикмесине айланат. Алардын Падышалары өздөрүнүн атынан тыйын чыгарышат. Канг мамлекетинде чептер, шаар ибадатканалары, соода жана кол өнөрчүлүк маалалари курулат.

Мамлекеттин маданий борборлорунан бири Ташкент оазиси болгон. Мына ошол

аймакта отуруктуу дыйканчылык жана кол өнөрчүлүк маданияты пайда болгон.

Анын аймагынан Улуу Жибек жолунун түндүк тармагы өткөндүгү мамлекет экономикасынын өнүгүшүнө шарт түздү. Бирок ушул эле жагдай Кытай менен болгон согуштардын келип чыгышына да себеп болду. Бул согуштарда көбүнесе кангарлар (Канг мамлекетинин калкын ушундай аташкан) жеңип чыккан.

Биздин замандын III кылымына келип Канг мамлекети ойрон болгон.

Өзүңдү сынап көр!

*Кангха – ... Кангюй – ...
Кангдес – ... Канг – ...*

Даван мамлекети

Давандын мамлекет (Кытай булакта-рында бул өлкө ушундай аталыш менен тилге алынат) **биздин заманга чейин III кылымда** пайда болуп, Ферганада жайгашкан.

Кытай падышалары бир нече жолу бул мамлекетти басып алмакчы болот, бирок алардын аракеттери бөөдө кетет. Жортуулардын биринде алар Даван мамлекетинин борбору Эршини колго алышат, бирок калктын басымы астында кун эсебине аны таштап чыгууга аргасыз болушат.

Даван мамлекети Кытай жана Чыгыштын башка мамлекеттери менен эл аралык соодада маанилүү роль ойногон. Кытай падышаларын көбүрөөк Фергананын асыл тукум жылкылары кызыктырган. Жылкынын бир тукумун алар «Асман» деп аташкан. «Асман жылкылары» өтө көрктүү жана сымбаттуу келген.

Салгылашуу сахнасы. Заманбап сүрөт

Жылкынын айкелчеси

Эсте сакта!

Даван
Б.з.ч. II–I
кылымдарда
жогору өнүк-
көн мамлекет
болгон.

Байыркы Харезм
(б.з.ч. IV кылым-
дан б. з. III кылы-
мына чейин)

Канг мамлекети
(б.з.ч. III кылым-
дан б.з. III
кылымына
чейин)

Даван мам-
лекети (б.з.ч. III
кылым – б.з. III
кылымы)

Окумуштуулардын тапкан далилдери Кытай жылнаамаларындагы маалыматтар-
ды ырастайт. Көп сандуу жеке, жакшы
куралданган жана таалим алган куралдуу
күчтөргө ээ болгон Даван **б. з. чейинки
II–I кылымдарда** жогору өнүкөн мамле-
кетке айланган. Даван мамлекетинин *Шо-
робашат*, *Үчкоргон* сыяктуу жана башка
шаарларынын тегерегиндеги калк жерди
иштетүүдө, шалы жана буудай өстүрүүдө,
бакчылыкта жана жүзүм өстүрүүдө чон
ийгиликтерге жетишкен.

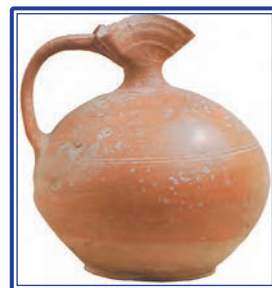
Окумуштуулардын аныкташынча, биз-
дин замандын II кылымында Даван мамле-
кети жоюлган.

Таяныч конспект

- сугаруу тармактары
- кол өнөрчүлүк жана соода
- шаар жана чептер
- курулуштун жогорку деңгээлде өнүгүшү
- скульптура жана дубалга сүрөт иштөө
- өнөрү
- Байыркы Харезм жазуусу
- Жанбаскалаа, Койкырылганкалаа,
Топураккалаа
- Кангюй (Канг)
- кангхалар
- Канка – Кангха – Кангdez (Битянь)
- Кытай менен согуштар
- Ыдырап кетиши
- Даван
- Кытай менен согуштар
- Эрши – борбор
- «асман жылкылары»
- Шоробашат, Үчкоргон
- ыдырап кетиши

Суроолор жана тапшырмалар

1. Байыркы Харезмдин шаарлары жөнүндө эмнелерди билесиң?
2. Харезм маданиятынын өзгөчөлүгү жөнүндө сүйлөп бер.
3. Канг мамлекети түрдүүчө булактарда кандайча аталган?
4. Даван мамлекети жана анын маданияты туурасында эмнелерди билип алдың?

Б.з.ч. II–I
кылымдарга
таандык кумура

35-§. Кушан падышалыгы

Кушан Мамлекетинин түзүлүшү

Б.з.ч. 140–130-жылдары аралыгында көчмөн юечжи уруулары Грек-Бактрия мамлекетине бастырып кирет. Юечжи Бактрия жерлерине келип орношкон жана эранын I кылымында Гюшан (Кушан) үй-бүлөсүнүн башчысы бардык юечжи мүлктөрүн өз бийлиги астында бириктирип, Кушан мамлекетине негиз салды.

Өспүрүмдүн
башы.
Дубалдагы
сүрөт

Кушан падышалыгы

Кушан
падышасы

Кушан падшалыгынын тыйындары

Күү чертип жаткан аялдын сүрөтү

Бириккен юечжи мүлктөрүнүн биринчи падышасы *Кудзула Кадфиз* болгон. Кудзула Кадфиздин бийлиги доорунда Ооганстан менен Кашмир Кушан мамлекетине кошуп алынган.

Анын мур аскору *Вима Кадфиздин* падышалыгы доорунда Кушан мамлекетинин аймагы аябай кеңейет. Падыша *Канишканын* бийлиги доорунда борбор Бактриядан Пешавар (азыркы Пакистан)га көчүрүлөт, Кушан мамлекети болсо ири өлкөгө айланат.

Өзүңдү сынап көр!

***Кудзула Кадфиз – ... Канишка – ...
Вима Кадфиз – ...***

Анын аймагында Индия, Хотан, Ооганстан жана Өзбекстандын түштүк аймактары болгон жерлерди камтыган. Рим, Парфия, Кытай мамлекеттери катары Кушан мамлекети да улуу империялардан бирине айланат. Тынымсыз согуштар натыйжасында Кушан мамлекети кыйрай баштайт жана ыдырап кетет.

Чарбанын өнүгүшү

Вима Кадфиздин бийлиги доорунан Кушан падышалыгында падышанын аты көрсөтүлгөн тыйын чыгарыла баштайт. Падыша акча реформасын өткөрөт, чыгарылган тыйындардын кадыры ашат. Тыйындар алтын, күмүш жана жезден жасалган.

Канишканын бийлиги доорунда Кушан падышалыгы өз өнүгүүсүнүн туу чокусуна чыгат. Жаңы-жаңы шаарлар курулат, Индия,

Кытай жана Рим империясы менен соода жана элчилик мамилелери жолго коюлат.

Кол өнөрчүлүк да жогорку деңгээлде өнүгөт. Сурхан оазиси Кушан мамлекетинин эстеликтери саналган *Калчаян, Далвар-зиндөбө, Айрытам, Зардөбө, Карадөбө* жана башкаларды үйрөнүү процессинде аныкталган табылгалар да муну далилдейт.

Кушан мамлекети экономикасынын негизин сугарма дыйканчылык, соода жана кол өнөрчүлүк түзгөн.

Кушан мамлекети доорунда суу тегирменинен, *чыгырдын* түрлөрүнөн кеңири пайдаланылган, жерди иштетүү куралдары өркүндөтүлгөн.

Кушан мамлекети жазуусу

Кушан мамлекетинде жашаган элдердин өз ара маданий жана соода байланыштарынын натыйжасында Орто Азияда байыркы **оромий жазуусу** кеңири таралган. Бул жазуу Батыш Азияда пайда болуп, алиппеге негизделгендиктен, аны өздөштүрүү кыйла оңой болгон.

Байыркы Термиз эстеликтеринен үйрөнүү натыйжасында оромий жазуусунун негизинде кушан-бактрия алиппесиндеги жазуунун үлгүлөрү табылган. Кушан мамлекетинде дагы бир жазуу – кушандын фигуралуу жазуусу да болгон, мында тамгалар бурчтуу, төрт бурчтуу жана айлана формасында болгон.

Кушан падышалыгында жазуунун болгондугун *Сурхкотал* (Ооганстандагы Кундуз шаары жакынында) эстелигинде табылган грек алиппесиндеги кушан жазуулары да далилдейт.

Чыгыр – суу чыгаруучу механизм.

**Аял киши баш түзүлүшүнүн айкели.
I-II кылым**

**Кушан шаа-
заадасынын
сүрөттөлүшү**

**Будданын
башынын
сүрөттөлүшү.
Далварзиндөбө.
II–III кылымдын
баштары**

Амударыянын төмөнкү агымында, За-
рафшан жана Кашкадарыя оазистеринде
оромий алиппеси негизиндеги харезмий
жана согдий жазуулары да кеңири таралган
эле.

Жазуунун түрдүү көрүнүштөрүнө таандык
табылгалар Кушан империясынын дүйнө-
нүн көптөгөн мамлекеттери менен кеңири
көлөмдөгү мамилеринен күбөлүк берет.

Диний ишеним

Кушан мамлекети түзүлө баштаганда
Бактрия, Согдиананын негизги калкы зо-
роастризм дининде болгон. Канишканын
бийлиги доорунда Индиянын бир бөлүгү
кошуп алынып, жакындан байланыш тү-
зүлгөндөн кийин, Кушан мамлекетинин
жерлерине кирип келе баштаган будда-
вийлик дини зороастризм менен бирге
биздин замандын VIII кылымына Орто
Азияда өкүм сүргөн.

Сурхан оазиси аркылуу буддавийлик Ор-
то Азияны бойлой кеңири тарала баштайт.

Өзүңдү сынап көр!

Чыгыр – ... Кушан жазуусу – ...
Буддавийлик – ... Оромий жазуусу – ...

Архитектура жана көркөм өнөр

Кушандар доорунда куруучулук жана
архитектура жогорку деңгээлде өнүктү.
Далварзин жана Эски Термез сыяктуу
шаарлар чийки кыштан курулган бекем чеп
дубалдар менен курчалган. Шаарлар кол
өнөрчүлөрдүн маалалари менен турак-
жай массивдерине бөлүнгөн.

Калчаяндагы кушан падышасынын са-
райы, Эски Термез (Карадөбө, Фаяздөбө)

менен Далварзиндөбөдөгү буддавийлик ибадатканаларында дубал сүрөттөрү жана скульптуранын көркөм үлгүлөрү сакталган.

Шаазаадалардын, сарай кызматкерлеринин, жоокерлердин сүрөттөлүштөрү, Будданын айкели, Айырытамда табылган домбурачы жана уд музыкалык аспабын чертип жаткан музыкачылар сүрөттөлгөнү белгилүү.

Темирчилик жогору деңгээлде өнүккөн. Далварзиндөбөдө пилдин сөөгүнөн жасалган шахмат таштары табылган. Кушан көркөм өнөрүндө жергиликтүү салттар, Байыркы Чыгыш, Байыркы Грециянын эллинистикалык көркөм өнөрүнүн усулдары өз өнүгүүсүн уланткан.

Таяныч конспект

Кушан мамлекети (б.з.ч. I кылым – биздин замандын III кылымы)	→ б.з.ч. 140–130-жылдар – юечжилердин баскыны
	→ юечжилер → кушандар
	→ Бактрияга жайлашуусу
	→ Далварзиндөбө, Айрытам, Калчаян
	→ Кудзула Кадфиз
	→ Вима Кадфиз
	→ Канишка
	→ Жазуулар
	→ Зороатризм, буддавийлик

Суроолор жана тапшырмалар

1. Юечжилер Бактрияга качан бастырып киришкен?
2. Канишканын доорунда Кушан падышалыгында кандай өзгөрүүлөр болгон?
3. Кайсы падышанын тушунда өкүмдардын аты жазылган тыйындар чыгарыла баштады?

**Домбурачы.
Айрытам
эстеликтеринен үлгү**

**Төө минген
чабандестин
айкелчеси**

Эсте сакта!

Улуу Жибек жолу биздин заманга чейинки II кылымда пайда болгон. «Улуу меридианалдык жол» деп аталган. Бул жолго «Жибек жолу» деген ат 1877-жылы немец географы **Ф.Рихтгофен** тарабынан ыйгарылган.

Пилдин сөөгүнөн иштелген шахмат таштары

Чопо идиштер

36-§. Улуу Жибек жолу**Пайда болушу жана анын тармактары**

Биздин замандын XVI кылымына чейин Чыгыш жана Батыш элдеринин ортосунда тарыхый-маданий жана соода мамилелеринин өнүгүшүндө Улуу Жибек жолу маанилүү роль ойногон. Бул жол **б.з.ч. II кылымда** пайда болгон жана «Улуу меридианалдык жол» деп аталган. «Жибек жолу» аталышы 1877-жылы немец географы Ф.Рихтгофен тарабынан ыйгарылган.

Улуу Жибек жолу

Улуу Жибек жолу ачылбастан мурда Орто Азия менен Байыркы Чыгыштын жерлеринде соода жана маданий байланыштар үчүн түрдүү-түмөн жолдор болгон.

Улуу Жибек жолунун узундугу 12 миң километр болгон. Ал Сары деңиздин жээгинен башталып, Чыгыш Түркстан, Орто Азия, Иран, Месопотамия аркылуу Жер Ортолук деңизинин жээктерине чыккан. Бул жолдо Циань, Дунхуан, Жаркент, Самарканд, Бухара, Термез, Мерв жана башка бир топ байыркы шаарлар жайлашкан.

Согдианадан Кытайга жүн кездеме, килем, зергерлик буюмдары жана кым-

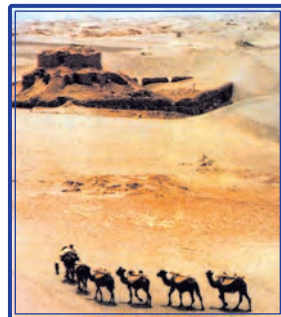
бат баалуу таштар алып барылган. Бактриядан төөлөр, Ферганадан асыл тукум жылкылар, Бадахшандан лаал; Орто Азия облустарынан Кытайга жүзүм, жаңгак, анар жана башка дыйканчылык продукциялары ташылган. Индиядан Орто Азия облустарына жип-кездеме жана пахтанын чигити жүктөлгөн кербендер келген; Кытайдан күрүч алып келинген.

Улуу Жибек жолу Чжан Цяндын сүрөттөөсүндө

Кытай императору У-Ди элчи Чжан Цянды көчмөн гунн урууларына каршы күрөштө союздаш жана шерик табуу үчүн жөнөтөт. Гунндар Кытайдын түндүк райондорун талап-тоноп турган. Элчи гунндардын колуна туткунга түшүп жана он жылга жакын түрмөдө жатат. Ал туткундан качып Фергана өрөөнүнө келет. Бул жерде өзү үчүн өрөөндөгү шаарларды ачат. Бул шаарлар Фергана мамлекетине караштуу экендигин билип алат.

Чжан Цянь Алай өрөөнүнөн өтүп мекенине кайтат. Элчи Кытай императоруна көргөн-билгендерин сүйлөп берет. Ал Кытайга Фергананын жылкыларынан бирди жана беденин үрөнүн алып келген. Бул жылкыны кытайлыктар «асман» деп аташкан. Император У-Ди сарайга жакын жерге беденин үрөнүн септирет. Кийинчерээк ал бүткүл Түндүк Кытайда өсүрүлө баштайт.

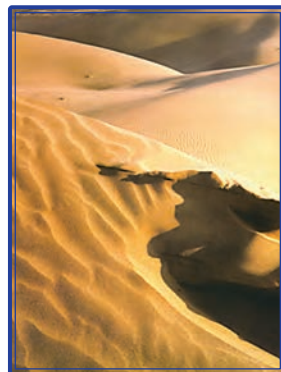
Чжан Цянь жүргөн жол менен Кытай мамлекетин Борбордук жана Батыш Азия менен туташтырган Улуу Жибек жолу деп аталган кербен жолу ачылат.

Улуу Жибек жолунда

Эсте сакта!

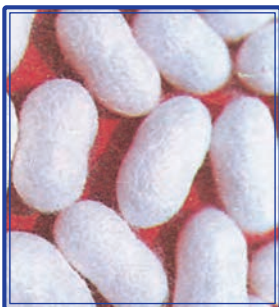
Чжан Цяндын жүргөн жолу Улуу Жибек жолуна негиз болгон.

Чөлдөгү кум дөбөлөр

Эсте сакта!

Улуу Жибек жолу Чыгыш жана Батыш мамлекеттеринин элдерине өз ара маданий карым-катышта болуу мүмкүнчүлүгүн берди.

Жибек куртунун пилласы

Улуу Жибек жолу

Улуу Жибек жолунун мааниси

Улуу Жибек жолунун тарыхы Чыгыш жана Батыш элдеринин кең көлөмдөгү маданий байланыштарынын жана соода мамилелеринин тарыхы болуп эсептелет. Бул тарых өз ара шериктештиктин жана маданияттар байышынын тарыхы болуп, тынчтыктын жана өнүгүүнүн негизин түзгөн.

Орто Азия бул жолдун негизги багыттарын кесип өтүүчү борбордо жайгашкан. Бул жерге ар түрдүү мамлекеттерден соодагерлер, кол өнөрчүлөр, окумуштуулар жана музыканттар келип турушкан.

Таяныч конспект

Улуу Жибек жолу (б.з.ч. II – биздин замандын XVI кылымы)

- 1877-жыл – Ф. Рихтгофен
- 12 миң километр
- Кытай, Орто Азия, Иран, Месопотамия, Алдыңкы Азия
- өз ара байланыштар: маданий жана соода

Суроолор жана тапшырмалар

1. Көптөгөн мамлекеттерди байланыштырган кербен жолун ким биринчи болуп «Жибек жолу» деп атаган?
2. Улуу Жибек жолунун узундугу канча?
3. Өзбекстандын кайсы шаарлары ошол жолдо жайгашкан?
4. Соодагерлер Улуу Жибек жолу аркылуу кайсы мамлекеттерден эмнелерди алып келишкен?

V БӨЛҮМ БАЙЫРКЫ РИМ

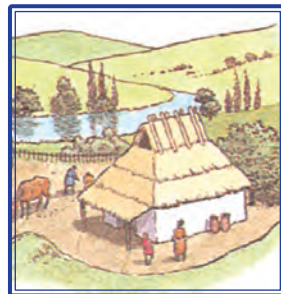
37-§. Байыркы Италия

Аймагы жана табигый шарттары

Апеннин жарым аралында климат жылуу болуп, жыл бою жамгыр орточо жааган. Жарым аралды толук ээлеген *Италия* мамлекетинде кургакчылык да, катуу суук да болбогон. Азык-түлүк продуктуларынын молдугу жана топурактын түшүмдүүлүгү натыйжасында көп кылымдар бою байыркы Италия калкынын негизги турмуш-тиричилиги дыйканчылык жана мал чарбачылыгы болгон. Байыркы замандардан баштап Апеннин жарым аралында ар түрдүү уруулар жашашкан. *Лигурлар* Италиянын байыркы урууларынан болуп, мал чарбачылыгы менен алектенген.

«Италия» сөзү грекчеден «музоолор өлкөсү» түрүндө которулат. **Б.з.ч. VIII–VI кылымдарда** Италиянын жээктеринде колонияларга негиз салган гректер бул өлкөдө уйларды багуу үчүн укмуш жайлоо табышкан.

Апеннин жарым аралындагы эң чоң дарыя *По* дарыясы. Жарым аралдын уруулары италиктер деп аталган. Италиянын түндүк-батыш бөлүгүндө *этрусктар* жашаган. Алардын негизги турмуш-тиричилиги дыйканчылык болгон. **Б.з.ч. VIII кылымда** этрусктар Италияда 12 шаар-мамлекетти түзүшөт. Этрусктар чыгыш өлкөлөрү менен эркин соода жүргүзүү максатында грек колониялары менен кү-

Римдиктердин байыркы турагы

Байыркы Италия

**Байыркы
Римдин калкы.**
*Помпейдеги
дубалга тар-
тылган сүрөт*

Эсте сакта!

**Б.з.ч. 753-
жыл** Римге
негиз салын-
ган дата
деп кабыл
алынган.

**Рем жана
Ромулду таап
алган Эне
карышкыр
көрүнүшү**

рөш башташат. Африканын түндүгүндөгү Финикия колониясынын *Карфаген* шаар-мамлекети да аларга кошулат. Баштап Карфагендер менен этрусктар жеңет, бирок көп узабай грек кошуундары аларды кургактыкта жана деңизде талкалап салат.

Өзүңдү сынап көр!

Италиктер – ... Этрусктер – ...
«Италия»нын мааниси – ...

Римдин негизделиши

Рим шаары *Тибр* дарыясы жээгиндеги чакан дыйканчылык турактарынан башталган. Тибр бойлоп жайгашкан чакан турактар биригип, чоң шаарга айланган. Рим жети дөңсөөдө жайгашкан. Тибр ташкындаган учурда дөңсөөлөрдүн ортосундагы өрөөн адам өтө алгыс сазга айланган. Шаардын жайлашуусу аскердик көз караштан абдан ыңгайлуу болгон. Дарыя менен саздар латиндерди кошуна уруулардын чабуулдарынан коргогон.

Уламыштарга караганда, **биздин заманга чейинки 753-жылы** Рим шаарына ага-ини *Ромул* жана *Рем* тарабынан негиз салынган. Дүйнөгө келгенинен соң наристелерди себеттерге салып, Тибр дарыясынын жээгине таштап кетишет. Дарыянын жээгинде аларды Эне карышкыр таап алат, бир койчу келип алып кеткенге дейре ага-инилерди эмизип карайт. Кийин ага-инилерди бир чабан таап алып, тарбиялайт.

Эресеге жеткенде алар Тибрдин жээгине шаар курууну чечишет. Ага-инилердин ортосунда чыр чыгып, Ромул инисин өлтүрүп салат, шаарга болсо өзүнүн

атын коёт. Бүгүнкү күндө да, уламышта айтылгандай, ага-инини эмизген Эне карышкыр Римдин символу саналат.

Биздин заманга чейинки VI кылымда Рим ири шаарга айланат. *Капитолий* дөңсөөсүндө болсо душмандардан коргонуу үчүн чеп курулат.

Байыркы Римде башкаруу

Илгери римдиктер өздөрүнүн падышаларын шайлашкан. Падышалар кол башчы да, сот да, төлгөчү да болушкан. **Биздин заманга чейинки 509-жылга** чейин улантылган псевдоними *Сыймыктуу Тарквиний* деген адам шайлап коюлган падышаны өлтүрүп бийликке ээ чыгат.

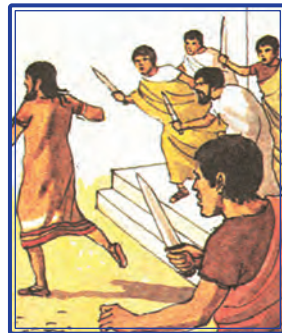
Ачууланган эл көтөрүлүш чыгарып, Тарквинийди шаардан кууп салат. Шаардын эли бардык бийлик бир адамдын колунда чогулушуна жол бербей турган башкаруу формасына өтүүгө токтом кылышат. Падышалык бийликтин кулашы Рим Республикасына негиз болду.

Таяныч конспект

- Апеннин жарым аралы
- Италия – «музоолор өлкөсү»
- Лигурлар, италиктер
- б.з.ч. VIII кылым – 12 шаар-мамлекет союзу
- б.з.ч. 753-жыл – Тибр дарыясынын боюнда Рим шаарына негиз салынышы

Суруолор жана тапшырмалар

1. Картадан Италиянын аймагын көрсөт жана анын географиялык өзгөчөлүктөрүн сүйлөп бер.
2. Италия калкы кандай аталган?
3. Эмне үчүн Эне карышкыр Римдин символу болуп эсептелет?

Тарквинийдин шаардан кууп салынышы

Эсте сакта!

Тарквиний кууп салынгандан кийин, **б.з.ч. 509-жылы** Рим республика деп жарыяланды.

Рим ибадатканасы. Тикеленген

38-§. Рим республикасы

Республиканы башкаруу

Римдин
борбордук
бөлүгү

Эсте сакта!

Б.з.ч. VI
кылымдын
аягынан
баштап Рим
мамлекети
республика
деп атала
баштаган.

Рим падышалары маанилүү маселелерди талкуулоо үчүн *Элдик чогулушту* чакырган. Элдик чогулуш согуш жарыялаган, келишим түзгөн, мыйзам кабыл алган жана аны четке каккан, бардык жогорку кызмат адамдарын кызматка дайындаган. Бул чогулуштун токтомдорун *Сенат* бекиткен, латинчеден которгондо «сенат» сөзү «*аксакалдар кеңеши*» деген маанини билдирет. Римдин жергиликтүү калкы *патрицийлер*, Римге көчүп келген адамдар жана алардун муундары *плебейлер* деп аталган. Римди башкарууда патрицийлер гана катышкан. **Б.з.ч. VI кылымдын акырынан** Рим мамлекети *республика* деп атала баштаган.

Латинчеден которгондо «республика» сөзү «*элдик иш, жалпы иш*» деген маанилерди билдирет («рес» – иш, «публика» – эл). Элдик жыйын патрицийлерден эки киши бир жыл мөөнөткө аким кылып шайланган. Алар. *консулдар* деп аталган.

Бай кул ээлөөчүлөр түрдүүчө жолдор менен шайлоочуларды өз жагына оодуруп алышкан, тегинге түшкү тамак уюштурушкан, белек-бечкек таратышкан жана ушуга окшош иштерди жасашкан.

Шайлоо күнү консулдукка өзүнүн талапкерлигин койгон бай кул ээлөөчүлөр «*кандида*» деп аталган ак жибектен тигип кийип алышкан. Азыркы «кандидат», башкача айтканда кандайдыр бир кызматты ээлөөгө аракет кылган талапкер адам деген маанини түшүндүргөн сөз да «кандида»дан

келип чыккан. Ак түс талапкерди абийири да анын кийиминдей таза экендигин билдирип турган.

Өзүңдү сынап көр!

Сенат – ...	Патрицийлер – ...
Плебейлер – ...	Республика – ...

Консулдар

Сенат өлкөдө чоң бийликке ээ болгон. Эч кандай мыйзам Сенатта талкууланбастан туруп, **Элдик чогулуш** тарабынан кабыл алынбаган. Негизги кызмат адамдары – **консулдар** болсо тикеден тике мамлекетти башкарышкан. Байыртта эң тажрыйбалуу жана абройлуу адамдар сенаттан орун алышкан болсо, убакыттын өтүшү менен консулдар эч бир шайлоосуз Сенатта орунга ээ боло турган жана анын түбөлүктүү мүчөсүнө – **сенаторго** айлана турган артыкчылыкка жетишет.

Согуш учурунда же элдик көтөрүлүш чыгып калса **диктатор** жана орун басары – атчан аскерлердин башчысы кылып дайындалган. Диктатор чексиз бийликке ээ болгон. Бирок ал бийликте алты айдан көпкө тура албаган.

Эсте сакта!

Сенат 300 адамдан турган. Эч кандай мыйзам Сенатта талкууланбастан туруп, **Элдик чогулуш** тарабынан кабыл алынбаган.

Рим республикасы

Ар бир консулду 12 адамдан турган ардактуу сакчылар – **ликторлор** коштоп жүргөн. Консулдун кылмышкерлерди жазалоо мүмкүнчүлүгүнө ээ экендигинин белгиси иретинде ликторлор желкелерине

Плебейлердин көтөрүлүшү

**Кылмышкер-
лерге карата
дене жазасы
колдонулган**

Эсте сакта!
Б.з.ч. III кы-
лым башта-
рына келип
Римдин жа-
рандарынын
ээлеген орду-
на карабастан
мыйзам ал-
дына тең деп
эсептелген
мыйзамдар
кабыл алына
баштайт.

ортосуна балта асылган ийилгич аркан-
дарды асып жүрүшкөн.

Консулдар экөө болуп, алар маанилүү
маселелерди чечип жатканда бири-бири
мененкеңешипалуугатийишэле. Консулдар
жыл бою Рим республикасын башкарып,
римдиктерди соттоп турушкан. Аскердик
доорлордо болсо алар кошуундарга кол
башчылык кылышкан. Ар жылы алар Эл-
дик чогулушка эсеп берип турушкан. Рим
республикасында *элдик трибун* кызматы
да түзүлгөн. Алар чогулуштарда бардык
жарандардын тең жана жашыруун добуш
бериши аркылуу шайланган. Элдик три-
бунга «*вето*» (тыюу саламын) сөзүн айтуу
мүмкүн болгон, мындай жагдайда мыйзам
кабыл алынган эмес.

Өзүңдү сынап көр!

Диктатор – ...	Ликтор – ...
Консулдар – ...	Элдик трибун – ...

«12 жадыбалдан турган мыйзамдар»

Байыркы Рим мыйзамчылыгы оозеки
мыйзамдарга негизделген эле. Соттордо
көбүнөсе адилетсиз өкүм чыгарган патри-
цийлер чогулуш өткөрүшкөн. Плебейлер
талабы боюнча, он патрицийден турган
жамаат түзүлүп, алар мыйзамдар жазма
топтумуну түзүүлөрү керек болгон. Бирок
жамаат бул иштин оңуна чыга алган эмес.

Ошондо негизинен плебейлерден турган
Рим кошуундары козголоң көтөрүшөт. Алар
Римге жакын Ыйык тоого кетип калышат жана
өзүнүн мыйзамдарына ээ болгон жаңы шаар
түзөбүз деп эскертишет. Ошентип 12 жез
тактайга оюп жазылган мыйзамдар бардыгы

көрүшү үчүн Римдин борбордук майданы – Форумга жайлаштырылган. Патрицийлер 12 жадыбалдан турган жаңы мыйзамдарды кабыл кылууга мажбур болушат.

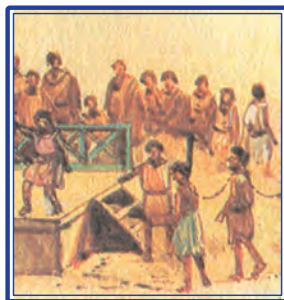
Мыйзамдар менчик мүлктү кол тийгис деп жарыялайт, бирок алар негизинен плебейлердин жана патрицийлердин тең эместигин мыйзамдаштырганы. Ошентип **биздин заманга чейинки III кылымдын** баштарына келип гана Римдин бардык жарандары туткан ордуна карабастан мыйзамдын алдында тең деп эсептеле турган мыйзамдар кабыл алынат.

Таяныч конспект

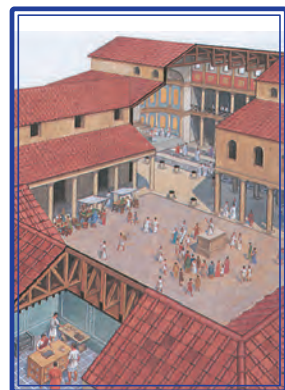
- республиканын жогорку бийлиги – Элдик чогулуш
- Сенат – «аксакалдар кеңеши»
- патрицийлер
- плебейлер
- республика – «элдик иш»
- консулдар – республиканын башкы кызмат адамдары
- диктатор – согуш учурунда мамлекет башчысы
- элдик трибун – Сенаттагы Римдин жакыр калкынын өкүлдөрү
- вето – «тыюу саламын»
- «12 жадыбалдан турган мыйзамдар»

Суроолор жана тапшырмалар

1. Римде республиканы башкаруу кандай ишке ашырылган?
2. «Республика» сөзү кандай маанини билдирет?

Мыйзамдар кулдарга тиешелүү болбогон. Аларды базарларда ачык сатышкан

Форум – Римдин борбордук аянты. Тикеленген

Акведук (асма суу ноолору)

Римдиктин кийими – тога

Меркурий – сооданын ку- дайы

3. Диктатор деген ким? Кандай учурларда ал Римдин башчысына айланган?
4. Рим мыйзамдуулугу жөнүндө сүйлөп бер. Анын өзгөчөлүгү эмнеде?
5. «12 жадыбалдан турган мыйзамдар» кимдердин таламын жактаган?

39-§. Рим республикасынын турмушу **Шаарлардагы турмуш**

Мамлекеттин аймагы кеңейип барган сайын шаарлар да көбөйөт. Римдин шаарлары алдын ала мыкты иштелген пландын негизинде курулган. Шаарларда көптөгөн кооз коомдук жана турак-жай имараттары, ибадатканалар, мончолор, соода катарлары жана дарыканалар болгон.

Көпчүлүк адамдар 2–3 кабаттуу үйлөрдө жашашкан. Бай адамдар болсо өздөрүнө заңгыраган үй куруп алышкан. Мындай үйдө борбордук ысытуу системасы болгон: полдор ысытылган, ноолор аркылуу үйгө суу агып келген. Үй *мозаикалар* – айнектин же таштын сыныктарынан иштелген сүрөттөр менен кооздолгон. Мындай заңгыраган үйлөр – *виллалардын* дубалдарын фрескалар – кургай элек шыбакка тартылган сүрөттөр кооздоп турган. Суу шаарга бир нече кабаттуу көпүрөгө окшоп кеткен *акведук* аркылуу агып келген.

Римдин базарларында эң эле өтүмдүү товар кулдар болгон. Ар бир шаарда атайын кулдардын базары болгон.

Адамдардын үстүндөгү кийимдери алардын коомдогу ордун билдирип турган. Мисалы, эркек балдар 14 жашка толгонго чейин күлгүн кызыл тилкелүү тога

кийишкен. 14 жашка киргенде алар эресеге жеткен делип эсептелген жана аппак тогу кие башташкан. Куду ушундай жука жибек тогуну сенаторлор да кийишкен. Римдик аялдар ар түрдүү түстөгү көйнөктөрдү кийишкен, баштарына жана желкелерине жоолук жамынышкан.

Өзүңдү сынап көр!

**Мозаика – ...
Акведук – ...**

**Фреска – ...
Тога – ...**

Байыркы римдиктердин кудайлары

Күндөлүк турмушта Римдиктер өз кудайларына жардам жана колдоо сурап көбүрөөк кайрылышкан. Кудайлар үчүн чоң-чоң ибадатканалар курушкан. Римдиктердин кудайларынын көпчүлүгү гректердин кудайларын эске салат. Маанилүү ишти баштаардан мурда римдиктер кудайларга курмандык чалышкан.

Кудайлар турмуштун ар түрдүү жактарын башкарган. Мисалы, согушта жеңил-гидей болушса, демек, кандайдыр иш менен согуштун кудайы *Марстын* каарын келтирдик деген ойго барышкан.

Римдин башкы кудайы, асмандын, күн күркүрөөнүн жана чагылгандын падышасы *Юпитер* Рим мамлекетинин демөөрчүсү болгон. Римде кудайларга сыйынуу кең кулач жазган *Нептун* деңиздин кудайы, *Морфей* уйкунун кудайы, Диана аңчылыктын кудайы, Вулканды оттун жана темирчилердин кудайы, Венера жаздын жана сүйүүнүн, Бахус шараптын кудайы, *Юстиция* адилеттүү соттоочу кудайы, *Фортуна* тагдырдын кудайы эсептелген.

**Нептун –
деңиздин кудайы**

Юпитер – чагылгандын жана күн күркүрөөнүн кудайы

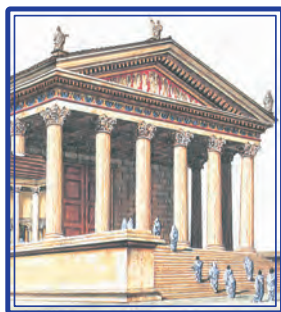
Вулкан – оттун жана темирчилердин кудайы

**Юстиция –
адилеттүү
соттун кудайы**

**Фортуна –
тагдырдын
кудайы**

**Рим
ибадатканасы**

Ибадатканада римдин башкы кудайы *Юпитердин* чоң айкели орнотулган. Ибадаткананын алдында альтар – курмандык чалына турган көтөрмө жай болгон. Адатта курмандыкка өгүз, кой, чочко же эчки чалынган.

Өзүңдү сынап көр!

**Байыркы римдиктердин кудайлары – ...
Альтар – ... Ибадатканалар – ...**

Диний майрамдар

Диний каада-салттар анык белгиленген эрежелер боюнча өткөрүлгөн. Каада-салттардын өткөрүлүшүн төлгөчүлөр – *понтификтер* – Римдин дин адамдары көзөмөлдөп турган. Алар маарекелердин календарларын, салттардын аткарылуу тартибин түзүшкөн. 5 тен 15 ге чейин дин адамы кирген понтификтер президиумуна *Улуу понтифик* башчылык кылган. Улуу понтифик кудайлар менен кеңешип, тыянак жасайт деп эсептешкен.

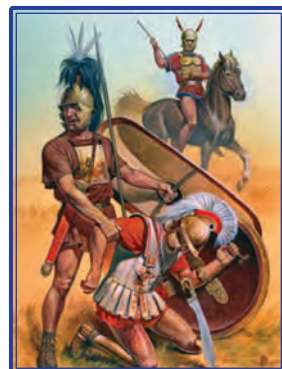
Римдиктер бардык зарыл иштерин төлгө салуудан башташкан. Төлгө салуу төлгөчүлөр – *авгурлардын* жардамында ишке ашырылган. Авгурлар канаттуулардын учушуна, күн күркүрөөгө, канаттууларга себилген данга, жаңырыкка жана башка ушул сыяктууларга карап төлгө салышкан, эгерде белгилер көңүлдөгүдөй чыкпай калса, аткарыла турган иш белгилүү мөөнөткө кечиктирилген.

Үй-бүлө очогунун кудайы *Вестанын* ибадатканасында ыйык от сакталган. Ыйык отту асыроо аял төлгөчүлөрдүн *весталкалар* милдетине кирген. От жалындап турса, жашап жатат деп эсептешкен.

Таяныч конспект

**Рим
жоокерлери
салгылашууда**

**Жараланган
Рим жоокери**

**Римдеги
Жеңиш – три-
умф аркасы**

Суроолор жана тапшырмалар

1. Рим шаары калкынын турмушу жөнүндө сүйлөп бер.
2. Римдиктердин кийимдери эмнеси менен айырмаланган?
3. Римдин кудайларын санап бер. Алар грек кудайларынан эмнеси менен айырмаланган?
4. Понтифик төлгөчүлөр менен авгур төлгөчүлөр кимдер?
5. Весталка төлгөчүлөрүнүн негизги милдеттери эмнелерден турган?

40-§. Жер Ортолук деңизинде бийлик үчүн күрөш

Рим армиясы

Римдин күчтүү кошууну ташкы душмандардан коргонуу жана кошуна мамлекеттердин жерлерини басып алуу үчүн зарыл эле. Алгач кошуунга адам жер-мүлктүү римдиктер алынган. Кийинчээрек

**Ок атуу
куралы – ката-
пульта**

**Рим жөө
аскерлеринин
коргонуу
куралдары**

Ганнибал

кошуун регулярдуу аскердик күчкө айланды. Армияда 17 жаштан эркек жарандар кызмат кыла алышкан. 80 адамдан түзүлгөн жоокерлердин тобуна *центурийлер* дейилген. Бир нече центурийлер *когортаны*, 10 когорта *легионду* түзгөн. Жоокерлердин көпчүлүгү мыкты билим алган аскерлер болуп, алар үчүн аскердик кызмат өтөө өмүр бою милдетке айланган. Кызмат мөөнөтү 25 жыл болгон. Ошончо мөөнөттөгү кызматы үчүн легионер турак-жайлуу, дурус кана эмгек акы алуу жана Римдин курамындагы башка өлкөлөрдү көрүү мүмкүнчүлүктөрүнө да ээ болушкан.

Римдиктер өздөрүнө мүнөздүү болгон согуш жүргүзүү тактикасын иштеп чыгышкан: мында баштап шаар курчоого алынган, андан кийин *катапульта* деген куралдан пайдалануу менен дубалдарды тешишкен жана шаарга бастырып киришкен. Катую металл тактайлардан жасалган узун көтөрмө мунаралардын жардамында бийик дубалдардан ашып өтүшкөн.

Аскердик топтор империянын жерлеринде бат аракеттениши үчүн мамлекетте тегиз жолдор тармагы курулган, бул жолдор менен мамлекеттин ар кайсы өлкөсүнө бат жетип барууга мүмкүн болгон. Мамлекет чек араларында болсо таштан чептер курулган.

Салгылашуулардагы жеңиштен кийин Сенаттын токтому боюнча, Римдин кошуундары жеңишти (*триумф*) салтанаттуу түрдө майрамдашкан. Кошуундардын алдында төрт аргымак чегилген арабада башына лавр гүлчамбарын кийип алган

жеңген кол башчы барган. Кол башчынын артынан олжолорду алып барышкан.

Өзүңдү сынап көр!

Центурийлер – ... Когорта – ...
Легион – ... Триумф – ...

Пуни согуштары

Б.з.ч. III кылымдын ортолоруна келип Рим бүткүл Италияны басып алат. Ушундайча Рим мамлекетинин аймагы кеңип отурган.

Бул учурда *Түндүк Африканын* жээктерин, Сардиния, Корсика аралдарын камтыган кудуреттүү мамлекет – *Карфагендин* кул ээлөөчүлөрү Сицилия аралынын батыш бөлүгүн ээлешкен. Ошол Сицилия маселеси Рим менен Карфагендин ортосунда согуш башталышына алып келет.

Римдиктер Карфаген менен үч жолу согушкан. Бул согуштар тарыхка *Пуни согуштары* аталышы менен кирген, анткени римдиктер Карфагенди Пуна деп аташкан. Биринчи согушта римдиктер жеңип чыгышат жана Сицилияны басып алып, карфагендиктерди салык төлөөгө аргасыз кылышат.

Карфагендин кул ээлөөчүлөрү Испаниянын чоң бөлүгүн басып алышат. Карфагендин армиясына тажрыйбалуу *Ганнибал* башчылык кылган.

Карфагендин талкаланышы

Ганнибал кошундарынын Испаниядан Италияга каршы жүрүштөрү себептүү *экинчи Пуни согушу* башталды. Карфаген армиясы Алп тоолору этектерине жетип

Эсте сакта!

Карфаген армиясына тажрыйбалуу кол башчы **Ганнибал** жетекчилик кылган. Рим армиясын болсо кол башчы **Сципион** жетектеген.

Ганнибалдын жоокерлери

Римдин жөө аскерлери салгылашууда

Эсте сакта!

Б.з.ч. 202-жылы Зама шаарына жакын жерде Ганнибалдын армиясы римдиктер тарабынан талкаланган.

Карфагендин талкаланышы

Рим армиясынын «таш бака» деп аталган коргонуу калканы

барат. Өтүп болбогондой тоолордон ашкан Ганибал Түндүк Италиянын жерлерине бастырып кирет жана **б.з.ч. 216-жылы** *Канна* жакын салгылашууда римдиктердин армиясын талкалап салат. Бул салгылашууда 70 миң римдик легионер курман болот.

Жеңилгенден кийин римдиктер чечкиндүү салгылашуулардан өздөрүн тыя башташты. Италиянын калкы Ганнибалды колдоп-кубаттабады, анткени Карфагендин жалданма аскерлери мамлекетти талаптоноп таштаган эле. Римдик кол башчы *Сципион* күтүлбөгөн жерден кошууну менен Африканын жээгине келип түшкөнү тууралуу кабар тапкан Ганнибал Карфагенди коргоого шашты, бирок **б.з.ч. 202-жылы** анын кошууну Зама шаарына жакын (Түндүк Африка) римдиктер тарабынан талкаланат.

Карфаген Римге багынып чоң көлөмдөгү байлык менен олпон төлөшү керек эле. Бирок убакыт өтүп Карфаген өз кудретин тикелөөгө умтулат.

Үчүнчү Пуни согушу Римдиктер Карфагенди курчап алышат. Шаар калкы эки жыл бою өз шаарларын коргошот, шаарда ачкачылык башталат. Римдик легионерлер шаарларга чабуул жасап, өрттөп салышкан.

Ошентип, **б.з.ч. 146-жылы** Карфаген таптакыр ойрондолот. Римдин кошуундары жеңиш шаттыгы, тонолгон олжо жана миңдеген кулдар менен Италияга кайтып келет.

Рим тарабынан басып алынган аймактар

Пуни согуштарынан кийин Италиянын жерлеринен кыйла алыста болгон чоң-чон

аймактар да Рим бийлигине өтөт. Басып алынган жерлерди римдиктер провинция деп аташкан. *Сицилия, Корсика, Сардиния, Испания* жана башка аймактар ошолордун катарына кирген. Провинцияларды башкарууга өкүлдөр *проконсулдар* дайындалган.

Алар чектелбеген бийликке ээ болушкан. Проконсулдар адатта бир жылга шайланган. Провинциялар Римге каршы күрөштө бирикпестиги үчүн римдиктер «Бөлүп салып, бийлей бер!» принцибине негизденип иш жүргүзүшкөн.

Таяныч конспект

- центурий → когорта → легион
- Триумф
- Пуни согуштары
 - Карфаген → Ганнибал
 - Рим → Сципион
- б.з.ч. 216-жыл – Рим армиясынын талкаланышы – Канн салгылашуусу
- б.з.ч. 146-жыл – Карфагендин талкаланышы
- провинциялар
- проконсулдар
- «Бөлүп салып, бийлей бер!»

Суроолор жана тапшырмалар

1. Триумф деген эмне? Кайсы учурларда триумф белгиленген?
2. Рим кошуундары кимдерден түзүлгөн эле?
3. Пуни согуштарынын негизги себептерин айт.
4. Картадан Ганнибалдын жүрүш багытын көрсөт.

Эсте сакта!

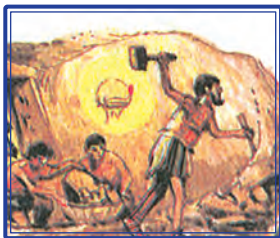
Басып алган жерлерин римдиктер **провинция** деп аташкан. Провинцияларды башкарууга өкүлдөр – **проконсулдар** дайындалган.

Рим армиясы

41-§. Кулдар жана гладиаторлор

Римде кул ээлөөчүлүк

**Таш
жонуудагы
кулдар**

**Рим кул
ээлөөчүсү**

Жеңиштүү жортуулдар натыйжасында Римде кулдардын саны аябай көбөйөт. Эркин римдиктердин түшүнүгүндө кул таптакыр кул ээлөөчүнүн карамагындагы буюмдай болгон. Кулдардын кадыры болбогон, анткени алар өтө арзан баада сатылган.

Рим мамлекетиндеги кулдарда эмгектен пайда табуу сезими таптакыр болбогон. Аларга акы төлөнбөс эле. Ошол үчүн кулдар мүмкүн болушунча аз жана жаман иштеген. Бара-бара кулдар эмгегинин өнүмдүүлүгү азайып кеткен.

Кулдардын эмгеги кул ээлөөчүлөр үчүн пайдалуу эместиги билинет. Көптөгөн кул ээлөөчүлөр кулдарды жердин ижарачыларына айландыра башташат. Кулдардын көтөрүлүшүнөн корккон, түшүмдүүлүктү жогорулатууга умтулган жер ээлери өздөрүнүн жерлерин майда бөлүктөргө бөлүп жана эркин жакырларга ижарага бере баштайт.

Ушул жерлерде ижарачылар дыйканчылык менен алектенишет. Алар жерди канчалык жакшы иштетишсе, түшүмдүн ошончолук көп үлүшү өздөрүнө берилген.

Майда жер ижарачылары *колондор* деп аталган. Жерден пайдалангандыктары үчүн акысын жетиштирген продукция менен төлөшкөн.

Кийинчерээк таптакыр көз каранды кулдардын саны азаят. Кээ бир жер ээлери кулдарга эмгек шаймандары, үрөн беришкен жана алар үй-бүлөсү менен чогуу жашашкан. Мындай кулдарга «*үйлүү кулдар*». же үй-жайлуу кулдар деп аталган.

Өзүңдү сынап көр!

Колондор – ... «Үйлүү кулдар» – ...

Гладиаторлордун салгылашуулары

Римдиктер сүйгөн тамашалардан бири *гладиаторлордун* салгылашуусу болгон. Негизинен гладиаторлор кулдар же кылмышкерлердентурган. Аларга атайын жабык мектептерде билим беришкен, соң бири-бири менен салгылашууга көрүүчүлөрдүн көңүлүн көтөрүүгө аргасыз кылышкан.

Ар бир гладиатордун өлүмү же жашоосу көрүүчүлөрдүн каалоосунан көз каранды болгон. Салгылашуу аягында көрүүчүлөр жеңилген гладиатордун тирүү калыш-калбасын чечкен. Эгерде көпчүлүк көрүүчү оң кол баш манжасын жогору көтөрсө – жеңилген гладиатор тирүү калган, ылдый түшүрсө – аны көрүүчүлөрдүн көз алдында өлтүрүп салышкан. Салгылашуулар ири таш стадиондордо, *амфитеатрларда* болуп өткөн. 50 миң көрүүчү баткан *Колизей* эң чоң амфитеатр болгон.

Кээде гладиаторлор чоң-чоң топторго бөлүнүп салгылашышкан, анда сахна согуш майданына окшоп калган: өлтүрүлгөн, жараланган жана жан талашып жаткан гладиаторлор бардык жакта өлүм алдында чачылып калган. Дагы да кызыктуу болушу үчүн гладиаторлордун салгылашуулары күчтөрү бирдей каршылаштардын ортосунда өткөрүлгөн. Бирөөсүндө кылыч менен калкан гана болсо, башкасында тор менен айры (үч тиштүү найза) болгон.

Тор жана айры менен куралданган гладиатор өзүн эч нерсе менен коргой ал-

Эсте сакта!

«Үйлүү кулдар» – бул кул ээлөөчүлөр тарабынан чакан жер, эмгек куралдары, үрөн менен камсыз кылынган кулдар. Аларга үй-бүлөлүү болууга жана туракжай курууга да уруксат берилген.

Колизейдин тыштан көрүнүшү

Гладиаторлор

Колизей

**Рим бүркүтү.
Ал Рим
падышаснын
символу
эсептелген**

баганы менен, душманын тор менен чырмап алышы жана айры менен өлтүрүшү мүмкүн болгон. Гладиаторлордун жапайы арстандар, кабылан, кутурган өгүздөр менен да кармашкан.

Өзүңдү сынап көр!

**Гладиаторлор – ... Колизей – ...
Амфитеатр – ... Айры – ...**

Спартактын көтөрүлүшү (Б.з.ч. 74–71-ж.)

Б.з.ч. 74-жылы башталган *Спартак* жетекчилигиндеги кулдардын көтөрүлүшү байыркы дүйнөдө массалык уюшкан көтөрүлүштөрдөн бири болгон.

Рим армиясында кызмат кылуудан баш тарткандыгы үчүн Капуя шаарындагы гладиаторлук мектебине сатып жиберилген фракиялык кул Спартак кулдарды көтөрүлүш чыгарууга чакырат.

Бирок кимдир бирөө бул жөнүндө римдиктерге кабар берип коёт. Ошондо Спартак жана анын 200 гө жакын жактоочулары сакчыларга чабуул жасашат жана качып чыгып кетишет. Алар *Везувий* тоосундагы аскага чыгып алышат. Акырындык менен башка кулдар аларга келип кошула баштайт жана көтөрүлүшчүлөрдүн катары кеңейип отурат. Көп узабай алардын саны 10 миңге жетет.

Көтөрүлүш чыгарган кулдарды жок кылууга жиберилген үч миң жоокерден турган кошуун Везувий тоолоруна жакын жерде аскердик лагерь курат.

Курчоо башталат. Бирок Спартак күтүлбөгөн планды ишке ашырат. Кулдар жүзүмдүн бутактарынан шаты жасап, асканын көрүнбөгөн жагынан ылдыйга түшүп алы-

шат. Римдиктер тобунун арт жагынан сокку берген Спартак алардын быт-чытын чыгарат. Көтөрүлүшчүлөрдүн ортосунда талаш чыгат. Кулдардын бир бөлүгү Римди таштап, өздөрүнүн өлкөлөрүнө кайтууну макул көрөт. Көпчүлүк кулдар болсо мамлекеттен чыгып кетпөөнү, Римди талкалоону жана кул ээлөөчүлөрдөн өч алууну чечишет.

Спартакка каршы тажрыйбалуу кол башчы *Марк Красстын* жетекчилигинде көп миң сандуу кошуун жиберилет. **Б.з.ч. 71-жылдын** жайында болуп өткөн чечүүчү салгылашууда Спартактын кошууну жеңилип калат, өзү болсо курман болот. 6 миңден ашуун туткундар Рим-Капуянын ортосундагы жолдун боюндагы мамыларга керип салынган.

Таяныч конспект

- кулдардын эмгегинен пайда жоктугугу билинди
- колондор – майда жер ижарачылары «үйлүү кулдар»
- гладиаторлор
- Колизей амфитеатры
- б.з.ч. 74-жыл – Спартактын көтөрүлүшү
- Везувий тоосундагы лагерь
- Б. з. ч. 71-жыл – Спартак армиясынын жеңилиши

Суроолор жана тапшырмалар

1. Римде кулдардын саны кимдердин эсебине көбөйдү?
2. Кулдар, колондор жана «үйлүү кулдар»дын орду бири-биринен кандай айырмаланган?
3. Римдиктер кулдарга карата кандай мамиледе болушкан?
4. Спартактын жетекчилигинде көтөрүлүшкө чыккан кулдардын көтөрүлүш жерлерин жана багыттарын картадан көрсөт.

Спартактын көтөрүлүшү

Эсте сакта!

Спартактын көтөрүлүшү
б.з.ч.

74–71-жылдар ичинде болуп, көтөрүлүш кулдардын жеңилиши менен аяктаган.

Спартактын курман болушу

42-§. Рим республикасынын кулашы

Себептери

Рим
жоокерлери эс
алышууда

Римдиктердин
туулары

Кулдардын көтөрүлүштөрү кул ээлөөчүлөрдү катуу коркунучка салып коёт. Кул ээлөөчүлөрдүн алдында күчтүү бийлик саналган *аскердик диктатуранын* орнотулушу зарыл экендиги жөнүндөгү маселе кабыргасынан турган. Сенаторлор менен аз сандагы мамлекеттик адамдары ири мамлекетти ойдогудай башкарууну камсыз кыла алышпаган.

Б.з.ч. I кылымда регулярдуу жалданма кошуундарга таянган аскер башчылар реалдуу күчкө айланышкан. Жалданма аскерлерди Римдин аскердик күч-кудурети жана мамлекеттин өнүгүшү эмес, олжо гана кызыктырган. Жалданма аскерлер үчүн кимдер менен согушуунун же кимдерди талап-тоноонун айырмасы болбогон.

Римде болсо мамлекетти бийлөөнү каалаган бир нече кол башчы бар болчу.

Цезарь бийлигинин орнотулушу

Спартактын көтөрүлүшү бастырылып, кыйратылгандан кийин *Красс* менен *Помпей* бийлик үчүн кыйлага чейин күрөшүшөт, бирок Рим империясы жүргүзүп жаткан согуштардын биринде Красс курман болот. Эми Помпей үчүн Цезарь жападан-жалгыз кооптуу душман болуп калат. *Галлия* согуштарындагы жеңиштер натыйжасында Цезардын кадыр жана баркы ашат.

Юлий Цезарь **б.з.ч. 49-жылы** Галлиядагы жеңиштүү согуштан кийин Римге барчу жолдогу *Рубикон* дарыясынан өтөрү менен, жеке бийлик үчүн ашкере күрөштү баштап жиберет. Цезарь ошондо минтип айткан: «*Чүкө атылды!*».

Рим калкынын колдоосу чоң роль ойнойт. Помпейдин кошууну Испанияда эле. Цезарь жеңип чыгат. Ал Римдин *императору* жана *диктатору* – чексиз бийликке ээ өкүмдарга айланат. Цезардын каалоосу Рим үчүн мыйзам күчүнө ээ эле.

Мындай жагдай көпкө созулбайт. Цезардын чектелбеген бийлигинен нааразы болгон сенаторлор кутум уюштурушат. Алар Цезарды өлтүрүүнү жана Сенатка мурнку аброюн кайтарып берүүнү чечишет. *Кутумга* Цезардын эң жакын досторунан болгон *Брут* жетекчилик кылат. Сенаттагы чогулуш учурунда *кутумчулар* Цезарды курчап алышат жана ага канжарлар менен сокку бере башташат. Цезарь ошол жердин өзүндө курман болот.

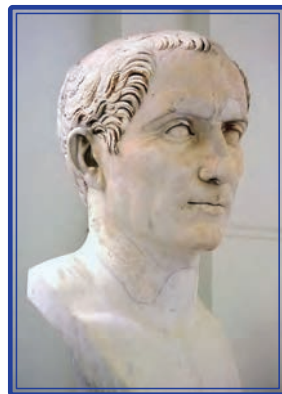
Б.з.ч. 44-жылы Юлий Цезардын бийлиги аяктайт. Бирок анын өлтүрүлүшү республиканын кайра калыбына келтирилишине алып келбеген. Кол башчылардын ортосунда жарандар согушу башталып кетет.

Өзүңдү сынап көр!

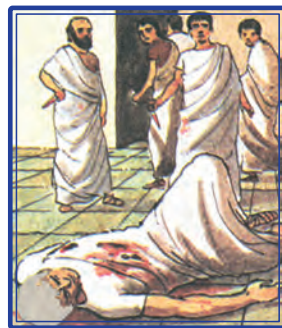
Красс, Помпей, Цезарь – ...
Брут – ... Император – ...

Бийлик үчүн күрөштүн натыйжалары

Цезарь өлтүрүлгөндөн соң Брут республиканы кайра калыбына келтирүүгө урунуп көрөт. Бирок сенаторлор мурдагы тартиптерге кайтууну каалашпайт. Алардын көпчүлүгү өз байлыктарын Цезардын бийлиги доорунда колго кириткен эле. Брут жана анын жактоочулары Грецияга качып кетүүгө аргасыз болот.

**Цезарь –
Римдин
императору**

**Император
Цезардын
өлтүрүлүшү**

**Юлий Цезар-
дын динары.
Б.з.ч.
49–48-жж.**

**Клеопатра –
Египеттин
канышасы**

Ошол учурда Римде Цезардын небере-
си *Октавий* пайда болот. Ал Брут жана анын
жактоочуларына каршы күрөш баштайт.

Брут түндүк Грецияда кошуун чогултуп,
Римге олуттуу кооп туудура баштайт. Ок-
тавиан *Марк Антоний* менен союз түзөт
жана Брут баштык республикачыларды
талкалап салышат.

Ошондон кийин Октавиан Рим мамле-
кетинин Батыш бөлүгүн, ал эми Антоний
болсо Чыгыш бөлүгүн башкарууну өз
колуна алат.

Египетке келген Антоний Египеттин
канышасы *Клеопатрага* үйлөнөт. Нике-
лешүү белеги иретинде Антоний Клеопат-
рага Римдин чыгыш провинцияларын
(*облустарын*) берет. Бул Октавиандын
нааразылыгына себеп болот.

Б.з.ч. 31-жылы Грециянын жээктерин-
де Антоний жана Октавиан флотторунун
ортосунда салгылашуу жүрөт. Салгылашуу-
нун туу чокусунда Клеопатра менен Ан-
тоний *Александрия* шаарына качышат.
Армия менен флот Октавианга багынат. Ки-
йинки жылы Октавиан кошуундары менен
Египетке жетип келет. Антоний менен
Клеопатра өздөрүн өлтүрүшөт, Египет
болсо Рим империясынын провинциясына
айланат. Ошентип Октавиан бүткүл Рим
империясынын жеке падышасы болуп
калат.

Б.з.ч. 29-жылы Октавиан Сенаттан им-
ператор наамын жана *Август* ыйгарым ат
алат. Ал Рим империясынын негиздөөчү-
сүнө айланат, бир топ реформаларды жүр-
гүзөт. Император кең көлөмдө курулуш
иштерин алып барат. Анын доорунда Римде

көптөгөн сарайлар жана ибадатканалар курулган.

Октавиан Август дүйнөдөн кайтат соң анын мураскорлору саналган *Калигула* менен *Нерондун* тушунда империянын кризиси башталат. Бир гана **биздин замандын II кылымынын** баштарында Римдин күчкүдурети кайра калыбына келет. Бул доор Рим империясынын «*алтын кылымы*» деген наам алган.

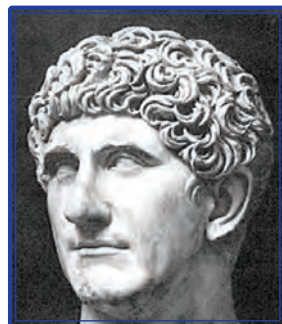
Биздин замандын 98-жылында Траян Рим императорунун тактын ээлейт. Траяндын тушунда Дунай дарыясынын жээктеринде жашаган *дактар менен* согуштар алып барылат. Бийиктиги 40 метр келген *Траян устунунун* бетине тартылган дактар менен болгон согуштун эпизоддору бул жөнүндө баяндап турат. Бул доордо Ассирия менен Месопотамиянын жерлери Рим империясынын курамына кирет.

Өзүңдү сынап көр!

Октавиан Август – ...	Цезарь – ...
Клеопатра – ...	Тираян – ...

Таяныч конспект

- бийлик үчүн күрөш: Красс жана Помпей
- б.з.ч. 49-жыл – Юлий Цезарь – Рим императору
- Цезардын өлтүрүлүшү → Брут
- б.з.ч. 31-жыл – Антоний менен Октавиандын салгылашуусу
- Октавиан – император Август
- б.з. II кылымы – Рим империясынын «алтын кылымы»
- биздин замандын 98-жылы – император Траян → Траян устуну

Марк Антоний

Эсте сакта!

Б.з.ч. 29-жылы Октавиан Сенаттан императорлук наамын жана Август атын алат. Октавиан Рим империясынын негиздөөчүсү болуп саналат.

Император Октавиан Август

Суроолор жана тапшырмалар

1. Римде республиканын кулашынын негизги себебин айт.
2. Римде Цезардын бийлиги кандайча орнотулган?
3. Юлий Цезарды өлтүрүүнү ким жана эмне үчүн уюштурду?
4. Юлий Цезардан кийин Римде кандай өзгөрүүлөр болду?
5. Бийлик үчүн күрөштө эмне үчүн Октавиан жеңип чыкты?

Траян устуну

43-§. Рим империясынын кыйрашы

Империянын кулашы

Император Траян доорунан соң римдиктер чоң баскынчылык согуштарыны алып бара алышкан эмес. Биздин **замандын III кылымында** Рим империясы алсыздана баштайт. Императорду эми армия шайлап калган, армиянын өзүндө да түрдүү топтордун ортосунда күрөш жүрүп турган.

Ошол учурда империя чек араларынын түндүк-батыш жагында көчмөн уруулар пайда боло баштайт. Римдиктер аларга «*варварлар*» деп ат коюшкан жана чек арада чоң армияны сактап турууга аргасыз болушкан. Римдиктер болсо, алардын оюнча, маданий өнүгүүнүн кыйла төмөнкү баскычында турган элдерди ушундай аташкан.

Өзүңдү сынап көр!

«Варварлар» ...

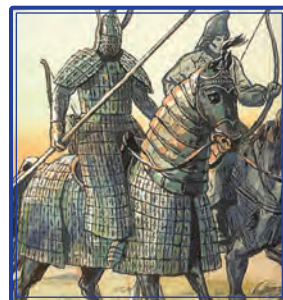
Рим жөө аскерлери

Батыш жана Чыгыш Рим империясы

Император *Константиндин* тушунда, биздин замандын **330-жылында** Босфор кысыгындагы *Византий* шаары Рим

империясынын борбору деп жарыя кылды. Императордун буйругу менен шаардагы бардык эски имараттар бузуп салынды жана жаңы шаар курулду. Шаар императордун урматына *Константинополь* деп атала башталды.

Ири империяны Константинополдон туруп башкаруу кыйын болгон. Император *Феодесийдин* өлүмүнөн кийин **биздин замандын 395-жылы** Рим империясы анын эки уулунун ортосунда *Батыш* жана *Чыгыш* бөлүктөргө бөлүнөт. Батыш бөлөгүндө Италия, Европа жана Түндүк Африкадагы облустар, Чыгыш бөлөгүндө болсо Балкан жарым аралы, Кичи Азия жана Египет жерлери кирген. Чыгыш Рим империясында императордун жеке бийлиги сакталып калган, Батыш Рим империясы болсо бөлөк мамлекеттерге ажырала баштады.

**Римдин
босогосундагы
варварлар**

Готтор Римде

Биздин замандын 410-жылында *Аларихтин* башчылыгындагы *готтор* Римди курчап алат. Римдиктер алар менен сүйлөшүүгө киришет, бирок түнкүсүн кулдар дарбазаларды ачып беришти, баскынчылар шаарга жабыла киришет. Готтор айкелдерди талкалап, баалуу китептерди өрттөшкөнчө туптуура үч күн Римди талап тоношот.

Германдар сабатсыз болуп, театр, китепкана дегенди билишпеген. Рим империясынын жерлерине киргенден кийин Римдин имараттарына, архитектурасы менен айкелдеринин кооздугуна татыктуу баа беришпеген. Алардын бардыгын аёосуздук менен жок кылып салышкан. Германдар

Эсте сакта!

Феодесийдин өлүмүнөн кийин **биздин замандын 395-жылы** Рим империясы анын эки уулунун ортосунда *Батыш* жана *Чыгыш* бөлүктөргө бөлүнөт.

Готтор Римди талап-тоноодо

Эсте сакта!

Рим **410-жылы** Аларих башчылыгындагы готтор тарабынан жексен кылынды.

Вандал жоокери

коргончолорду ороп турган дубалдарды бекемдөө үчүн Римдин ибадатканалары менен китепканаларынан таш тактайларды көчүрүп алып кетишкен. Китептер, айкелдер жана көркөм өнөр чыгармалары жок кылынган.

Батыш Рим империясынын кулашы

Готтордун Римди басып алышы империя калкынын үрөйүн учурду. Жүздөгөн жылдар бою римдиктер өздөрүн бүткүл дүйнөнүн падышасы эсептеп, Римди «*түбөлүктүү шаар*» санашкан.

Рим калкынын көпчүлүгү Рим кыйроого жолуккандан кийин бүткүл дүйнө жок болуп кетет, деп ишенишкен. Бирок дүйнө жоголбоду.

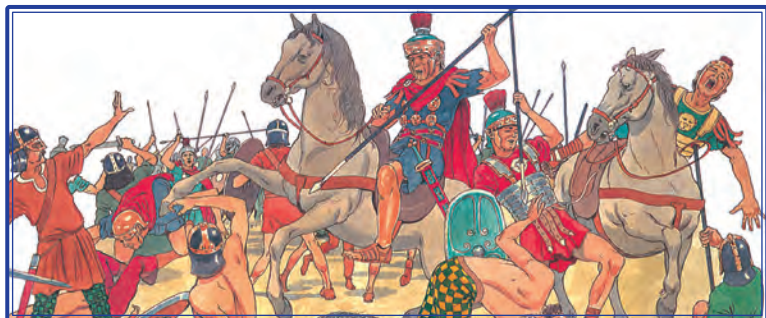
Аларих да өлдү, бирок Римдин андан да коркунучтуу душманы – *Атилла* башчылыгындагы *гунн* уруулары пайда болду. Атилла Чыгыш рим империясына чабуул уюштура баштайт. **Биздин замандын 452-жылында** гунндар Италияга бастырып киришет.

Биздин замандын 455-жылында Римге германдардын *вандал* уруулары кол салат, алар эки жума бою шаарды талашат. Вандалдар өздөрү менен алып кете албаган нерселерди жок кылышат.

Эрабыздын 476-жылы герман урууларынын Римдеги жалданган кошун башчысы Одоакр соңку император Ромулду сарайдан кууп салат жана падышанын таажысын Константинополго жөнөтөт.

Мурунку Батыш Рим империясынын жерлерин герман уруулары ээлеп алат. **Биздин замандын 476-жылы** Батыш Рим

империясынын кулашы жана Байыркы дүйнө тарыхынын аякталыш датасы болуп тарыхка кирет. Ошол датадан Орто кылымдардын тарыхы башталат.

Салгылашуунун сүрөттөлүшү

Таяныч конспект

- 330-жыл – Рим империясынын борбору – Византия (Константинополь)
- 395-жыл – Рим империясы
- 410-жыл – Римдин готтор тарабынан урандыга айландырылышы – Аларих
- 452-жыл – хунндардын Италияга баскыны – Атилла
- 455-жыл – герман вандал урууларынын баскыны
- 476-жыл – Батыш Рим империясынын кулашы

Суроолор жана тапшырмалар

1. Рим армиясы жөнүндө сүйлөп бер.
2. Римдиктер кимдерди «варварлар» деп аташкан? Римдиктер варварлардын кайсы уруулары менен кагылышкан?
3. Рим империясынын Батыш жана Чыгыш империяларга бөлүнүп кетишинин себеби эмнеде?

Эсте сакта!

Биздин замандын 455-жылында Римге германдардын вандал уруулары кол салат, алар эки жума бою шаарды талап-тоношот.

Римдиктердин вандал кошуундары менен салгылашуунун сүрөттөлүшү

Эсте сакта!

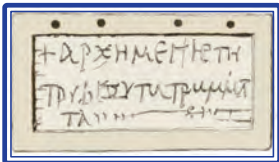
476-жылы Батыш Рим империясы кулады.

**Бай
римдиктин үйү**

**Рим
термелери.**
Азыркы заман
фотосу

**Мум менен
капталган
жазуу тактайы**

4. Римдин басып алынышы жөнүндө сүйлөп бер.
5. Батыш Рим империясы кулашынын себептерин айт.

44-§. Байыркы Рим маданияты **Римде кул ээлөөчүлөрдүн жана кулдардын турмушу**

Байыркы замандарда римдиктердин ак сөөктөр саналган патрицийлер бир кабаттуу жөнөкөй үйлөрдө жашашкан, чарбасында кулдар да анчалык көп болбогон.

Убакыт өтүп римдиктердин турмушунда олуттуу өзгөрүүлөр болуп өттү. Бай адамдар жашаган дөңсөөлөрдүн кучагында сейил бактар жана чарбактар көп, аба болсо түздөгүгө караганда жан сергиткен жана таза болгон. Императордун жакын адамдары кооз имараттарга ээлик кылышкан.

Карапайым римдиктер дөңсөөлөр ортосундагы тегиз жерлерде жашаган. Бул жердеги көчөлөр тар жана булганычтуу болгон: таштандыларды да көчөнүн өзүнө чыгарып салышкан.

Үстүнө-үстөк Рим калкынын саны токтоосуз көбөйүп отурган, анткени Италиянын төрт бурчунан жакырданган дыйкандар борборго көчүп келе башташкан.

Римдик императорлор борбордун калкы үчүн «термелер» деп аталган кооз мончолор курдурушкан (грекче «ысык» сөзүнөн алынган, «термос» сөзү да ушундан келип чыккан). Аз гана акчага ар бир римдик термелерге түшүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон, бул жерде сүзүү үчүн бассейндер, спорт залдары болгон. Термелердин алдында би-

лим алуу жана илим менен алектенүү үчүн китепкана да болгон.

Билим берүү

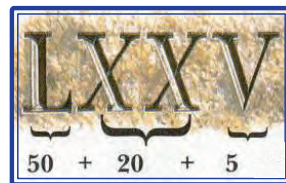
Маданияттын негизги белгиси болгон билим берүү Римде өзүнө мүнөздүү эле. Балдардын мектепте билим алышы ата-энелердин акы төлөө мүмкүнчүлүгүнөн көз каранды болгон. Кедей римдиктердин балдары чарбалык жумуштарда ата-энелерине жардам бергендиги себептүү мектепте окушпаган.

Бай үй-бүлөлөрдүн перзенттери болсо 6 жашынан мектепке барышкан. Жазууну үйрөнүп жаткан балдар *стиль* деген металл ручка менен тамгаларды мом капталган тактайларга кытыратып, оюп жазышкан.

Эсте сакта!

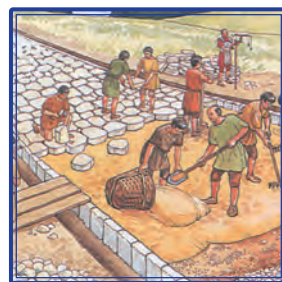
Стиль – мом менен капталган тактайга жазуу үчүн темир таякчалар.

Латинче
цифралар

Окууну, жазууну жана эсепти үйрөнгөндөн кийин көпчүлүк билим алууну токтоткон. Айрымдары грамматикада (орто мектепте) улантышкан. Ал жерде тарых, география, геометрия, музыка жана астрономия окутулган.

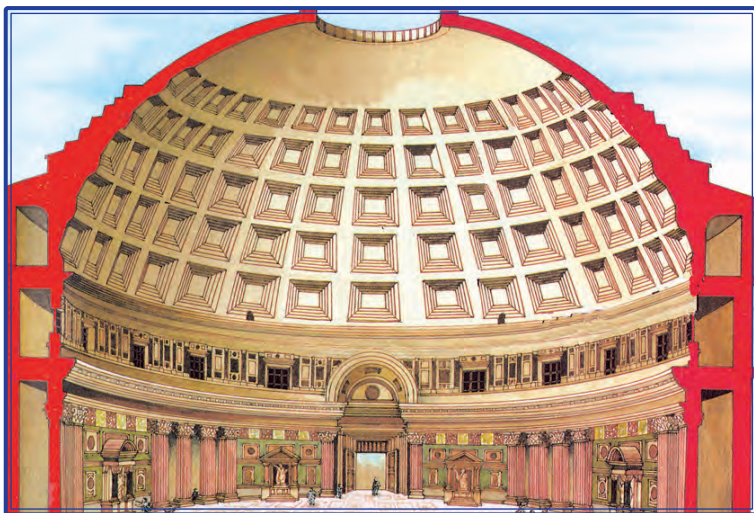
Грек тилин үйрөнүүгө өзгөчө көңүл бурушкан, анткени илимдин түрдүү тармагына таандык болгон китептердин көпчүлүгү грек тилинде жазылган эле. Саясий кызматчы болууну каалаган ар бир адам оратордук менен *риториканы* – чечен сүйлөө өнөрүн үйрөнүшкөн.

Римдеги жол
курулушу

**Акведуктун
курулушу**

**Пантеон – бардык кудайлардын
ибадатканасы**

Эсте сакта!

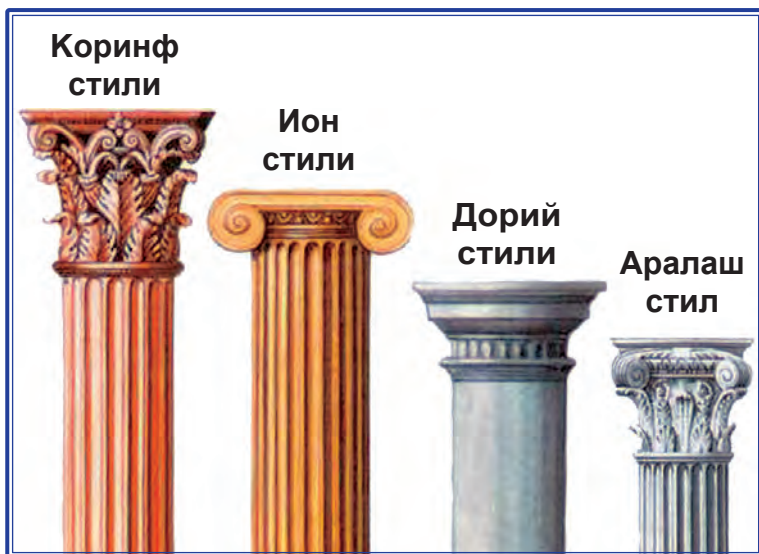
Бардык кудайлардын ибадатканасы – Пантеонго Рим империясында жашаган ар бир адам келип өзү ишенген кудайга сыйынуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон.

Архитектура жана скульптура

Рим империясында курулуш иштери аябай өнүккөн эле. Амфитеатрлар, цирктер, театрлар, ибадатканалар, сарайлар, триумфалдык арктар жана көп кабаттуу үйлөр курулган. Шаарды бийик дубалдар курчап турган.

Рим архитектурасы грек архитектура-сынан имараттардын ар түрдүүлүгү жана кооздугу менен айырмаланган. Биздин замандын I кылымында Рим эң чоң жана калкы көп шаар болгон. Ошол кездерде ал тургай мындай макал да пайда болгон: «Бардык жолдор Римге алып барат». Миңдеген кулдар токой, тоо жана баткактар аркылуу жол ачышкан. Жолдор менен бирге Рим суу түтүктөрү – ноолордун калдыктары да азыркы күнгө чейин сакталып калган.

Суу түтүктөрү жانتык негизде курулган болуп, тоодогу булактардан суунун өзү

Архитектуралык стилдер

агып келген. Ноолорду жар, капчыгай жана өрөөндөрдөн өткөрүү үчүн *акведуктар* – үстү жагынан каналдар өткөрүлгөн көпүрөлөр курулган.

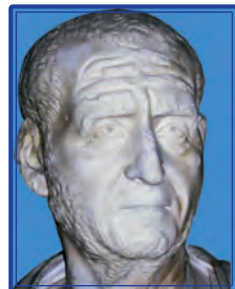
Чоң көпүрөлөрдү толугу менен таштан куруу кымбатка турган жана узакка созулган. Римдиктер жаңы курулуш материалы саналган *бетонду* ойлоп табышат.

Каткандан кийин ал таштан да бекем болуп калган. Бетондун колдонулушу римдиктерге аз убакытта бекем имараттарды куруу мүмкүнчүлүгүн берген.

Бетон ойлоп табылгандан кийин шыптар күмбөз формасында устундарсыз курула турган болду. Римдеги *Пантеон* (грекчеден «бардык кудайлардын ибадатканасы» маанисин билдирет) ошондой ыкмада курулган.

Римдин эң чоң амфитеатры саналган *Колизей* тарыхтагы улуулуктун күбөсү иретинде азырга чейин сакталып калган.

Рим тарыхчылары:

Квинт Курций Руф

Плутарх

Тит Ливий

Байыркы Римде белгилүү тарыхый чыгармалар жаратылган. Тарыхчы Тит Ливий «Рим тарыхы»ны жазган. Плутарх грек-рим аскер башчылары турмушу тууралуу китеп жазып калтырган. Кивинт Курсий Руф «Македониялык Александр тарыхы» чыгармасын жараткан. Ушул чыгармалар бизге чейин жетип келген.

Христиандардын алгачкы ибадатканалары

Исанын мамыга керилиши

Христиандыктын пайда болушу

Эранын I-кылым баштарында Римдин бийлиги астында болгон Палестин жергесиндеги Вифлээм шаарында «Кудайдын уулу» деген наам алган Иса төрөлгөндүгү жөнүндө уламыштар тарала баштайт.

Уламыштарга көрө, 30 жашында Иса он эки апостол менен бирге Палестин боюнча саякат жасап, Кудайдын аяттары жөнүндө баяндап берет жана аларды иш жүзүндө көрсөтөт – жашоодон үмүтүн үзгөн, айыкпас ооруга чалдыккан оорулууларды айыктырат.

Жергиликтүү руханийлер Иса пайгамбар бар диний чындыктарды бузуп түшүндүргөндүктө күнөөлөп, аны өлүм жазасына өкүм кылышат. Рим прокурору Понтий Пилат бул өкүмдү бекитүүгө тийиш болгон.

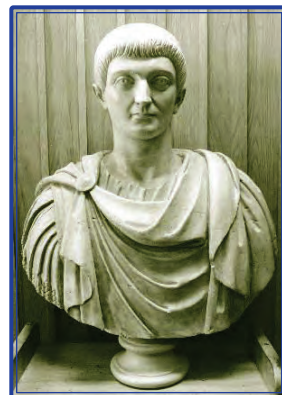
Уламыштарга көрө, Исаны жер жүзүндөгү алгачкы адам – Адам Атанын сөөгү коюлган Голгофа тоосунда мамыга керишет.

Көзү өткөндөн кийин анын сөөгүн бир үңкүргө коюшат. Үчүнчү күнү сөөгүн жерге берүү үчүн келишкенде, Иса Масих сөөгү коюлган ордунда жок экендигин көрүшөт.

Иса Масих жөнүндөгү уламыштар Евангелие (*Инжил*) деп аталган, грекче которгондо бул сөз «Жакшы кабар» маанисини берет. Иса пайгамбардын окуусун жактоочулар христиандар. Шакирттери болсо апостолдор (хаварийлер) болгон. Христиандардын жамааттарына епископтор башчылык кылат. **Биздин замандын I кылымы** христиандык пайда болгон дата саналат.

Рим падышалары христиандарды куугунтуктоого алышкан, жырткыч айбандардын чеңгелине ташташкан, ар түрдүү кыйноолорго салышкан. Бул болсо кишилердин нааразылыгына себеп болор эле.

Биздин замандын 313-жылында император Константин христиан дини башка диндер менен тең болгон дин деп жарыя кылынган буйрук чыгарат. Бул буйрук христиандарга ибадатканалар куруу жана ашкере сыйынуу мүмкүнчүлүгүн берет.

**Император
Константин**

Эсте сакта!

Христиан дини **биздин замандын I кылымында** пайда болгон.

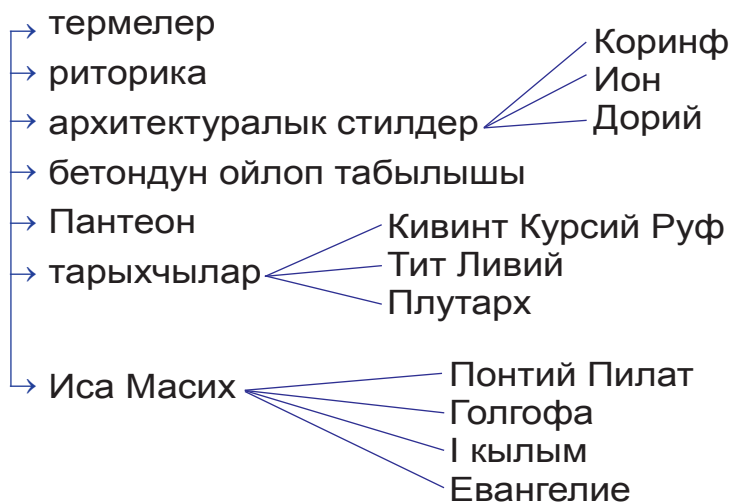

Уламыштарга көрө, император Константин христиандык символуну өз аскерлери калкандарына сызып алуусун буюрган жана жеңиштерге жетишкен

Таяныч конспект

Эсте сакта!

Биздин замандын 313-жылда император Константин христиандык башка диндер менен тең бир дин деп жарыялаган буйрук чыгарат.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Римдиктердин турмушу тууралуу аңгеме түз.
2. Рим мамлекетинде билим берүүнүн кайсы түрлөрү болгон, эмнелерди окутушкан?
3. Рим куруучулугунун өзгөчө белгилерин айт.
4. Римдеги эң чоң имараттын атын айт?
5. Рим Пантеону тууралуу эмнелерди билесиң?
6. Иса пайгамбар ким? Христиандык тууралуу эмнелерди билесиң?

Корутунду

Адамзат байыртан жаратылган кымбат баа ойлоп табуулар жана ачылуулардан пайдаланып келет. Алар дыйканчылык усулдары, дөңгөлөк, суу түтүктөрү, алиппе, календар, сандар, куруучулук жана ушул сыяктуу жетишкендиктер.

Биз азырга чейин байыркы дүйнө элдери жараткан маданий эстеликтерге таң калабыз. Байыркы авторлордун көптөгөн чыгармалары бизди марттыкка, эмгексүйүүчүлүккө, Мекенге махаббатка үндөйт.

Жаратуучулук дайым кадырланып келинген. Байыркы доордо да узак ата-бабалар турумушу кооп-катар, кыйынчылыктарга толтура болсо да, адамзат ааламды андоого аракет кылып келген. Бул болсо руханий маданият өнүгүшү үчүн пайдубал болуп кызмат кылат.

Грек жана римдиктердин Чыгыш маданияты менен өз ара мамилеси билим жана искусствонун өркүндөшүнүн тездешүүсүнө, дүйнө маданияты өнүгүүсүнө алып келди.

Эми сен байыркы дүйнө тарыхы жана Өзбекстан тарыхы нече миң жылдарга барарын жакшы билесиң. Узак өтмүштө биздин журтбузда бай маданий мурас өнүгүүсү үчүн негиз салынган эле. Бул жерде байыркы шаарлар жана мамлекеттер куралган. Дыйкандар, кол өнөрчүлөр жана куруучулар өзүнүн жаратуучулук эмгеги менен өлкө зоболосун ааламга жайган.

Мекенге махабат көп сандуу баскынчыларга каршы күрөшкөн эл баатырлары каармандыктарында көрүнөт. Тумарис, Шырак, Спитамен жана башка көптөгөн баатырлар журт эркиндигин өз турмушунан жогору коюшкан.

Алгачкы жазма булак – "Авестто"до эң жакшы мамлекет катарында Өзбекстандын байыркы дыйканчылык аймактары айтылып өтүлөт.

Амударыянын төмөнкү агымдарында, байыркы Хорезм жерлеринде, Сурхан, Кашкадарыя жана Зарафшан

оазистеринде зардештчулук толгочулору кара өзгөйлук жана изгилик ортосундагы токтогус күрөш тууралуу ыйык ырды ырдашкан. Алар кишилерди тынчтыкка адилеттуулукке жана изгиликке чакырышкан. Адамдар үй-бүлөгө. Суу жана жерге урмат менен карашкан, перзенттерине инсандын коомдогу жогору орду тууралуу караштарын синдиришкен.

Ата-бабаларыбыздын тарыхтагы жаратуучулукка умтулушу жана каармандыгы мекен сүйүүчүлук сезимин тарбиялайт, өз Мекенинин кызыкчылыгын коргоого үндөйт.

Өзбекстан Республикасынын Биринчи Президенти Ислам Каримов улуттук эгемендүүлук идеясынын маанисин ачып, мамлекетибиздин өнүгүшүн улуту, тили жана динине карабастан бардык Өзбекстан жарандарына жашап турган коомдун руханий гүлдөп-жайнашы жана жеткилең инсанды тарбиялоо менен үзгүлтүксүз байлап, бабалардан калган бай маданий мурасты кадырлоо жана асырап-абайлоо керектигин уктурган.

Элибиз изгиликке, тынчтык жана куруучулукка умтулат. Бул умтулуу бай руханиятка негизделген жана мамлекетибиздин бүгүнкү жана келечектеги өнүгүшүн, гүлдөп-жайнашы менен байланыштуу.

Биз Мекенибиздин материалдык жана руханий маданиятын асырап-абайлап, топтолгон руханий кадырлуулуктарды көбөйтүрүп отуруп, бабаларыбыздын изгиштерин улантышыбыз керек.

Руханиятыбызды жогорулатуу жаатында максат жана милдеттерди максатка ашыруу үчүн ар бир инсан өзүн өзү мамлекетинин чыныгы жараны деп сезүү үчүн байыркы, көөнө тарыхты, улуу бабаларыбыздын бай мурасын жана маданиятын терең үйрөнүшү, бүгүнкү күндөгү глабал өзгөрүүлөргө бай реалдуулукту аң-сезимдүү кабылдоо, коомубуз жана мамлекетибиздин өнүгүшүнө өзүнүн да тиешеси бар экендигин аңдап жетүүсү керек.

ТАРЫХЫЙ ТЕРМИНДЕРДИН СӨЗДҮГҮ

Австролопитек – адамдын эң байыркы түрү.

Акведук – үстүндө шаарга суу келе турган каналы болгон бийик көпүрө.

Альтамира – Испаниядагы соңку палеолитке таандык аска сүрөттөрү табылган үңкүр.

Амфитеатр – сахнанын айланасында көрүүчүлөр отурушу үчүн орнотулган курулмалар менен курчалган чатырсыз чоң имарат.

Анимизм – адамды курчап турган чөйрөдө жан менен рухтун бар экендигине ишенүү. Латынча «анима» сөзү «жан», «рух» түшүнчөлөрдү билдирет.

Антикалык тарых – Байыркы Греция менен Байыркы Римдин тарыхы.

Аргонавттар – алтын терини (сыйкырдуу кочкор терисин) издеп «Арго» деген көп калактуу кемеде деңиз саякатына чыккан Элладанын баатырлары.

Археология – материалдык булактарды үйрөнүүчү жана алар боюнча тарыхты кайра калыбына келтирүүчү илим.

Будда – Сиддхартха Гаутаманын экинчи аты, «Агартылган» түрүндө которулат.

Буддавийлик – б.з.ч. VI кылымда Индияда Сиддхартха Гаутама тарабынан негиз салынган диний окуу.

Варвар – баштап: грекче сүйлөбөгөн ар кандай чет өлкөлүк адам; кийинчерээк бул сөз маданиятсыз адамдарга карата колдонулган.

Гильгамеш – Месопотомиянын мифологиялык каарманы, тарыхый инсан, Урук шаарынын падышасы.

Гоплит – Байыркы Греция жана Греция-Македония армиясынын оор куралданган жөө аскери.

Демократия – ар бир жаран өз мамлекетин башкаруу маселеси боюнча өз пикирин баяндай алган, ошондой эле мамлекеттин башкаруусунда катыша алган коомдук түзүлүш.

Зиккурат – үстүндө ибадатканасы болгон тепкичтүү ири мунара.

Ибадаткана – ыйык деп жарыяланган, адамдар кудайларга сыйынчу жай.

Колониялар – өз элинен таштап чыккан адамдар тарабынан башка жаңы жерлерге негиз салынган турактар жана шаарлар.

Консул – Республика доорунда Римдеги жогорку саясий кызмат. Ар жылы шайланган эки консул Сенатка жана армияга башчылык кылган.

Папирус – өзөгү жазуу материалын даярдоо үчүн иштетилген камыш.

Патрицийлер – Римдин байыркы түп калкы.

Пирамида – таштан курулган ири имарат, фараондордун күмбөзү.

Плебейлер – Римге көчүп келген адамдар жана алардын муундары.

Республика – «жалпы иш» деген маанини билдирет, түзүлүштүн аты.

Сенат – «Аксакалдар кеңеши» деген маанини билдирет.

Сфинкс – тулкусу арстандыкы, башы адамдыкы болгон, пирамидаларды коргоочу мифологиялык жаныбар.

Термдер – байыркы Рим шаарындагы жалпы мончолор.

Фаланга – оор куралданган жоокерлердин бир нече, адатта 9 же 16 катар сап тартышы.

Фараон – Египеттин падышасы; «ыйык үй» маанисин билдирет.

Форум – чогулуш жайы жана базар аянты болуп кызмат кылган шаардын борбору.

Хронология – кылымдар, доорлор, убакыт өлчөмү жөнүндөгү илим; ар түрдүү тарыхый окуялардын датасы хронологиянын жардамында аныкталат жана такталат.

Цивилизация – байыркы коомдук өнүгүүнүн кыйла жогорку деңгээли.

Эллиндер – байыркы гректер; баштап Грециянын бардык калкы ушундай аталган.

Кул – өзгө бир кишинин мүлкү болгон жана ишчи күчү иретинде иштетилүүчү эрксиз адам («сүйлөөчү эмгек куралы»); кулду сатып алуу жана сатып жиберүү мүмкүн болгон.

ЖЫЙЫНТЫКТООЧУ КАЙТАЛОО

Байыркы дүйнө тарыхын үйрөнүүдө тарыхый термин жана аталыштарды кандай өздөштүргөнүңдү сынап көр. Жоопторуңду текшерүү үчүн ошол терминдер берилген беттер да көрсөтүлгөн.

авгурлар – 154	колониялар – 91	понтифик – 154
австрало- питек – 13	колондор – 160	сагарис – 124
агора – 93	консул – 148	саркофаг – 37
акведук – 152	кроманон – 14, 18	санскрит – 66
акинек – 124	карапачылык – 44	сатрап – 120, 125
акрапол – 87	ликтор – 149	сфинкс – 38
алтар – 153	легион – 156	синантроп – 13
амфитеатр – 161	ликурлар – 145	сапал идиш – 21
анимизм – 15	лингвисттер – 8	стиль – 88, 173
антропологдор – 8	матриахат – 11	стратег – 95
аристократия – 93	метектер – 87, 94	термдер – 172
археологдор – 8	мезолит – 12, 18	триера – 100
буддавийлик – 66	микролиттер – 20	урук – 11
гладиатор- лор – 161	мыккат – 44, 51	урук жамааты – 11
гиксостор – 32	мозаика – 152	филсоф – 112
гоплиттер – 86	мумия – 38	фаланга – 87, 99, 102
демократия – 93	неандертал – 13	фетишизм – 16
дорийлер – 85	неолит – 12, 20	фиравн – 30
жазма	«нам»дар – 30, 31	цивилизация – 5, 28
булаklar – 6, 9	нумизматика – 5	чыгыр – 138
зардөштчүлүк – 80	арамий	чопперлер – 14
зиккурат – 45, 47	жазуусу – 139	эллиндер – 92
зинжантроп – 13	оссуарий – 82	эллиндеш- тирүү – 129
иероглифтер – 40	палеолит – 12, 23	эпиграфика – 5
илоттор – 89	палестра – 88	этнографтар – 8
император – 165	папирус – 28, 40	өздөштүрүүчү чарба – 15
иштеп чыгаруучу	патриархат – 12	
чарба – 20	патрицийлар – 148,	
касталар	периектер – 90	
(варналар) – 63	питекантроп – 13	
	плебейлер – 149	
	полистер – 86	

БАЙЫРКЫ ДҮЙНӨ ТАРИХЫНА ТААНДЫК ТАРИХЫЙ ЖАНА ГЕОГРАФИЯЛЫК ТЕРМИНДЕР

Айрытам – 139	Кошала – 65	Парфия – 130
Аккад – 43, 47	Кирут (Кносс) – 85	Пелопоннес – 84
Александрия	Курушкат	Персополь – 59
Эсхата – 126	(Кирополис) – 126	Пирей – 88
Альтамира – 16	Лагаш – 45	Рим – 146
Апенин – 90, 145	Лаконика – 89	Розетт – 40
Афина – 87, 93	Ласко – 16	Сардиния – 157
Афрасияб – 78, 124	Ливия – 32	Селенгур – 14
Бактрия	Магадха – 65	Сидон – 55
(Зариасп) – 125, 126	Македония – 102	Согдиана – 76
Бактрия – 76	Малла – 65	Сапалдуу
Бехистун – 9, 60	Марафон – 98	дөбө – 23
Вавилон – 49, 51	Маргиана – 118	Спарта – 89
Везувий – 162	Мараканда – 126	Суза – 59
Византия – 169	Маурья – 65	Сирия – 32
Ганга – 61	Мачай – 19	Тейшебани – 55
Голгофа – 176	Мемфис – 30	Тешикташ – 14
Даван – 135	Мисопотамия – 43	Тир – 55
Дажла – 43	Мидия – 58	Троя – 107
Далварзиндөбө – 139	Микен – 85	Тушпа – 55
Жеркоргон – 78	Египет – 28	Узункыр – 78
Жаркотон – 24	Митанни – 54	Ур – 45
Жанбаскалаа – 133	Мохенжодаро – 62	Урарту – 54
Заманбаба – 23	Нил – 28	Урук – 45
Зараутсай – 19	Ниневия – 53	Фаластин – 55
Зардөбө – 139	Нубия – 32	Финикия – 53, 55
Зинж – 13	Обишир – 19	Фива – 31
Эки дарыя	Окс	Фрот – 43
аралыгы – 43	(Амударыя) – 125	Хараппа – 62
Италия – 145	Ольвия – 91	Хаттуса – 54
Карфаген – 146, 157	Олимпия – 106	Херсонес – 91
Көзөлүкыр – 78	Асирия – 53	Калчаян – 140
Коринф – 103	Ошур – 53	Хуанхе – 68
Корсика – 157	Пантикапей – 91	Шумер – 43, 47

БАЙЫРКЫ ДҮЙНӨ ТАРИХЫНДАГЫ АТТАР

Аларих – 170, 171	Клеопатра – 166	Салавк – 129, 130
Антиох – 129	Конистан- тин – 168	Саргон I – 47, 48
Антоний – 166, 167	Красс – 163, 164	Син
Аристофан – 109	Ксеркс – 100, 121	Шихуанди – 71, 72
Арриан – 9, 10	Кадфиз	Софокл – 109
Архимед – 112, 113	Кудзила – 138	Сократ – 113, 114
Атилла – 170	Квинт Курций	Солон – 94, 95
Ашока – 65	Руф – 9	Спартак – 162, 163
Бесс – 124	Леонид – 100	Спитамен – 125
Брут – 165, 166	Лю Бан – 73	Страбон – 9
Будда – 66, 67, 68	Македониялык	Сципион – 157
Вима Кадфиз – 138	Александр – 9,	Тарквиний – 147
Ганнибал – 157, 158	54, 59, 65, 112,	Тит Ливий – 175
Гераклит – 111, 112	124, 125, 128	Тумарис – 118
Геродот – 9, 96, 112	Менес – 30	Траян – 167, 168
Гильгамеш – 46	Менкаура – 37	Тутанхамон – 26,
Гомер – 107, 108	Мильтиад – 99	32, 38
Деметрий – 130	Мирон – 88	Тутмос II – 33
Демокрит – 112	Митридат I – 131	Тутмос III – 33
Демосфен – 102, 103	Нерон – 167	У-Ди – 73, 143
Диодот – 130	Октавиан	Феодосий – 169
Диоген – 111, 112	Август – 167	Фидий – 96, 110
Доро I – 9, 57, 58,	Ашшур-	Филипп II – 102, 103
59, 60, 98, 119	банапал – 54	Фрада – 119
Доро III – 124	Перикл – 96, 97	Хаммурапи – 49, 50
Драконт – 93	Платон – 113	Хафра – 37
Дюперрон А. – 81	Полиен – 120	Хуфу (Хеопс) – 37
Зардушт – 80, 81	Помпей – 164	Чандрагупта – 65
Иса Масих – 176	Понтий	Цезарь – 164, 165
Калигула – 167	Пилат – 176	Ширак – 120
Камбиз II – 34, 58	Рихтго-	Евтидем – 130
Канишка – 138, 140	фен Ф. – 141	Яхмос – 33
Киаксар – 58	Ромул – 146, 170	
Кир II – 34, 58, 118		

БАЙЫРКЫ ДҮЙНӨ ТАРИХЫ ДАТАЛАРДА

б.з.ч. 1 миллион – 100-миң жылдыктар – Орто Азияда алгачкы палеолит доору.

б.з.ч. 100 – 40-миң жылдыктар – ортонку палеолит доору.

б.з.ч. 40 – 12-миң жылдыктар – соңку палеолит доору.

б.з.ч. 12 – 7-миң жылдыктар – мезолит доору.

б.з.ч. 6 – 4-миң жылдыктар – неолит доору.

б.з.ч. 4 – 3-миң жылдыктын ортолору – энеолит доору.

б.з.ч. 4-миң жылдык – Месопотамияда шумер жана аккаддардын турактары; Урук, Эриду, Лагаш, Ур шаарларынын пайда болушу.

б.з.ч. 4-миң жылдык – Нилдин жээктеринде турактардын пайда болушу.

б.з.ч. 2600-жыл – Египетте Хеопс (Хуфу) пирамида-сынын курулушу.

б.з.ч. 3-миң жылдыктар – Кытайда цивилизациянын пайда болушу.

б.з.ч. 3-миң жылдык – Мохенжодаро Хараппа шаарларынын пайда болушу.

б.з.ч. 3-миң жылдыктын ортолору – 2-миң жылдык – коло доору.

б.з.ч. 2-миң жылдык – Алдыңкы Азия аймактарында алгачкы мамлекеттердин пайда болушу: Асирия, Хетт, Митани.

б.з.ч. 2-миң жылдык – Вавилон падышасынын пайда болушу.

б.з.ч. 3-миң жылдык соңунда – 2-миң жылдыктын башында – Заманбаба жана Сапалдуу дөбө турактарынын пайда болушу.

б.з.ч. 2-миң жылдык – Микен жана Крит мамлекеттеринин пайда болушу.

б.з.ч. XVIII кылым – Вавилондун падышасы Хаммурапи (б.з.ч. 1792–1750-жылдар) Месопотамияны жеке мамлекетке бириктирди.

б.з.ч. XVIII кылым – Мохенжадаро жана Хараппа шаарларынын кризиси.

б.з.ч. 1500-жыл – Фиравн Тутмос II нин ири баскынчылык жортуулары.

б.з.ч. XII кылым – дарийлер Лакониканы жеңишти жана Спарта шаарына негиз салышты

б.з.ч. XI кылым – Израиль мамлекетинин түзүлүшү.

б.з.ч. IX–VIII кылымдын башталышы – Урарту мамлекетинин эң гүлдөп өнүккөн доору.

б.з.ч. VIII–VI кылымдар – Улуу грек колониялаштыруусу.

б.з.ч. VIII–VI кылымдар – Олвия, Херсонес, Пантикапей колонияларынын түзүлүшү.

б.з.ч. 1-миң жылдык – зороастризмдин Орто Азия аймагында таралышы.

б.з.ч. IX–VIII кылымдар – Орто Азия темир кылымына өтүү доору.

б.з.ч. VIII кылым – Италияда 12 шаар-союздун пайда болушу.

б.з.ч. 776-жыл – Олимпия оюндарынын алгачкы жолу өткөрүлүшү.

б.з.ч. 753-жыл – Римдин түзүлүшү.

б.з.ч. VII кылым – Египеттин кайрадан жеке мамлекетке биригиши.

б.з.ч. VII кылым – Алгачкы Бактрия падышалыгынын түзүлүшү.

б.з.ч. VII – VI кылымдар – Кызылдөбө, Афрасияб, Узункыр, Жеркоргон, Көзөлүүкыр шаарларынын өнүгүш.

б.з.ч. VII – VI кылымдар – Индияда Магатха, Кошала, Малла мамлекеттеринин пайда болушу.

б.з.ч. VII – V кылымдар – Кытайда «көп падышалык» доору.

б.з.ч. 621-жыл – Драконт мыйзамдарынын кабыл алынышы.

б.з.ч. 605-жыл – Ассирия падышалыгынын кулашы.

б.з.ч. 594-жыл – Афинада Солон реформаларынын өткөрүлүшү.

б.з.ч. 558-жыл – Кир II – Перси падышалыгынын түзүлүшү.

б.з.ч. 539-жыл – Вавилондун фарстар тарабынан басып алынышы.

б.з.ч. 530-жыл – Кир II нин Орто Азияда курман болушу (Төмарис).

б.з.ч. 525-жыл – Египеттин байыркы перси падышасы Камбиз II тарабынан басып алынышы.

б.з.ч. 522-жыл – Доро I – империянын сатраптыктарга бөлүнүшү.

б.з.ч. 522-жыл – Доро I ге каршы Фраданын көтөрүлүшү.

б.з.ч. 519-жыл – сак урууларыны каршы Доро I дин баскынчылык жортуулары (Ширак эрдиги).

б.з.ч. 509-жыл – Римде республиканын жаралышы.

б.з.ч. V – IV кылымдар – Орто Азия аймагында алгачкы тыйындардын таралышы.

б.з.ч. 490-жыл – Марафон өрөөнүндөгү салгылашуу.

б.з.ч. 480-жыл – Фермопиль салгылашуусу (үч жүз спарталыктын эрдиги).

б.з.ч. 480-жыл – Саламин салгылашуусу.

б.з.ч. 479-жыл – Платея шаарына жакын жердеги салгылашуу–гректердин жеңиши.

б.з.ч. 443 – 429-жылдар – Афинада стратег Периклдин бийлиги.

б.з.ч. IV кылым – Харезмийлер Ахаманийлер эзүүсүнөн боштондукка чыгуусу.

б.з.ч. 338-жыл – Хероньяга жакын жердеги салгылашуу – македониялыктар тарабынан гректердин талкаланышы.

б.з.ч. 337-жыл – грек шаарларынын Македония өкүмөтү астында шаар-мамлекеттер союзуна биригиши.

б.з.ч. 334-жыл – Македониялык Александрдын Чыгышка жортуулу.

б.з.ч. 330-жыл – Македониялык Александр тарабынан Ахаманийлер империясын басып алынышы.

б.з.ч. 329-жыл – Македониялык Александр башчылыгындагы грек-македониялыктар кошуундарынын талкаланышы.

б.з.ч. 329-жыл – Зарафшан дарыясынын жээктериндеги салгылашууда грек-македониялык кошуундарынын талкаланышы (Спитамен).

б.з.ч. 328-жыл – Македониялык Александр армиясы менен болгон салгылашууда Спитамендин жеңилиши.

б.з.ч. 323-жыл – Македониялык Александрдын кайтыш кылышы.

б.з.ч. 312-жыл – Салавка падышалыгынын башталышы – Салавкийлер мамлекетинин негиздөөчүсү.

б.з.ч. 280-жыл – Антиох – Салавкийлер мамлекетинин падышасы.

б.з.ч. III кылым – Зороастризм окуусунун бардык тексттери 21 китепке чогултулушу.

б.з.ч. III кылым – Кангха мамлекетинин түзүлүшү.

б.з.ч. III кылым – Даван мамлекетинин түзүлүшү.

б.з.ч. 246-жыл – Кытайда Цинь Шихуандинин бийлиги.

б.з.ч. 216-жыл – Каннга жакын жерде Рим армиясынын талкаланышы.

б.з.ч. 206-жыл – ЛюБан көтөрүлүшү.

б.з.ч. 202-жыл – Зама шаарына жакын жерде римдиктер тарабынан Карфаген армиясынын талкаланышы.

- б.з.ч. II кылым** – Улуу Жибек жолунун калыптанышы.
- б.з.ч. 146-жыл** – римдиктер тарабынан Карфагендин ойрондолушу.
- б.з.ч. 140 – 130-жылдар** – Грек-Бактрия мамлекетинин юечжилер (кушандар) тарабынан басып алыныши.
- б.з.ч. I кылым** – Кытайда кагаздын ойлоп табылышы.
- б.з.ч. 74-жыл** – Спартактын көтөрүлүшү.
- б.з.ч. 49-жыл** – Юлий-Цезерь Римдин императору.
- б.з.ч. 29-жыл** – Октавианга Сенат тарабынан император наамы менен Август атынын ыйгарылышы.
- биздин замандын 98-жыл** – Рим императору Траяндын өкүмдарлыгынын башталышы.
- биздин замандын I кылым** – Христиандык диндин пайда болушу.
- биздин замандын I – II кылымдар** – Кушан падышалыгынын гүлдөгөн доору.
- биздин замандын III кылым** – Кушан мамлекетинин ыдырап кетиши биздин замандын 330-жыл – Рим империясынын борбору – Византия (Константинополь).
- биздин замандын 394-жыл** – Олимпия оюндары өткөрүлүшүнүн токтотулушу.
- биздин замандын 395-жыл** – Рим империясынын бөлүнүшү: Батыш жана Чыгышта.
- биздин замандын 410-жыл** – Алирихтин башчылыгындагы готтор тарабынан Римдин ойрондолушу.
- биздин замандын 452-жыл** – Атила башчылыгында гунндардын Италияга бастырып кириши.
- биздин замандын 455-жыл** – Римге вандалдардын жүрүшү.
- биздин замандын 476-жыл** – Батыш Рим империясынын кулашы.

ANATOLIY SAGDULLAYEVICH SAGDULLAYEV
VASILIIY ANUFRIYEVICH KOSTETSKIY

O'quv nashri

TARIX

QADIMGI DUNYO

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 6-sinf o'quvchilari uchun darslik

(Qirg'iz tilida)

Tuzatilgan va to'ldirilgan qirg'iz tilida oltinchi nashr

Toshkent – «Yangiyo'l poligraf servis» – 2017
Nashriyot litsenziyasi AI №185, 10.05.2011 y.

Которгон *Б. Асанов*
Редактору *У. Эсергапов*
Техникалык редактор *М. Руксиев*

Басууга кол коюлду 15.08.2017. Форматы 70x90 ¹/₁₆.
“Arial” гарнитурасы. Кегль 12,10. Офсеттик басма ыкмасында басылды.
Учёттук басма табагы 12,0. Шарттуу басма табагы 14,04.
Нускасы . Келишим № .

Ижарага берилген окуу китебинин абалын көрсөткөн жадыбал

№	Окуучунун аты, жөнү	Окуу жылы	Окуу китебинин алынгандагы абалы	Класс жетекчисинин колу	Окуу китебинин тапшырылгандагы абалы	Класс жетекчисинин колу
1.						
2.						
3.						
4.						
5.						
6.						

Окуу китеби ижарага берилип, окуу жылынын аягында кайтарып алынганда жадыбал класс жетекчиси тарабынан төмөнкү критерийлердин негизинде толтурулат:

Жаңы	Окуу китебинин алгачкы жолу пайдаланууга берилгендеги абалы.
Жакшы	Мукабасы бүтүн, окуу китеби негизги бөлүгүнөн ажырабаган. бардык барактары бар, көчпөгөн, беттеринде жазуу-чийүүлөрү жок.
Канааттандырарлуу	Мукабасы эзилген, кыйла чийилип, четтери тытылган, окуу китебинин негизги бөлүгүнөн ажыраган абалы бар, пайдалануучу тарабынан канааттандырарлуу ремонттолгон. Ажыраган барактары кайра ремонттолгон, айрым беттерине чийилген.
Канааттандырарлуу эмес	Мукабасы чийилген, жыртылган, негизи бөлүгүнөн ажыраган же таптакыр жок, канааттандырарлуу эмес ремонттолгон. Беттери жыртылган, барактары жетиштүү эмес, чийип, боёп ташталган. Окуу китебин калыбына келтирүүгө болбойт.